Constantin FRÂNCU

TU 284.123

Evoluția reflecțiilor privind limbajul din Antichitate pînă la Saussure

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAȘI
III 284.123

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Constantin FRÂNCU

Evoluția reflecțiilor privind limbajul din Antichitate pînă la Saussure

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Colecția *Lingua*, 29

Apare sub coordonarea lui **Constantin FRÂNCU.**

1. C. Frâncu, *Curente şi tendinţe în lingvistica secolului nostru*
2. C. Frâncu, *Geneza limbii şi a poporului român*
3. Mariana Flaişer, *Terminologia muzicii în limba română*
4. C. Frâncu, *Reflecţii asupra limbajului din antichitate pînă la Kant*
5. C. Frâncu, *Curente şi tendinţe în lingvistica secolului nostru,* ed. a II-a
6. A. Turculeţ, *Introducere în fonetica generală şi românească*
7. C. Frâncu, *Geneza limbii şi a poporului român*, ed. a II-a
8. Sanda Maria Ardeleanu, *Dynamique de la langue et imaginaire linguistique*
9. C. Frâncu, *Conjunctivul românesc şi raporturile lui cu alte moduri*
10. Mariana Flaişer, *Terminologia medicală în limba română*
11. Mariana Flaişer, *Cuvintele frumoaselor arte. Schiţă pentru o terminologie a artelor plastice*
12. Mariana Flaişer, *Medicină şi cultură. Studii şi articole.*

12.bis M. Ciubotaru, *Oronimia şi hidronimia din bazinul superior al Bârladului*

13. I. Lobiuc, Teodora Irinescu, *Epistemologie şi metodologie în ştiinţele limbajului (pe baza, îndeosebi a lingvisticii sec. XIX)*
14. M. Ciubotaru, *Comuna Vultureşti.* I.: *Studiu de istorie socială. Onomastică.*
15. Teodora Irinescu, *Lingvistică juridică*
16. Angelica Hobjilă, *Microsistemul deicticelor în limba română vorbită neliterară actuală*
17. Teodora Irinescu, *Normă şi abatere de la normă în terminologia juridică penală şi civilă românească*
18. C. Dimitriu, *Compendiu de gramatică românească modernă clasică*
19. C. Dimitriu, *Cum scriem ? Cum ar trebui să scriem?*
20. Ecaterina Creţu, *Unităţi, raporturi şi funcţii sintactice în limba română*
21. I. Lobiuc, *Contactele dintre limbi* (vol. I.)
22. Elena Tamba Dănilă, *Vechi şi nou în sintaxa limbii române*
23. Vlad Cojocaru, *Toponimia Văii mijlocii a Trotuşului. Dinamica structurilor toponimice.*
24. Adriana-Zâna Ioniţă, *Tradiţie şi inovaţie în morfologia limbii române*
25. Teodora Irinescu, *Elemente de limbă, cultură şi civilizaţie românească pentru străini* (CD 1: *Muzică*, CD 2: *Imagini*)
26. *Codicele popii Bratul (1559-1560).* Grafie şi fonetică, morfologia, vocabularul, textul facsimilat, indice de cuvinte şi forme româneşti de C. Dimitriu. Ediţie bibliofilă, cu facsimilele pe CD şi E-book.
27. Mariana Flaişer (coord.), *Cercetări actuale în domeniul limbilor şi literaturilor moderne*
28. Ecaterina Creţu, *Textul literar. Structură şi semnificaţie.*

BCU IAŞI BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

Constantin FRÂNCU

403772

Evoluția reflecțiilor privind limbajul din Antichitate pînă la Saussure

387705
B.C.U. IASI

ALE

Casa Editorială "*Demiurg*"
Iaşi ❋ 2005

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Casa Editorială *Demiurg*

(acreditată de CNCSIS în 2003)
✉ Şoseaua Păcurari nr. 68, bl. 550, sc. B, et. 4, ap. 16,
700547 - Iaşi, România
☎ 0232/25.70.33; 0745/37.81.50; 0727/840.275
E-mail: iionita@mail.dntis.ro; ceddemiurg@yahoo.fr

Consilier editorial: dr. Alexandrina Ioniță

Director Marketing: Irina Ioniță (☎ 0740/08.20.05).
Editura răspunde la comenzi în limita tirajului disponibil.

© Casa Editorială *Demiurg*

Reproducerea în orice formă, inclusiv prin xerocopiere, fără acordul scris al editurii, intră sub incidența legii drepturilor de autor.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

FRÂNCU, CONSTANTIN
Evoluția reflecțiilor privind limbajul din Antichitate până la Saussure / Constantin Frâncu. - Iaşi : Casa Editorială Demiurg, 2005
Bibliogr.
Index
ISBN 973-8076-55-2

14(100)".../18"

Copertă realizată de **Graphic Line**
Dir. Vali Pintilescu ☎ 0745.66.50.79
office@graphicline.ro

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

- 9.IAN. 2005

Steluței mele, strălucitoare mereu !

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Preliminarii 11

I. Evoluția reflecțiilor privind limbajul în Antichitate 15
I.1. Reflecții privind limbajul în vechea Indie 15
I.1.1. Considerații generale 15
I.1.2. Pāṇini 16
I.1.3. Comentatorii lui Pāṇini: Kātyāyna, Patañjali și Kāśsika Vṛtti 22
I.1.4. Bhartṛhari 24

I.2. Reflecții privind limbajul în vechea Chină 26
I.2.1. Considerații generale 26
I.2.2. Confucius. Școala numelor. Discipoli. 27
I.2.3. Hsün-Țu 28
I.2.4. Școala taoistă 28

I.3. Reflecții privind limbajul în antichitatea greacă 30
I.3.1. Curentele grecești 30
I.3.1.1. Heraclit și teza *φύσει* 30
I.3.1.2. Democrit și teza *τέσει* 33
I.3.1.3. Platon 33
I.3.1.4. Aristotel 39
I.3.1.5. Epicur. Epicurei și stoici 43
I.3.1.6. Filologii alexandrini: școli și reprezentanți 45
I.3.1.6.1. Dionysios Thrax 46

I.4. Reflecții privind limbajul în antichitatea latină 48
I.4.1. Marcus Terentius Varro 49
I.4.2. Aurelius Augustinus 50

II. Evoluția reflecțiilor privind limbajul în Evul Mediu 55
II.1. Perioada formativă (Evul Mediu timpuriu) 55
II.2. Filozofia limbajului în Evul Mediu târziu 57
II.2.1. Th. de Aquino 58
II.2.2. R. Bacon 59
II.2.3. Gramaticile speculative și disputele generate 60
II.2.3.1. Boethius 60
II.2.3.2. Thomas din Erfurt 62
II.2.4. Diverse dispute 64
II.2.5. Dante 64

II.3. Ideile despre limbaj în Evul Mediu Răsăritean 65
II.3.1. Maximus Planudes şi teoria localistă a cazurilor 65
II.4. Reflecţii privind limbajul la arabi 66
II.4.1. Şcoala de la Basra. Sîbawaihi 67

III. Evoluţia reflecţiilor privind limbajul în Epoca Renaşterii 69
III.1. Concepţii. Reprezentanţi. Progrese privind limbajul 69
III.2. Erasmus din Rotherdam 71
III.3. Tezele lui J. L. Vives 71

IV. Reflecţii privind limbajul
în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea 73
IV.1. Generalităţi. Periodizare 73
IV.2. Empirismul englez 73
IV.2.1 Fr. Bacon 74
IV.2.2. Th. Hobbes 75
IV.2.3. J. Locke 75
IV.2.4. G. Berkeley 79
IV.2.5. D. Hume 80
IV.3. Raţionalismul francez în secolul XVII-lea 82
IV.3.1. "Lingvistica carteziană" şi gramaticile raţionale 82
IV.3.2. *Gramatica de la Port-Royal* (1660) 83
IV.4. Poziţia intermediară. G. W. Leibniz 86
IV.4.1. Leibniz *versus* Locke 88
IV.5. Gianbattista Vico 90
IV.6.Raţionalism *versus* empirism în Secolul Luminilor 94
IV.6.1. E. B. de Condillac 94
IV.6.2. J. J. Rousseau 97
IV.6.3. D. Diderot 98
IV.7. J. G. von Herder 99
IV.8. Ch. Wolff 100
IV.9. J. H. Lambert 102
IV.10. J. Harris 103
IV.11. J. W. Meiner 105
IV.12. A. Smith 107
IV.13. J. Priestley 108
IV.14. C. Chesneau du Marsais 109
IV.15. N. Beauzée 110
IV.16. J. Burnett, Lord Monboddo 112
IV.17. J. H. Tooke 113

BCU "LUCIAN BLAGA" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

IV.18. Prefigurări ale comparativismului şi ale metodei comparativ-istorice ... 117
IV.18.1. *Vocabularul* redactat de Pallas şi Mirievo 118
IV.18.2. Ch. J. Kraus 118
IV.18.3. Colecţiile de texte poliglote şi realizatorii lor:
L. H. Y Panduro, J. Ch. Adelung, J. Vater şi S. Gyarmathi 119
IV.19. Desprinderea ştiinţei limbii de filozofie 121
IV.19.1. Disertaţia lui Hegel, *De orbitis planetarum* 121
IV.19.2. I. Kant: demarcaţia *quid juris* şi *quid facti* în filozofie 122

V. Lingvistica în secolul al XIX-lea 123
V.1. Comparativismul şi formarea metodei comparativ-istorice..... 123
V.1.1. F. Bopp 125
V.1.2. R. K. Rask 127
V.1.3. J. Grimm 129
V.1.4. A. F. Pott 130
V.1.5. Al. H. Vostokov 130
V.1.6. G. Curtius 131
V.2. W. von Humboldt - întemeietorul lingvisticii generale 131

VI. Naturalismul lingvistic. Psihologismul lingvistic. Şcoala neogramaticilor 139
VI.1. A. Schleicher şi teoria arborelui genealogic 139
VI.2. Max. Fr. Müller 145
VI.3 Psihologismul lingvistic 145
VI.3.1. Heymann Steinthal 146
VI.3.2. Wilhelm Wundt 149
VI.3.3. A. A. Potebnea 150
VI.4. Şcoala neogramaticilor şi adversarii ei 151
VI.4.1. K. Brugmann, H. Osthoff şi Şcoala *Junggrammatiker* de la Leipzig 151
VI.4.2. Hermann Paul 154
VI.4.3. Riposte faţă de Şcoala *Junggrammatiker* 156
VI.4.4. Alţi adepţi ai şcolii neogramaticilor 158
VI.5. Geografia lingvistică 159
VI.6. Fonetica experimentală 161

VII. Reflecţii ale cărturarilor români despre limbă 162
VII.1. Consideraţii generale. Etapa cronicarilor 162
VII.2. Grigore Ureche 163
VII.3. Miron Costin 163
VII.4. Dimitrie Cantemir 164
VII.5. Şcoala Ardeleană. I. Budai-Deleanu. Petru Maior 166
VII.6. I. Heliade Rădulescu 167
VII.7. Curentul purist şi etimologic. Timotei Cipariu 168

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

VII.8. Ion Maiorescu 169
VII.9. August Trebonius Laurian 169
VII.10. Aron Pumnul 170
VII.11. Titu Maiorescu 171
VII.12. Bogdan Petriceicu Hasdeu 172
VII.13. Alexandru Cihac 175
VII.14. Alexandru Lambrior 176
VII.15. Hariton Tiktin 177
VII.16. Lazăr Şăineanu 179
VII.17. Moses Gaster 180
Concluzii 181
Bibliografie 186
Indice de nume (Irina Ioniță) 194

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Preliminarii

Prin această succintă istorie a reflecțiilor cu privire la limbaj din Antichitate pînă la Ferdinand de Saussure, ne-am propus să aducem în actualitate principalele idei şi concepții mai vechi, care au influențat lingvistica modernă, în special pe cea a secolului al XX-lea şi începutul secolului nostru. Se afirmă adesea că lingvistica, ca știință aparte, nu există decît de la începutul secolului al XIX-lea, cînd a dobîndit o metodă proprie, metoda comparativ-istorică. Este, firește, o exagerare în această afirmație, întrucît ca gramatică şi ca dicționar, lingvistica este o știință de sine stătătoare încă din Antichitate. Astăzi, cînd se cunoaşte că există şi o *lingvistică sincronică,* nu mai putem rămîne la punctul de vedere al lingviştilor istorişti, care susțineau că lingvistica începe cu secolul al XIX-lea.

Pe de altă parte, reflecțiile asupra limbajului sînt tot atît de vechi ca şi istoria civilizației, căci, încă de la începutul civilizației, limba a constituit, fără îndoială, o parte componentă a vieții intelectuale din diferite centre ale lumii, punîndu-se problema raporturilor dintre limbă şi diferite lucruri (sau esența lucrurilor). În acest sens, credem că A. Meillet (BSL, 1912-1913), nu exagera cînd afirma: "*oamenii care au inventat şi perfecționat scrierea au fost mari lingviști*" şi că "*aceştia au fost cei care au creat lingvistica*".

Ideea că fiecare popor care a inventat o scriere a avut conştiința clară a limbii sale, pentru a o transpune în scris, a făcut pe unii lingviști să împingă cu mult înainte actul de naştere a lingvisticii ca ştiință, înglobînd aici şi aşa numita perioadă de "*preistorie a preocupărilor de limbă*". Aşa procedează G. Mounin (1967), care acordă un spațiu foarte larg diferitelor sisteme de scriere primitivă la diverse popoare, pentru a arăta că unele colectivități lingvistice din Antichitate aveau, prin scrierea lor, conştiința celei de a doua articulații (= a fonemelor), pe cînd altele nu atinseseră decît stadiul primei articulații (= a monemelor). Astfel, analizînd scrierea acadienilor şi a vechilor egipteni, Mounin arată că aceştia nu aveau încă prezentă conştiința celei de a doua articulații, că ei nu sesizau vocalele, ci numai consoanele, analiza lor lingvistică limitîndu-se la cunoaşterea silabelor. Spre deosebire de aceştia, fenicienii ar fi avut conştiința celei de a doua articulații, deşi scrierea lor notează numai consoanele şi nu avea caractere pentru vocale. Afirmații de acest fel sînt de multe ori riscante, dacă luăm în considerație faptul că modernii cunosc destul de imperfect şi obscur codul de scriere al fenicienilor, acadienilor şi a vechilor egipteni. Dar lărgirea sferei lingvisticii şi la scriere - care este un sistem special, aparte - ni se pare nepotrivită şi hazardată. Cu atît mai mult, ni se pare inoportună insistența deosebită a autorului citat asupra istoriei scrierii într-o istorie a lingvisticii (primele 100 de pagini din cartea *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, Paris, 1967, sînt consacrate acestor probleme).

Direcția contrară celei menționate este aceea de a începe istoria lingvisticii de la detașarea ei de alte științe, de la *demarcația* lui I. Kant (*Critica rațiunii pure*, § 13) între *quaestio iuris* și *quaestio facti* (sau între *quid iuris* și *quid facti*), adică demarcația între *știință* și *filozofie*, care face ca filozofia să-și revendice o metodă specifică, diferită de cea a științelor empirice, fapt care a dus la separarea instituțională între filozofie și științele limbajului. Această separare a fost acceptată în tot secolul al XIX-lea și pînă recent, cînd asistăm la o încercare de integrare reciprocă între filozofie și științele empirice (cf. Formigari, 1995, p. 10). Se vorbește de *tăcerea* lui Kant (1724-1804) în problemele privind limbajul: "*tăcerea lui Kant este un element cert și a avut consecințe istorice la fel de certe... Gîndirea kantiană a contribuit, prin urmare, la distrugerea oricărei urme și amintiri a filozofiei limbajului din secolele XVII-XVIII. Opera i-a fost completată, la jumătatea secolului al XIX-lea de criza foneticistă și de sărăcirea culturală și de idei a lingvisticii științifice*" (Tullio de Mauro, *Introducere în semantică*, traducere Anca Giurescu, București, 1978, p. 80-81).

Fără îndoială, Tullio de Mauro are dreptate cînd vorbește de o sărăcire culturală și de idei a lingvisticii de la jumătatea secolului al XIX-lea și de "*uitarea care a cuprins gîndirea lingvistică a secolului al XVIII-lea în lucrările de istorie a filozofiei*" (*ibid.*, p. 72), însă dorim să subliniem faptul că, prin Wilhelm von Humboldt (1767-1835), și poate numai prin el, se face o punte de legătură între strălucitele reflecții privind limbajul de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și din secolul trecut, la care nu a participat *Școala neogramaticienilor*. Prin Humboldt, s-a contracarat așa numita *tăcere a lui Kant* care, după lingvistul italian citat, s-ar fi lăsat ca "*o lespede grea, de plumb, peste discuțiile care duraseră două secole*" (*ibid.*, p. 81).

Desprinderea lingvisticii de filozofie și de alte științe determină apariția termenilor *lingvistică* și *lingvist*, atestați abia pe la 1830 (cf. fr. *linguistique*, atestat abia în 1833, deși numele de agent *linguiste* este atestat încă din 1816; echivalentele germane *Sprachwissenschaft* și *Sprachwissenschafter* sînt atestate cam în același timp, cf. Robins, 1974, p. 5).

Recunoașterea lingvisticii ca disciplină academică cu subdiscipline proprii la universitățile europene este însă un fenomen specific al secolului trecut, iar pentru unele țări, chiar perioadei de după ultimul război mondial. De aceea, există chiar printre unii cercetători părerea falsă că lingvistica - ca disciplină științifică - datează de la Ferdinand de Saussure încoace, căci numai de atunci "*limba nu mai este privită ca o colecție de cuvinte, ci ca un sistem coerent în care totul se interferează, în care relațiile primează față de elemente*" (cf. N. Chomsky, *Dialogue avec Mitsu Ronat*, Paris, 1977, p. 2).

Un punct de vedere similar fusese susținut cu cîteva decenii înainte de Louis Hjelmslev (1889-1965), care arăta că, pînă la el, nu s-a studiat limba însăși, că o adevărată lingvistică în sens strict nu a existat, că ea trebuie creată în așa fel încît să nu mai fie "*un conglomerat de fenomene non-lingvistice, ci trebuie să studieze limba ca o structură*

«sui generis»" (*Prolegomena to a Theory of Language*, Madison, 1953, p. 5-6). Corolarul acestei aserțiuni ar fi că o istorie a lingvisticii ar trebui să treacă sub tăcere reflecțiile mai vechi, care n-au privit limba ca o structură *sui generis*. Este greşeala pe care au făcut-o mulți lingviști care s-au ocupat de evoluția lingvisticii (M. Leroy, *Les grandes courants de la linguistique moderne*, Paris, 1963; M. Ivić, *Trends in linguistics*, London, The Hague, Paris, 1972). Nu trebuie să se uite faptul că, de la început, asemeni tuturor științelor, lingvistica a făcut parte din filozofie (sau, cum s-a mai spus, a fost o fiică a filozofiei); descoperirea romantică a înrudirii şi evoluției limbilor a detaşat-o, la începutul secolului al XIX-lea, de filozofie şi de ştiințele cognitive conexe (logică, psihologie, filozofie, fiziologie, sociologie) cu care a rămas în strînsă legătură, intersectîndu-şi uneori investigațiile.

Aşa cum apariția tîrzie a termenilor *lingvistică* şi *lingvist* (şi a echivalenților lor în diverse limbi) nu coincide cu apariția tîrzie a problemelor privind limba, nici constituirea unei lingvistici care să studieze limba ca structură *sui generis* nu începe cu Saussure, cu Hjelmslev sau cu Chomsky.

Astfel (pentru a da un exemplu): cunoaştem eforturile *Gramaticii generale şi raționale de la Port-Royal* (1660) de a găsi reguli generale pentru toate limbile, de a folosi transformările ca procedee euristice de dezambiguizare a expresiei, de a deosebi o structură de suprafață de o structură de adîncime (logică). sînt acestea elemente de preistorie a lingvisticii, cum cred unii cercetători sau reprezintă o lingvistică generală în plină dezvoltare, aşa cum, de fapt, o arată cercetările din ultimele decenii ? Un răspuns la această întrebare se poate da, fără riscul de a greşi, abia după ce se cunoaşte evoluția ideilor, a teoriilor, a principiilor şi a metodelor de lucru din cele mai vechi timpuri şi pînă în epoca modernă.

Unele idei sau principii, care ni se par noi, sau au fost luate în ultimile decenii ca noi, au o vechime de secole sau chiar de milenii. Pe zi ce trece, cercetătorii descoperă că idei şi principii vechi sînt reluate într-o haină nouă, strălucitoare, dată de formularea actuală a informaticii, însă inovația este, de cele mai multe ori, numai de natură terminologică. De exemplu, teoria cazurilor şi a actanților, prezentată acum cîteva decenii de Fillmore (*The Case for Case*, 1968) ca o mare noutate în sintaxă, există într-o formă similară în *Gramatica* lui Pănini (sec. al IV-lea î. Hr.). Teoria arbitrariului semnului lingvistic are o vechime foarte mare; începînd cu Platon, prin Aristotel, Augustinus, Descartes, Leibniz, Condillac, Bréal, Whitney, Georg von Gabelentz, ea ajunge la Saussure, fiind considerată - pînă nu demult - ca aparținînd acestuia din urmă. Discipline considerate foarte recente, ca sociolingvistica şi psiholingvistica, îşi au sursele şi bazele în cercetări care datează de secole (cf. Frâncu, 1977).

Acestea sînt motivele pentru care am întreprins această cercetare. Ea este, pe cît ne-a fost posibil, o istorie a surselor, a izvoarelor lingvisticii moderne, a influențelor manifestate direct sau indirect asupra unor gînditori, atît în ceea ce priveşte principiile

teoretice, cît şi cele metodologice.

Fără îndoială, nu vom putea prezenta toate ideile, teoriile, principiile şi metodele care s-au succedat din Antichitate pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea sau mai bine zis pînă la Fernand de Saussure. Cum este şi normal, am procedat la o *selecţie*, interesîndu-ne de acele idei, principii şi metode care au avut *rezultate fructuoase* în lingvistica modernă, care au fost reluate, într-o formă sau alta, de curentele lingvistice actuale. În unele cazuri, vom releva şi idei, principii şi metode care nu au fost reluate şi sînt, mai mult sau mai puţin, uitate, pornind de la considerentul că ele ar putea deschide noi perspective în ştiinţa limbii, dacă ar fi actualizate.

Întrucît, cum este şi normal, unele teorii, principii şi metode privind limbajul au apărut ca urmare a unor curente filozofice, culturale sau religioase, vom urmări dialectic evoluţia reflecţiilor privind limbajul cu cea a curentelor determinante.

Perspectiva investigaţiei va fi *dublă*: pe de o parte, este vorba de o perspectivă *prospectivă,* urmărind cronologic reflecţiile privind limbajul din vechea Indie, vechea Chină şi Antichitatea greco-romană pînă la sfîrşitul secolului al XIX-lea; pe de alta, de o perspectivă *retrospectivă,* de evaluare, din unghiul acestui început de secol antiumanistic pe care-l trăim, a ideilor, concepţiilor şi principiilor, care au dus la crearea unei discipline prin excelenţă umanistică - ***ştiinţa limbii*** sau ***lingvistica***.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I. Evoluția reflecțiilor privind limbajul în Antichitate

I.1 Reflecții privind limbajul în vechea Indie

I.1.1. Cele mai vechi lucrări cu privire la limbaj au fost alcătuite în Asia - în ***India*** și ***China*** -, țări în care existau de timpuriu o civilizație și cultură înfloritoare. În toate comunitățile în care religia a jucat un rol social puternic, a fost necesar ca oamenii să cunoască limba cultului, în forma în care această limbă exista în limba vorbită sau scrisă a textelor religioase. Întrucît unele texte religioase au apărut înainte de inventarea scrisului, în anumite regiuni de pe glob, a fost nevoie de metode speciale de memorare și reproducere a lor de generațiile care s-au succedat, fapt care a dus la o ***știință implicită*** de segmentare a enunțurilor, de stabilire a granițelor cuvintelor, a structurii morfologice a cuvintelor și, în ultimă instanță, a analizei în elemente minimale *semnificative* (*moneme*) și *distinctive* (*foneme*).

Cele mai vechi investigații în acest sens sînt făcute în ***India veche***, unde reflecțiile asupra limbajului cunosc o tradiție mult mai îndelungată decît în alte părți ale lumii. Europenii au ajuns la unele rezultate în *fonetică* și în *fonologie* abia în secolul trecut, în timp ce rezultate similare fuseseră obținute în veche Indie cu două milenii și jumătate în urmă. De pildă, clasificarea sunetelor după locul de articulare, după modul de articulare se face în India în epoca post-vedică (circa anii 800-700 î. Hr.), adică în epoca cînd ***Vedele***, o colecție de imnuri religioase, compuse în epoci diferite (începînd cu secolul al XVI-lea î. Hr., cum este cazul ***Rig-Vedei***), transmise pe cale orală înainte de apariția scrisului, solicitau eforturi mari de pronunțare și conservare a formei arhaice, impusă de dogma religioasă, căci această formă era considerată sacră. Este vorba de decalajul cronologic între limba arhaică a vedelor și limbajul cotidian care evoluase de la forma vedică spre forma de sanscrită clasică, bazată și pe alt dialect, în care au apărut epopeile ***Ramayana*** și ***Mahabharata***. Ca să fie înțelese corect, *Vedele* trebuiau să fie pronunțate corect, adică în forma *sacră* și astfel apare necesitatea de a marca granițele cuvintelor, de a stabili structura morfologică a cuvintelor, de a analiza fenomenele de *sandhi*, interne sau externe; apoi apare necesitatea analizei fonetice și fonologice, aplicată mai întîi numai la *Vede*, după aceea și la alte texte, încît vechii indieni deosebesc, în mod clar și explicit, *sunetul* (*dhāvāni*) de echivalentul lor psihic, ***fonemul*** (*sphōta*), cu aproape două milenii și jumătate înaintea europenilor, care fac această distincție abia pe la sfîrșitul secolului al XIX-lea (prin Baudouin de Courtenay) și, în special, în secolul trecut, prin *Școala fonologică de la Praga*.

Vechii indieni au inițiat studiul fonologic al fenomenelor de *sandhi* și au introdus în lingvistică acest termen, păstrat pînă astăzi. În India veche, așa numitele *gramatici*

filologice aveau scopul de a comenta textele vedice, de a găsi metode de memorare a lor păstrînd limba rituală în forma ei tradiţională. Astfel, încă înainte de anul 500 î. Hr., apar în India lucrări care explicau pronunţarea corectă a cuvintelor, silabisirea lor, regulile de metrică şi de prozodie, formele morfologice vechi şi alternanţele fonetice. Mai tîrziu, se alcătuiesc ***gramatici nefilologice*** ale ***limbii sanscrite***, învăţată în şcoli ca limbă literară şi limbă de cult religios.

Înţelegerea *Vedelor* cerea şi cunoaşterea sensului cuvintelor şi astfel se naşte în vechea Indie *etimologia* (= *nirukta*). *Nirukta* lui Yāsca este, după unii cercetători, anterioară *Gramaticii* lui Pāṇini, cea mai cunoscută şi mai importantă gramatică indiană veche (secolul al IV-lea î. Hr.), care cuprinde o analiză detaliată a foneticii, fonologiei, morfologiei şi, în mare parte, a sintaxei limbii sanscrite. Dar, înaintea lui Pāṇini au existat şi alte gramatici care nu s-au păstrat. Pāṇini însuşi menţionează numele a 10 alţi gramaticieni, astfel încît, deşi lucrările acestora s-au pierdut, se poate susţine că tradiţia lingvistică indiană este cu mult anterioară celei mai vechi gramatici cunoscute. Gramatica (combinată cu fonetica şi etimologia) era una din cele şase ştiinţe necesare cunoaşterii *Vedelor*, al căror limbaj era considerat etern, sacru şi imutabil (cf. Itkonen, 1991, p. 10).

I.1.2 Prin ***Pāṇini***, filozofia limbajului şi implicit ştiinţa limbii, nediferenţiată de filozofie pînă în timpurile moderne, atinge o culme pe care Europa şi alte regiuni ale lumii nu au atins-o decît în secolul al XIX-lea sau chiar în secolul trecut. Ideea susţinută de E. Itkonen că Pāṇini "*este contemporanul şi egalul nostru*" în problematica limbajului nu pare exagerată decît la prima vedere (cf. Itkonen, 1991, p. 86).

Este vorba atît de distincţii teoretice foarte importante ca, de pildă, a planului lingvistic de cel logic şi ontic, confundate uneori chiar de unele şcoli lingvistice de astăzi (ca, de exemplu, generativismul lui Chomsky (n. 1928) sau aşa numita *gramatică a cazului* a lui Ch. Fillmore (n. 1929)), cît şi de metoda strict sincronică cu reguli ordonate ierarhic, exprimate sub forma unei formule algebrice. *Gramatica* lui Pāṇini este concepută sub forma a 3997 de reguli (*sutrā*) foarte concentrate avînd înfăţişarea unor formule algebrice (cf. Th. Simenschy, *Gramatica lui Pāṇini*, în "Analele Universităţii «Al. I. Cuza» Iaşi", seria Ştiinţe sociale, 1957, p. 189 şi urm.). Limba descrisă de Pāṇini este mai veche decît sanscrita clasică şi mai nouă decît cea vedică. Regulile lui Pāṇini sînt greu de înţeles de către moderni din cauza formei lor algebrice şi lipsei exemplelor. Numai datorită comentatorilor săi, aceste reguli devin traductibile şi explicite, întrucît aceştia dau şi exemple care lipsesc la Pāṇini.

Cei mai importanţi comentatori ai lui Pāṇini sînt: ***Kātyāyana*** (circa 250 î. Hr.), ***Patañjali*** (circa 150 î. Hr.) şi ***Kāśika Vrtti*** (sec. al V-lea d. Hr.). Pāṇini, Kātyayāna şi Patañjali sînt cei trei *profeţi* (= *rsi, mumi*) ai lingvisticii indiene vechi. Între secolul al VI-lea şi secolul al XI-lea d. Hr., tradiţia scolastică a lui Pāṇini a fost continuată de *Bhartṛhari* (c. 500), *Kāśika Vṛtti* (c. 600), *Kaiyaṭa* (c. 1000), *Bhattoji-diksita* (c. 1600) şi

Nāgeśa (c. 1750). Astăzi, această tradiție foarte veche este reprezentată de J. D. Joshi care, împreună cu J. A. F. Roodbergen, a editat mai multe volume și a comentat o importantă parte din *Mābābhāsya* (marele comentariu ale lui Patañjali; mai tîrziu au apărut comentarii la comentariu (cf. Robins, 2003, p. 213, 225).

La Pāṇini, o *sutră* care stă în fruntea unei serii nu este repetată niciodată, ci trebuie subînțeleasă la fiecare sutră din întreaga serie. Sutrele nu pot fi înțelese decît în ordinea în care au fost așezate de autor. Fiecare sutră este o formulă și fiecare din ele are o structură simetrică. Ordinea sutrelor este stabilită de un plan al sutrelor care cuprinde următoarele elemente, semnalate de Th. Simenschy (*op. cit.*, p. 190), cînd investighează sintaxa cazurilor:

1. În 1.4, fiecare serie de sutre, referitoare la aceeași funcție cazuală, începe cu *definiția* acesteia și sfîrșește cu una sau mai multe excepții.

2. În 2.3, fiecare serie de sutre, referitoare la același caz, începe cu *funcția* acestuia și sfîrșește cu una sau mai multe excepții.

3. Sutrele care se ocupă de cazuri concurente vin regulat după sutrele în care este vorba numai de un singur caz. Ele sînt ordonate la sfîrșitul fiecărei serii de sutre care se ocupă de un caz. Din punctul de vedere al gramaticii europene, sutrele din 1.4 sînt consacrate construcției verbului, iar cele din 2.3 funcțiilor cazurilor. Pāṇini indică nu numai rolul sintactic al cazurilor, ci și pe cel morfologic în formarea adverbelor. Cazurile poartă două nume: unul pentru ***funcția sintactică*** (de exemplu, *karana,* caz *instrument*), iar celălalt pentru ***aspectul morfologic*** al cazului respectiv (de pildă, *trtiya* cazul al treilea = *instrumentalul*). Ordinea în care sînt tratate funcțiile cazului este *alfabetică*.

Ceea ce este însă mai important este faptul că în sintaxă și, în special în sintaxa cazurilor, Pāṇini nu pleacă de la forme spre întrebuințarea lor, ci de la idee sau de la obiect, de la planul ontic spre planul lingvistic, realizînd așa numita *gramatică sintetică* la care occidentalii au ajuns abia acum vreo 40 de ani, prin ideile lui Ch. Fillmore (*The Case for Case*, 1968, cf. Frâncu, 1997).

Ca material ilustrativ, putem aduce cîteva *sutre* privitoare la definiția și funcția cazurilor în traducerea liberă a marelui sanscritist Th. Simenschy, *op. cit.*, p. 224-234), profesorul nostru de lingvistică indoeuropeană și de sanscrită în anii 1962-1963, care ne vorbea de așa-numita *gramatică a cazului*, înainte de apariția acesteia în SUA, prin lucrările lui Ch. Fillmore de după 1968.

Acuzativul

(1, 4, 49-53)

Definiție

49. În acuzativ (*karman* "patient") stă în ceea ce dorește mai tare autorul acțiunii.

50. În acuzativ mai poate sta și ceva nedorit de autorul acțiunii.

51. Cu acuzativul se construiesc și verbele despre care nu s-a vorbit în sutrele precedente.

52. Subiectul verbelor care înseamnă *a se mişca, a cunoaşte, a consuma* şi *a scoate un sunet*, precum şi subiectul verbelor intranzitive devine obiect direct cînd aceleaşi verbe sînt la cauzativ.

53. Cauzativul verbelor *hr* şi *kr* se poate construi şi cu alt caz decît acuzativul (şi anume, cu instrumentalul).

Agentul. Definiţie

54. Se numeşte *kartṛ* "agent" (autorul acţiunii) cel care-i independent (în acţiunea sa); sutra aceasta explică pe cele două precedente (52 şi 53).

55. Cel care-l determină pe agent să facă ceva se numeşte tot agent sau cauză (adică la verbele cauzative "agentul" *kartṛ* se mai numeşte şi "cauză" *hetu*).

Instrumentul

(1, 4 42- 44)

Definiţie

42. *Karana* (instrument) este ceea ce face cel mai bine ceva.

43. La *div* "a juca" instrumentalul stă şi-n acuzativ.

44. La verbele care înseamnă "a închiria", ca *pari-kri*, instrumentul stă şi în dativ.

Locul. Definiţia

45. Se numeşte *adhikarana* locul unde se săvîrşeşte acţiunea.

Dativul. Definiţie

32. Dativul arată pentru cine se face acţiunea (este vorba de dativul care exprimă interesul *dativus commodi*).

33. Verbele care înseamnă *a plăcea*, ca *ruc*, se construiesc cu dativul persoanei care are plăcere.

Nominativul şi vocativul

(2, 3, 46-49)

46. Nominativul exprimă numai înţelesul tulpinii nominale, genul, măsura şi numărul (adică el se deosebeşte de celelalte cazuri prin aceea că nu exprimă un raport de dependenţă faţă de alt cuvînt).

47. Nominativul mai exprimă şi chemarea.

48. Acesta-i vocativul.

49. Vocativul singular se numeşte *sambuddhi*.

Ordinea strictă a regulilor anticipă practicile de ordonare a regulilor din gramaticile generativ-transformaţionale din ultimele decenii ale secolului trecut.

Pornind de la tehnica rituală, de la analiza sacrificiului vedic, întîlnim în gramatica indiană veche o nouă dimensiune a sintaxei, cea a sintaxei cazurilor sau a *gramaticii cazurilor*, cum a fost denumită de Ch. Fillmore (1968) şi de discipolii lui. Pāṇini, pornind de la planul ontic, o concepe ca o transpunere picturală a realităţii complet diferită de sintaxa europeană de tip aristotelic, bazată pe criterii logice, avînd structura de bază *subiect - copulă - predicat*. Astfel, dacă noi confruntăm lista celor 6 *kārakā* (= *cazuri*) cu cea a

BCU "ALECU RUSSO" UNIVERSITY LIBRARY

categoriilor sacrificiului vedic suntem surprinși de corespondența acestora: sacrificatorul corespunde *agentului* (*kartr*), *victima - obiectului* sau *pacientului* (*karman*), uneltele sacrificiului - instrumentului (*karana*), locul sacrificiului - locației (*adhikaraṇa*), actul ofrandei *donației* (*sapradana*) și corespunde, împreună cu ablațiunea însuși transferului magic; cel care instituie sacrificiul (*yajama*) este incitatorul (*hetu*) considerat de Pāṇini tot un *agent* (cf. Sergiu Al. George, *Limbă și gîndire în cultura indiană*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 41).

Cele șase cazuri ale lui Pāṇini corespund, de fapt, cazurilor de adîncime stabilite acum cîteva decenii de Ch. Fillmore (1968): *agent, instrument, pacient (obiect), dativ, benefactiv, locativ,* în cadrul așa numitei *gramatici a cazului*, apărută ca o reacție la generativismul de tip Chomsky (cf. Frâncu, 1979, 1997). Este greu de spus ce a luat Fillmore de la Pāṇini, dacă i-a cunoscut gramatica sau nu, căci numele lingvistului indian nu este nicăieri menționat.

În schimb, J. Anderson (*The Grammar of Case. Towards a Localistic Theory, Cambridge*, 1971, p. 30), un discipol al lui Fillmore, recunoaște similaritatea dintre sistemul gramaticii fillmoriene a cazului, apărută în anii '70 ai secolului trecut cu cel al lui Pāṇini. Cert este faptul că, pornind de la actul sacrificiului vedic, gramaticii indieni au surprins *o nouă dimensiune* a sintaxei, neglijată de gîndirea occidentală pînă recent. Este vorba de planul ontic, planul actanților, cercetat de gramatica sintetică, o gramatică *onomaseologică,* în comparație cu cea *semaseologică* promovată în cultura occidentală din Antichitate pînă nu demult ca singura posibilă. Aceasta nu înseamnă că Pāṇini ar fi luat în considerație numai planul ontic, realizînd numai o gramatică onomaseologică, extralingvistică. Din materialul prezentat se vede că ia în considerație și planul logic, și pe cel lingvistic, pe care le investighează în *sutre* speciale. Din acest punct de vedere se poate spune că, spre deosebire de gramaticile occidentale, care sînt parțiale, *Gramatica* lui Pāṇini, a comentatorilor și urmașilor lui este o gramatică integrală care combină gramatica analitică cu cea sintetică.

Tehnica descriptivă a lui Pāṇini continuă să entuziasmeze pe cercetătorii actuali. Itkonen (1991, p. 18-84), care-l consideră pe Pāṇini contemporanul nostru, insistă asupra caracterului modern al analizelor acestuia, care ar anticipa unele direcții din lingvistica secolului trecut. Itkonen se ridică împotriva celor care vorbesc de caracterul static al lingvisticii indiene, arătînd că, de fapt, "*punctul de plecare al acesteia a fost atît de bun și de ridicat, încît el nu a fost depășit*" (1991, p. 84). De aceea, lingvistica indiană pare a fi "*fără istorie*, în sensul obișnuit al termenului, acela că istoria se prezintă ca o succesiune de schimbări". "*Istoria lingvisticii în India nu posedă* ***nici trecut, nici istorie****. Nimic nu ne spune că s-a schimbat ceva de la* Pāṇini *la Joshi, care sînt separați de sute și mii de ani. Ei par a fi participanți la dezbaterile lingvistice din vremea noastră. Istoria lingvisticii din India pare a fi* ***un prezent continuu****, care se derulează în jurul lui* Pāṇini" (*ibid.* p. 83). Au

fost semnalate: stilul concis, algebric, ordinea strictă a regulilor, regulile metagramaticale (şi, implicit, relaţia dintre limbaj şi metalimbaj), regulile de transformare, regulile interpretative, regulile de substituţie şi combinative, caracterul axiomatic al gramaticii, modul de descriere din punct de vedere semantic al propoziţiilor simple şi complexe, distincţiile clare ale planurilor ontic, ontico-semantic, logic şi lingvistic, etc. La o asemenea rigoare şi precizie în descrierea limbii, lingvistica occidentală nu ar fi ajuns decît acum cîteva decenii.

Din păcate, deşi gramatica lui Pāṇini reprezintă o culme în descrierea unei limbi, avînd o influenţă covîrşitoare asupra lingvisticii indiene de mai tîrziu care, în mare, se limita la explicarea *sutrelor* maestrului, ea nu a exercitat nici o influenţă asupra gîndirii vechi şi medievale europene, căci nu a fost cunoscută decît abia la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea cînd, prin interesul europenilor pentru sanscrită şi înrudirea acesteia cu unele limbi din Europa, se întemeiază metoda comparativ-istorică. În 1810 a apărut prima ediţie a gramaticii sanscrite a lui Pāṇini, care oferea europenilor un alt mod de gîndire şi de descriere a limbii, cu totul deosebit de cel cunoscut lor, acela prezentat de Dionysios Thrax şi Appolonius Dyscolos, păstrat din Antichitate pînă astăzi în Europa. Pe europenii umanişti şi romantici îi uimeşte descrierea lingvistică a uneia din cele mai "*clar construite limbi*" - sanscrita. Nici o limbă de pe glob, în afară de sanscrită, nu avea în acel timp o gramatică atît de riguroasă, în care erau tratate în mod profund numele, verbele, derivarea, sunetele şi echivalentelelor psihice (fonemele), cunoscute prin "*intuiţia lingvistică*" (*sphotā*), legile accentuării, ale intonaţiei, semantica cazurilor, etc. Sanscrita devine un permanent punct de referinţă în lucrările de gramatică comparată indoeuropeană, începînd cu cele ale lui Franz Bopp, întemeietorul metodei comparativ-istorice, şi pînă astăzi. Otto Böhtlingk traduce gramatica lui Pāṇini în 1887, în germană, într-o ediţie critică: *Pāṇinis Grammatik* (Herausgegeben, übersetzt, erläutert und mit verschiedenen Indices versehen, Hildesheim: Olm, 1887; ultima ediţie a apărut în 1964).

În funcţie de cunoşterea sanscritei şi de nivelul profesional al cercetătorilor, aprecierile gramaticii lui Pāṇini sunt, uneori, diametral opuse. Însuşi magistratul englez *Williams Jones*, care a fost printre primii europeni ce au remarcat înrudirea între sanscrită, greacă, latină, gotică şi celtică (într-un discurs ţinut la *Asiatic Society* din Calcutta, în 1786), avea unele rezerve considerînd că Pāṇini este "*dark as the darkest oracle*". Americanul ***William Dwight Whitney*** (1827-1894), un precursor al lui Ferdinand de Saussure, avea, de asemenea, unele reţineri, calificînd gramatica lui Pāṇini "*a miracle of ingenuity, but of* ***preverse*** *and wasted* ***ingenuity***, *because the task Pāṇini attempted was beyond the power of mortal man to accomplish, especialily in the form adopted by him*" (*The Study of Hindu Grammar and the Study of Sanskrit*, 1884; *On Recent Studies in Hindu Grammar*, 1893, republicate in J. F. Staal (ed.), *A Reader on the Sanskrit Grammarians*, Cambridge MA, 1979, p. 142-154 şi 165-184). Cam în acelaşi timp,

germanul ***Georg von der Gabelentz*** (1840-1893), care l-a influențat în mod considerabil pe Saussure, nu avea nici o reținere față de gramatica lui Pāṇini caracterizînd-o ca pe "*o operă minunată*" (*Wunderwerk*), ca pe "*die einzige wahrhaft vollständige Grammatik die eine Sprache aufzuweisen hat, eine der reichsten Sprachen zudem*" (*Die Sprach-wissenschaft: ihre Aufgaben, Methoden und bischerigen Ergebnisse*, Leipzig, 1891, p. 22).

În secolul trecut, structuralistul american ***Leonard Bloomfield*** (1887-1949), întemeietorul direcției mecanicist-behavioriste din lingvistica americană, sublinia faptul că gramatica lui Pāṇini descrie în cele mai mici detalii fiecare flexiune, derivare, compunere și fiecare uz sintactic: "*No other language, to this day, has been so perfectly described*" (*Language*, New York, 1933, p. 11). Este posibil ca unele analize morfologice ale cuvintelor făcute de Pāṇini să-l fi influențat pe Bloomfield în elaborarea metodelor sale taxionomice, de segmentare în constituienți imediați, aplicate analizei englezei și unor limbi amerindiene.

Mai recent, sanscritistul ***Paul Kiparsky*** (n. 1941), reprezentant al gramaticii generative, caracterizează gramatica lui Pāṇini ca fiind "*the most comprehensive generative grammar written so far*" (*Pāṇini as a Variationist*, Cambridge MA, 1979, p. 18). Cu zece ani înainte, P. Kiparsky, într-un studiu elaborat împreună cu J. P. Staal (*Sytactic and Semantik Relation in Pāṇini*, în "Foundations of Language", 5, 1969, p. 83-117), distingea cele patru nivele ale analizei lingvistice din gramatica marelui gramatician indian:

a) *nivelul semantic* (semantic level);
b) *nivelul structurii sintactice de adîncime* (*deep-syntactic level*);
c) *nivelul structurii sintactice de suprafață* (*surface syntactic level*);
d) *nivelul fonologic* (*fonological level*).

La fiecare din nivele, în afară de cel fonologic, sînt recunoscute de Pāṇini diferite tipuri de relații, esențiale pentru descrierea limbii. La primul nivel (a), relațiile sînt caracterizate prin concepte ca: *agent, instrumental, obiectiv, dativ*, și altele, corespunzătoare *rolurilor* din sacrificiul vedic (*agentul* acțiunii, *instrumentul, beneficiarul, obiectul* sacrificat). La al doilea nivel (b), sînt analizate relațiile sintactice dintre *subiect* și *predicat, predicat* și *obiect*. Nivelul al treilea (c) este acela al categoriilor morfologice și el este bine investigat de Pāṇini. Nivelul al patrulea (d) este acela al *fonologiei*, al clasificării fonemelor în funcție de trăsăturile lor distinctive, date de locul și modul de articulare.

Spre deosebire de vechii greci și de romani, care au considerat analiza trăsăturilor articulatorii de importanță minoră, vechii indieni le-au considerat de primă importanță, organizînd desrierea fonetică pe trei direcții: procesele articulatorii, descrierea consoanelor și vocalelor și analiza segmentelor în structurile fonologice. Au analizat distincțiile surd-sonor, aspirat-nonaspirat, nazal-nonnazal și au alcătuit un sistem fonologic al sanscritei din cinci termeni cu poziții articulatorii diferite, exemplificate prin seriile bilabiale *b/p/bh/ph/* și *m*. Organele articulatorii din cavitatea bucală sînt descrise din spate

în față, distingînd patru grade de contractare: ocluzie bucală totală (consoane mute și nazale), contracție fricativă, semivocală și absența contractării (= articulare vocalică)). De asemenea, au întreprins analiza activității glotale, în funcție de închiderea glotei în producerea dinstincției surd-sonor, și au ajuns la concluzii corecte privind pe *h* sonor (Robins, 2008, p. 210-211). Practica sacrificiului vedic precum și practica yoga vor fi dus, după părerea noastră, la distingerea *sunetului* (*dhvāni*) de *fonem* (*intuiția* acestuia, rezultat din *sphōta*, un termen intraductibil, care ar însemna, printre altele și *iluminarea sufletului*, aici cu sensul de *echivalent psihic al sunetului*, rezultat al *intuiției*, al treilea mijloc de cunoaștere, alături de observație și rațiune; noțiunea de *sphōta* are însă un sens mai larg, fiind aplicată și la morfologie și la sintaxă, ca element care diferențiază sensurile gramaticale (cf. Robins, 2003, p. 208).

Lingvistica europeană și americană va ajunge la profunzimea analizei fonologice atinsă de Pāṇini abia în secolul trecut, în special, după apariția *Școlii fonologice de la Praga*, pe la 1930.

I.1.3. Gramatica lui Pāṇini nu ar putea fi înțeleasă, dacă nu s-ar apela la comentatorii ei și, în special, la cei mai importanți: **Kātyāyana** și **Patañjali**. Ei nu aduc modificări esențiale sutrelor lui Pāṇini, dar le explicitează, dînd noi exemple și formulînd reguli adiționale. În discuția privind *kāraka* (= *caz*), Patañjali face, de exemplu, o adăugare la regula 1.4.32, introducînd noțiunea de *recipient*, noțiune preluată azi de unii reprezentanți ai *gramaticii cazului*. S-a remarcat că, în timp ce Kātyāyana are uneori o poziție critică față de Pāṇini adăugînd sau ștergînd unele reguli, Patañjali îl apără pe Pāṇini de criticile aduse de primul. Dar amîndoi comentatorii au încercat să facă mai clară noțiunea de *kāraka* (= *caz*), stabilind tricotomia terminologică *dravya-sādhana-kāraka*, care corespunde tricotomiei *plan ontologic - semantico-ontologic - semantic*. Demarcația dintre planul ontologic și cel semantic este discutată de cei doi comentatori atunci cînd analizează regulile 2.3.50 și 2.3.66, referitoare la *uzul genitivului*: acesta exprimă *restul* (= *sesa*), adică nu relația dintre acțiune și obiect, ci relația dintre două obiecte, și deci, aceasta nu este o relație de *caz* (*kāraka*), *genitivul* caracterizînd numai structura lingvistică de suprafață. Acest *rest*, *genitivul*, rezultă din „*încăpățînarea*" vorbitorului de a nu folosi alte cazuri (*kāraka*); de pildă, nominativul sau acuzativul (obiect): pentru *cîntarea omului* (*omul cîntă* sau *omul este cîntat de X*). În spatele genitivului (*sesa*), se ascund alte cazuri și, de aceea, el este un *rest de caz*, situat nu în planul semantic, ci în planul prelingvistic; el nu relaționează un verb cu un nume, ci două nume, ceea ce nu îl include în definiția *cazului* (*kāraka*).

Trebuie menționat că acele roluri semantice, numite "*kārakas*" (= *cazuri*) din gramaticile indiene nu sînt identice cu cazurile semantice ale așa-numitei *gramatici a cazului* de tip fillmorian din zilele noastre.

Dacă luăm următoarele propoziții:

1) *Ion deschide ușa cu cheia.*
2) *Ușa este deschisă de Ion.*
3) *Cheia deschide ușa.*
4) *Ușa se deschide.*

constatăm că ele sînt interpretate diferit de Pāṇini și comentatorii acestuia, în comparație cu reprezentanții actuali ai gramaticii cazului.

După aceștia din urmă, *Ion, ușa* și *cheia* (reprezentînd *agentul, obiectul* și *instrumentul*), rămîn la același caz (ontic), în fiecare din propozițiile citate. La Pāṇini și comentatorii săi, *ușa* este *obiect* (*pacient*) în propozițiile 1, 2 și 3, și *agent* în 4, iar *cheia* este *instrument* în propoziția 1 și *agent* în propoziția 3. Acest lucru arată că, pentru vechii gramaticieni indieni, semantica este într-un grad mai înalt determinată de forma de suprafață, decît gramatica de tip fillmorian, care investighează numai planul ontic, semantica ei fiind extralingvistică (cf. Frâncu, 1997, p. 110-118). Itkonen (1991, p. 76) numește semantica gramaticii cazului *ontologie prelingvistică* (*prelingvistic ontology*), iar Kiparsky (1982, p. 28) consideră că acele *kārakas* (*cazuri*) din gramatica indiană nu trebuie interpretate ca unități semantice, ci ca *funcții* la nivelul *sintaxei abstracte*. Cert este faptul că vechii gramaticieni indieni vedeau mai clar relațiile dintre semantica ontologică, extralingvistică sau onomaseologică și semantica lingvistică, semaseologică.

Caracterizată prin simetrie și echilibru, dotată cu calitățile exhaustivității, lipsei de contradicții și conciziunii, condițiile necesare și suficiente ale unei descrieri strict lingvistice de tip modern, gramatica lui Pāṇini, făcută accesibilă de comentatorii săi, a supraviețuit, a rezistat eroziunii timpului, încît cei care văd în Pāṇini pe contemporanul nostru nu exagerează prea mult. Cert este faptul că, în India, gramatica lui Pāṇini a fost și este obiect de studiu în școlile claselor elevate. Mai multe sute de ani, ea a circulat nu în formă scrisă, ci era memorizată de cei care studiau știința gramaticală, constituind baza educației brahmane. Iată două date concludente în acest sens, citate de Staal (1972, p. 11-17) și Itkonen (1991, p. 12-13):

Un budist chinez, care a trăit în India și în Sumatra 25 de ani (între 671-695), dă următoarele informații interesante privind problema în discuție: școala începea atunci cînd copiii aveau șase ani; la vîrsta de opt ani, ei începeau să memoreze gramatica lui Pāṇini timp de opt luni. Apoi, mai mulți ani, încercau s-o înțeleagă la nivelul elementar, învățînd și unele adaosuri ale comentatorilor. La 15 ani începeau să învețe, timp de cinci ani, comentariile făcute de Kāśśika vṛtti la această gramatică. După ce, pe lîngă gramatică, studiau și logica și metafizica, ei continuau studiul la un fel de universități, în care învățau comentariile lui Patañjali la gramatica lui Pāṇini și gramatica lui Bhartṛhari (studiul dura cinci ani). Numai după aceea, studenții erau socotiți "*bine informați și primeau un masterat în știința gramaticală, putînd să obțină un înalt post guvernamental*".

Un observator din secolul trecut notează că și în epoca modernă *memorizarea*

joacă un rol important: elevul începe din primul an de şcoală să memoreze regulile şi să le aplice; pas cu pas, el trebuie să înainteze în învăţarea regulilor şi să găsească diferite metode de aplicare a lor, studiul gramaticii asemănîndu-se cu cel al logicii şi filozofiei, la toate nivelurile de învăţămînt umanistic şi real, încît se poate spune că lumea occidentală nu a ajuns niciodată la asemenea performanţă şi că are de învăţat mult din înţelepciunea şi civilizaţia indiană. Fireşte, gramatica lui Pāṇini oferă şi alte aspecte interesante, care au ajutat la apariţia şi dezvoltarea lingvisticii indoeuropene: analiza cuvîntului în rădăcină + sufix + desinenţă, conceptul de *semn zero*, preluat de lingvistica actuală, posibilităţile de derivare, de formare de cuvinte noi din cuvinte-bază.

I.1.4. Dacă originalitatea comentatorilor lui Pāṇini este pusă de mulţi la îndoială, ei mişcîndu-se în limitele impuse de maestrul lor (despre care nu se ştie cînd şi-a realizat gramatica), nu acelaşi lucru se întîmplă cu cea a lui ***Bhartṛhari*** (n. sec. V d. Hr.), considerat ca fiind cel mai important lingvist indian după Pāṇini. Opera sa, *Vākyapadīya* (*Studiul propoziţiilor şi al cuvintelor*), compusă din trei părţi care cuprind aproximativ 2.000 de *stanţe* (*kārika*), mai puţin concise şi mai puţin criptice decît *sutrele* lui Pāṇini, este o veritabilă lucrare de filozofie a limbajului, în care se îmbină ontologia teoriei gramaticale a lui Pāṇini cu cosmologia hindusă, brahmană: lumea este construită din *spaţiu* (*dik*) şi *timp* (*kāla*), care conţin *lucruri* (*dravya*). Fiecare lucru conţine un *aspect universal* (*jāti*) şi un *aspect particular* (*vyakti*). Lucrurile sînt legate între ele prin *calităţi* (*guṇa*), care le fac capabile să participe la *acţiuni* (*kriyā*). Cînd se actualizează în vorbire, ele cuprind un număr restrîns de aspecte (*kāraka* "caz" sau *sādhana*). Limba prezintă prin tradiţie aceste *kāraka* "cazuri". *Timpul* (*kāla*) şi *spaţiul* (*dik*) sînt cele două puteri principale ale brahmanului şi ele se diferenţiază în *acţiuni* (*kryā*) şi *participanţi* (*kāraka* "cazuri"). Participanţii sînt *lucruri* (*dravya*), care primesc diferite roluri în relaţia lor cu diverse acţiuni. Lumea, reprezentată de lucruri şi acţiuni în timp şi spaţiu, este cunoscută de brahman prin *intuiţie* (*pratibhā*), al treilea mod de cunoaştere, alături de *observaţie* şi *raţiune*.

Însă cunoaşterea lumii fenomenale este îngreuiată de limitele umane şi ignoranţa oamenilor. Apare aici un kantianism înainte de Kant, cum bine remarcă Itkonen (1991, p. 87, nota 28). Cunoaşterea lumii este inseparabilă de *limbaj*, ea a devenit identică cu limbajul, deşi la origine, cunoaşterea ar fi fost fără limbaj. Fără cuvinte, cunoaşterea ar fi imperfectă sau inertă, dar cu cuvinte, ea este mai profundă, căci limba *reflectă* şi *cunoaşte* în acelaşi timp lumea.

Întrucît manifestările brahmanului sunt, în mod inestricabil, de natură lingvistică, însuşi brahmanul este o *natură lingvistică*, el este *brahman-cuvînt* sau *esenţă-cuvînt* (*sabda-tattva*). Brahmanul este natură lingvistică în două sensuri: ca *esenţă* a cuvîntului şi ca *fiinţă* care se manifestă prin cuvinte şi propoziţii. Brahmanul este *existent* sau *non-existent* sau *nu încă existent*. Fiinţa umană nu este capabilă să înţeleagă ce este brahmanul, pe căile obişnuite de cunoaştere, ci numai prin *sphōta* "*iluminarea sufletului*", adică printr-

o *intuiţie* lingvistică. Propoziţia ca structură simplă sau compusă nu-şi relevă sensul decît printr-o „*sclipire*", o „*iluminare*" (*sphōta*). De exemplu, propoziţia „*adu un cuc*", citată de Robins (2003, p. 207), nu este percepută ca o secvenţă de cuvinte alăturate pentru *adu* (adică *modul de a aduce* este înţeles deplin chiar împreună cu *cuc*, iar cine nu ştie sensul cuvîntului *cuc* nu poate înţelege sensul propoziţiei).

În procesul de comunicare, brahmanul nu este perceput, el este ascuns şi trebuie să facem eforturi enorme pentru a fi capabili să cunoaştem "esenţa" cuvîntului sau a propoziţiei, care ar echivala cu cunoaşterea brahmanului. Realul (cuvîntul rostit) ar reprezenta deci, în felul acesta, relaţia dintre brahman şi acţiunile sale. Unii cercetători au crezut că Bhartṛari priveşte universul fenomenal ca iluzoriu, în sens absolut. Alţii însă atribuie această concepţie lui ***Saṃkara***, care a trăit în secolul al IX-lea şi care a fost creatorul aşa numitei ***şcoli nedualiste***, bazată pe sistemul *vedānta* (cf. vezi explicaţia la Itkonen, 1991, p. 80).

Tranziţia de la brahman "*esenţa cuvîntului*" spre lumea fenomenală s-ar face la două niveluri paralele: printr-o mişcare prin timp şi spaţiu spre o stare de lucruri care constă din *acţiuni* şi *participanţi*, şi printr-o mişcare spre *propoziţii*, care conţin *verbe* şi *nume*. În ambele cazuri, avem de a face cu o mişcare de la *real* spre *non-real*. Scopul analizei lingvistice ar fi acela de *a trata non-realul ca şi cînd ar fi fost real*. În felul acesta, Bhartṛhari încearcă să atragă atenţia asupra ambelor *lumi*, împăcînd credinţa sa religioasă cu rezultatele vechii tradiţii, reflectate de gramatica lui Pāṇini. În analiza sa lingvistică, el distinge între propoziţiile rostite, *realizate* (A), *reprezentarea lor mentală* (B), *reprezentarea mentală a referenţilor* (C) şi *referenţii înşişi* (D): (cf. Itkonen, 1991, p. 82):

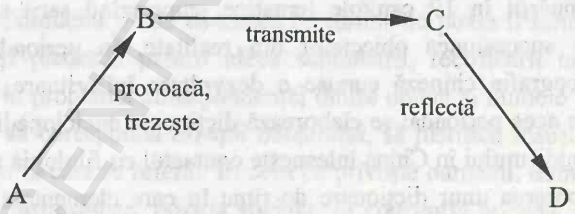

După părerea lingvistului indian, numai la nivelul analitic non-real o propoziţie (împreună cu sensul ei), se divide în cuvinte (şi în sensuri ale cuvintelor), el deosebindu-se de adversarii săi (de la *Şcoala Mīmāṃsa*), care susţineau că cuvintele au o existenţă autonomă şi că propoziţiile (şi sensurile lor) rezultă din suma cuvintelor (şi a sensurilor acestora). Diferenţa punctelor de vedere se observă în modul în care sînt analizate propoziţiile eliptice. De exemplu, o propoziţie ca *Uşa !* poate însemna *Închide uşa !*, care implică faptul că auditorul trebuie să completeze elementul *închide*. Întrebarea pusă de lingviştii indieni, din cele două direcţii, era dacă locutorul completează cuvîntul menţionat (forma şi sensul lui) sau numai sensul corespunzător. Bhartṛhari, continuînd tradiţia

deschisă de Pāṇini, alege ultima soluție, în timp ce adversarii săi o aleg pe prima. Semantica ontologică a lui Bhartṛhari își găsește unele reflexe și analogii, firește, fără aspectul ei religios, în semantica modernă „*Cuvintele izolate sînt de fapt numai invenții lingvistice, produse ale unei analize lingvistice avansate*" (B. Malinowki, *Coral gardens and their magic*, Londra, 1935, vol. II, p. 11; ap. Robins, 2003, p. 224).

I.2. Reflecții privind limbajul în vechea Chină

I.2.1. În China, ca și în India veche, studiile lingvistice au rezultat din analiza filologică a textelor vechi, religioase și filozofice.

În afară de acest imbold intern, dat de filologia internă, trebuie menționat de la început că, în tehnica analizei fonetice și fonologice, vechii chinezi au fost influențați de vechii indieni, care prin budism pătrund cu ideile lor în China încă din secolul al V-lea î. Hr.

Cu toate acestea, vechii chinezi nu i-au urmat pe vechii indieni în descrierea structurii lor gramaticale, descriere atît de complexă și exactă la Pāṇini, dar practic absentă la vechii chinezi, așa cum remarcă Giorgio Casacchia (1989, p. 431): "*la tradition chinoise présentait néanmois une lacune très grave, qui devrait la suivre jusqu'au seuil de notre siècle: l'analyse des structures grammaticales en est pratiquement absente*". Firește, în structura limbii chineze lipsind paradigmele morfologice (ca limbă izolantă, nu flexionară), interesul redus pentru morfologie este explicabil. Vechii chinezi, pornind de la tipologia limbii lor, cu structură izolantă și cu scriere hieroglifică, au acordat mai multă atenție *lexicologiei* și *lexicografiei*, analizînd profund cuvîntul și grupurile de cuvinte. Astfel, din timpul dinastiei Han (206 î. Hr.- 220 d. Hr.), s-a păstrat versiunea unei lucrări mai vechi *Er-Ya*, un dicționar enciclopedic și de hieroglife, elaborat după principiul onomaseologic. Dicționarul este împărțit în 19 capitole tematice, cuprinzînd serii sinonimice a căror succesiune reflectă succesiunea obiectelor din realitate. În perioada acestei dinastii, lexicologia și lexicografia chineză cunosc o dezvoltare înfloritoare, neîntîlnită în alte regiuni ale lumii, în acea perioadă: se elaborează dicționare enciclopedice și dicționare de rime. Răspîndirea budismului în China înlesnește contactul cu filologia veche indiană, care are ca rezultat elaborarea unor dicționare de rime în care elementele sînt grupate după criterii fonetice. După secolul al IV-lea d. Hr., apar și lucrări de ***fonetică,*** în care se explică structura fonetică a cuvintelor: fiecare hieroglifă este analizată lexicografic prin două elemente: *un radical*, care este corelat cu sensul altor hieroglife care-l conțin, și *un fonetism*, care dă o indicație asupra pronunției hieroglifei, aici fiind prezentă și precizarea *tonalității*, căci limba chineză are patru tonuri muzicale cu valoare fonematică, precum și lucrări de ***stilistică***. Cu ajutorul călugărilor budiști, în anul 489 sînt definite în mod sistematic tonurile chinezești ca părți integrante ale silabelor pronunțate (cf. Robins, 2003, p. 151). În tabelele rimate se stabilește numărul total de silabe care apar în chineza literară reprezentate prin hieroglife într-un grafic în care coloanele verticale conțin inițialele, iar

cele orizontale conţin finalele, analizate prin evidenţierea semivocalelor medii (post-iniţiale, de ex. *w*, vocale finale sau vocală + cons. + ton). Se face astfel distincţia între fonemele non-ocurente, dar posibile din punct de vedere fonologic şi cele excluse din regulele structurii silabice chineze. Sub influenţa indienilor, iniţialele sînt clasificate după articulare: ocluzivele şi nazalele în grupuri de patru elemente, în funcţie de modul şi locul de articulare (*k/kh/g/ŋ/t/th/d/n* etc. (Robins, 2003, p. 151).

I.2.2. Pe planul filozofiei limbajului, toate reflecţiile asupra limbii sînt dominate de ideile lui ***Confucius*** (***Kung-Hiu***: 555-479 î. Hr.) şi ale discipolilor lui sau ideile care au apărut ca o reacţie la acestea. Trăind în timpul dinastiei Hu (c. 1122-256 î. Hr.), care cunoaşte în perioada 722-481, perioadă numită *primăvară şi toamnă*, multe tulburări sociale, Confucius a fost preocupat permanent de *politică* şi de *morală,* intenţionînd să creeze prin educaţie o clasă de oameni competenţi care, acţionînd ca guvernanţi, să aducă pacea şi prosperitatea în ţară. Aceştia ar trebui, după filozoful chinez, să readucă în actualitate moralitatea, obiceiurile şi modul de guvernare al întemeietorilor dinastiei Hu. De aceea, la întrebarea unui guvernant (pe nume Ching) privind modul de a conduce ţara, dacă este necesară respectarea strictă a vechiului mod de a guverna sau dacă el trebuie schimbat, Confucius răspunde: *Lăsaţi suveranul să fie suveran, subiectul-subiect, tatăl să fie tată, fiul să fie fiu !* (Confucius, 1979, XII, p. 11). Arătîndu-se ostil schimbărilor, conservator, căutînd idealul în trecut, la începutul dinastiei Hu, Confucius respinge schimbarea lucrurilor, dar observă că acestea sînt denumite cu cuvintele care şi-au schimbat sensul, că acesta din urmă nu mai corespunde realităţii, că *uzul* a făcut să apară o discrepanţă între *cuvinte* şi *lucruri*. Pentru a elimina această discrepanţă există, din punct de vedere logic, două posibilităţi: a schimba cuvintele sau a schimba lucrurile. Întrucît, prin concepţia sa, Confucius crede că starea lucrurilor nu poate fi schimbată, el elimină a doua posibilitate şi pledează pentru ideea schimbării, rectificării numelor, cuvintelor. Confucius adoptă, în problema corespondenţei dintre obiect şi numele lui, tema motivării: *denumirea* trebuie să corespundă *esenţei obiectului*, să justifice însuşirile şi comportarea lucrului sau a fiinţei la care se referă. În ceea ce priveşte oamenii, numele lor trebuie să le reflecte caracterul, profesiunea, poziţia socială. În concepţia aceasta, răspîndită şi la alţi gînditori chinezi, antroponimele, mai mult decît numele comune, apelativele, trebuie să aibă un caracter descriptiv şi motivat, în genul poreclelor sau al titlurilor. Aşa numita *şcoală a numelor*, care era una din cele *o sută de şcoli filozofice* chineze (prima fiind a lui Confucius) din istoria filozofiei chineze, a elaborat *teoria denumirii*, care, bazată pe criterii logice şi pragmatice, avea ca scop stabilirea prin nume a ordinii şi armoniei în natură şi în societate. Această teorie se apropie de cea a lui Platon, a *denumirii juste* (drepte) *a numelor* pe care o găsim în dialogul acestuia, *Kratylos* (cf. 3.3). De fapt, la fel ca şi Platon, care-şi imaginase un stat ideal condus de filozofi, Confucius concepe statul ideal condus de un *chun-zu* "om superior", caracterizat prin generozitate, moralitate şi respectarea strictă a

BUCUREŞTI UNIVERSITY LIBRARY

tradiției. Credința că numai acest *chun-zu* poate salva lumea este susținută în perioada de după moartea lui Confucius de un urmaș al acestuia, ***Mencius*** (c. 372-289 î. Hr., numele chinez era Meng-Ke) care a trăit în așa numita perioadă de *beligeranță* (403-221 î. Hr), caracterizată prin mari frămîntări sociale. Mencius susține ideea *rectificării*, potrivirii numelor, pentru a înlătura discrepanța adusă de uz între obiect și nume (cf. Itkonen, 1991, p. 96-97). Mencius crede că natura umană este la început bună și numai circumstanțele nefavorabile o corup, încît discrepanța dintre nume și realitate apare mai tîrziu.

I.2.3. Însă, un alt discipol al lui Confucius, ***Hsün-Țu*** (c. 298-238 î. Hr.), susține ideea contrară: natura umană este rea la început și poate fi făcută mai bună numai în circumstanțe favorabile: "*Oamenii doresc și urăsc aceleași lucruri. Dorințele sînt multiple, dar lucrurile puține. Pentru că lucrurile sînt puține, apare inevitabil cearta*" (Hsün-Tzu, *The Work of Hsuntze*, Londra, 1928, cap. X, p. 3). Acest filozof crede, ca și Confucius, că vechea civilizație Hu poate servi ca model, dar el nu este de acord cu ceilalți confucienișți că trebuie acordată putere absolută împăratului. Cartea lui Hsün-Țu are un capitol despre *rectificarea numelor*, prin care însă se deosebește de Confucius.

În primul rînd, pentru Hsün-Țu, limbajul nu are un caracter natural, ci un caracter convențional: la început a existat un acord între oameni și obiectele au căpătat un nume. A existat principiul *un obiect - un nume* în baza naturală a limbajului. Este responsabilitatea guvernantului de a menține această corespondență între cuvinte și lucruri (obiecte). Dacă acesta nu este atent la această corespondență, apar confuzii în nomenclatura corectă, care pot fi penalizate ca fiind o crimă asemănătoare aceleia comise de cei care folosesc bani falși sau greutăți de cîntar false (*ibid.*, cap. XXII, p. 6). El distinge trei tipuri de greșeli care duc la discordanța dintre obiecte și nume:

1. greșeli în uzul termenilor, care au ca rezultat confuzia termenilor;
2. greșeli în folosirea obiectelor, care au ca rezultat confuzia de termeni;
3. greșeli în folosirea termenilor, care au ca rezultat confundarea obiectelor.

I.2.4. Chiar dacă această distincție tricotomică nu este clară căci ea este, de fapt, dicotomică (cf. Itkonen, 1991, p. 114), **Hsün-Țu** este primul confucianist care introduce o breșă în gîndirea acestei școli. De fapt, încă din secolul al III-lea î. Hr., reprezentanții unei școli adverse confucianismului, numită ***Școala taoistă*** (*tao* "calea, drumul") întemeiată de **Lao-Țu** și **Huang-Țu**, propagă dinamismul, mișcarea atît în politică, cît și în alte domenii, în locul stagnării, întoarcerii în trecut. Teza că obiectele ar fi fost denumite prin acord, că forma fonetică nu trebuie să corespundă în mod necesar esenței obiectului, își face din ce în ce mai mult loc în gîndirea lingvistică din China veche (cf. G. Mounin, 1967, p. 61; Itkonen, 1991, p. 102-108).

În sfîrșit, menționăm că o mare parte din lucrările de limbă din vechea Chină se ocupă cu scrierea chinezească, apărută pe la jumătatea mileniului al III-lea î. Hr., cu stabilirea unor criterii de simplificare și unificare a ei, care deschid noi direcții de analiză a

limbii (de pildă, cea a elaborării dicționarelor onomaseologice, după tipuri de concepte, nu în ordine alfabetică, căci aceasta nu are nici o logică (căci se pune întrebarea de ce, în dicționarele noastre, *găină* apare înainte de *ou*, iar *copil* înainte de *mamă* și *tată*). În dicționarele chinezești, ordinea cuvintelor este dată de *„ordinea lucrurilor, a tipurilor de concepte, care oferă o viziune globală a lumii"*. Cea mai de seamă lucrare a lexicografiei chineze antice este ***dicționarul Shuo-wên***, elaborat pe la anul 100 d. Hr.

Cele 9.353 de ideograme sînt prezentate ca diverse combinații ale celor 540 de semne sau porțiuni de semne simple, autorul stabilind șase categorii de semne, clasificare care s-a menținut mult timp, nefiind total depășită nici astăzi.

În concluzie, reflecțiile asupra limbajului din vechea Chină apar în operele filozofilor chinezi, preocupați, în primul rînd, de politică și de etică. În acest sens, doctrina lingvistică a lui Confucius, a discipolilor și a adversarilor lui (*Școala numelor, Școala taoistă*) se încadrează în doctrina ontico-politică de păstrare a unui echilibru în viață și în societate între nume și realitatea desemnată.

Discrepanța apărută între nume și obiecte preocupă toate școlile analizate, dar, în timp ce pentru confucianiști - care vedeau idealul în trecut -, trebuie rectificate numele și lăsată realitatea ca în timpurile străvechi, de la începutul dinastiei Hu, pentru adversarii lor, trebuie schimbată și realitatea odată cu schimbarea numelor. Această dispută filozofică a avut ca rezultat benefic intensificarea analizei cuvîntului, grupurilor de cuvinte și elaborarea unor lucrări de lexicografie, lexicologie și stilistică demne de remarcat. În tehnica analizei fonetice și fonologice, vechii chinezi au fost influențați de vechii indieni, care prin budism, pătrund cu ideile lor în China încă din secolul al V-lea î. Hr.

Spre deosebire de vechii indieni, vechii chinezi au neglijat, în schimb, analizele gramaticale. Faptul s-ar putea explica prin structura total diferită a celor două limbi analizate: limbă indoeuropeană prin excelență sintetică, sanscrita impunea cercetarea morfologiei și a categoriilor gramaticale pe larg, în timp ce chineza, limbă izolant-incorporantă din alt grup genealogic, solicita analize amănunțite ale cuvîntului și grupului de cuvinte. Acest aspect pragmatic al cercetărilor nu trebuie scăpat, după părerea noastră, din vedere, căci el caracterizează specificul preocupărilor și reflecțiilor privind limbile discutate.

BCU IAȘI/CENTRU VECHI - LIBRARY

I.3 Reflecţii privind limbajul în antichitatea greacă

Spre deosebire de Asia (şi, în special, faţă de India), în Europa s-a dezvoltat mai întîi nu gramatica, ci filozofia limbii, iar gramatica devine *o fiică a filozofiei*. Apoi, gramatica s-a desprins treptat de filozofie, aşa încît, cum bine remarcă E. Coseriu, "*als Disciplin kann man auch heute nicht von einer Sprachphilosophie sprechen. Die Problematik wurde bei so wichtigen Philosophen wie Descartes und Kant ignotiert*" ("*ca disciplină, nu se poate vorbi nici azi de o filozofie a limbii. Problematica a fost ignorată la filozofii importanţi ca Descartes şi Kant*", Eugenio Coseriu, *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur gegenwart. Eine Übersicht.* Teil I: *Von der Antike bis Leibniz*, Tübingen, 1970, p. 18). După Coseriu, avem de a face cu o falsificare a istoriei cînd Chomsky vorbeşte de *Cartesian Linguistics*, căci "*diese hat einfach nie existiert*" ("*aceasta, de fapt, nu a existat niciodată*", *op. cit.*, p. 18).

I.3.1. Filozofii din Grecia antică au iniţiat investigaţii lingvistice în mai multe direcţii faţă de învăţaţii indieni vechi, dar uneori, cu mai puţină profunzime şi precizie. Spre deosebire de ideile vechilor indieni, puse în circulaţie foarte tîrziu, ideile vechilor greci au stat încă de la început la *baza gramaticii clasice europene*, şi din acest punct de vedere, ei pot fi consideraţi ***fondatorii unor principii ale gramaticii clasice europene.***

Principala problemă de filozofie a limbii, care a preocupat pe filozofii greci din Antichitate, a fost raportul dintre realitate şi gîndire (şi, în special, aceea a raportului dintre obiecte şi numele lor). La rezolvarea ei au participat filozofi din toate epocile antichităţii greceşti: filozofi pitagorei, Heraclit, Democrit, eleaţii şi sofiştii, Platon şi Aristotel, stoicii şi epicureii (cf. Graur-Wald, 1977, p. 11).

Mai întîi, ei au încercat să explice originea limbajului, problemă care i-a preocupat pe oameni din timpuri imemoriabile, în special, sub aspectul relaţiei directe (sau indirecte) dintre structura sonoră şi sensul corespunzător al cuvîntului. Unii erau adepţii teoriei *fúsei* (*de la natură*), după care numele este impus de natura obiectului (el este dat în conformitate cu natura obiectului, este o oglindă sau o imagine naturală a lucrului); alţii susţineau, din contră, că numele au fost date în mod arbitrar obiectelor, fie că s-au creat accidental şi s-au impus prin uz, fie că au fost stabilite printr-o convenţie (teoria *thései, prima convenţie*). Disputa *fúsei-thései* constituită pe deplin în secolul al V-lea î. Hr. era mult mai largă, înglobînd şi alte aspecte ale conştiinţei sociale (legi juridice, ideologie), considerate de reprezentanţii aristocraţiei ca însuşiri inalienabile ale fenomenelor sau produse divine care nu pot fi schimbate, iar de reprezentanţii democraţiei sclavagiste ca rezultat al convenţiei între oameni, cu caracter trecător. Astfel, *pitagoreii* susţineau teoria naturală a limbajului, în timp ce Protagoras şi eleaţii susţineau teza contrară, a *arbitrariului.*

I.3.1.1. ***Heraclit*** (540-480 î. Hr.) şi *şcoala* lui susţineau că există o legătură indisolubilă între lucrul real (*ergon*) şi limbă (*epos*), reunite prin *logos*, esenţa şi raţiunea lor (cf. Graur-Wald, 1977, p. 12). Întrucît limba este oglinda realităţii, cuvintele create în mod natural sînt toate „*potrivite*", dar aspectul lor sonor poate să nu corespundă sau chiar

să fie în contradicție cu sensul exprimat (*ibid.*).

De fapt, Heraclit este primul mare filozof, care, mai ales prin elevii săi, a avut o mare importanță pentru dezvoltarea filozofiei, influențîndu-i pe Hegel (1770-1831) și pe Nietzsche (1844-1900) și pentru evoluția filozofiei limbii de mai tîrziu. Deși tezele sale au comportat discuții controversate printre filozofi, datorită modului retoric confuz în care-și exprima ideile, și printre lingviști (cf. A. Pagliaro, *Saggi di critica semantica,* Messina-Firenze, 1953, p. 131-157; E. Hoffmann, *Die Sprache und die archaische Logik*, Tübingen, 1925, p. 1-8; ap. E. Coseriu, *op. cit.*, p. 20-26), întrucît din opera sa s-au păstrat numai fragmente, toți exegeții săi sînt de acord asupra faptului că el pune pentru prima dată în istoria filozofiei problema funcției cognitive a limbii, mai precis, a relației dintre *realitate, gîndire* și *limbă*, care a rămas problema de bază a filozofiei limbii pînă în zilele noastre.

Teza centrală a operei lui Heraclit este aceea că totul este într-un permanent *flux*, totul este un proces, nu există ființă, ci numai devenire, iar conceptul ordonator este *focul*, care asigură stabilitatea în mișcare. Aerul, apa și pămîntul apar din asemănarea cu focul, prin stingerea locală a focului lumii. Singurul factor din lume care nu este supus schimbării este *logos*-ul, putere atotcuprinzătoare a proceselor care determină natura lumii (cf. Shand, 1998, p. 23). *Logos*-ul ține de o lege rațională prin care existența unui lucru este susținută de lupta perechilor de contrarii pentru obținerea unei armonii sau unități, cum este cosmosul.

În interpretarea sa sînt distinse trei elemente, trei planuri:

1. *ἔργον* - lucrul real, fenomenul ontologic, realitatea însăși;
2. *ἔπος* - forma lingvistică a lui (limba ca atare);
3. *λόγος* - unirea, sinteza celor două fenomene, ca afirmație, predicație ("Satz, Rede").

(1) și (2) sînt forme de apariție, de înfățișare a lui (3). Pentru că *logos* înseamnă *gîndire*, trebuie făcută, așa cum remarcă E. Coseriu, *op. cit.*, I, p. 24, o altă delimitare, pe care Heraclit nu o explicitează, aceea între *realitate* (*Wirklichkeit*) - *gîndire* (*Denken*) *Sagen* (*limbă, vorbire*), expusă în schema următoare.

După această schemă, care aparține lui E. Coseriu (*op. cit.*, p. 24) *logos* este "*die innere Ordnung aller drei Ebenen, **logos ist ratio**, ratio sowohl der Wirklichkeit, als auch des Denkens und des Sagens*" (*ibid.*, p. 24). După Heraclit și *Școala* sa, "*se gîndește ceea ce există, și se spune ceea ce se gîndește*". El nu ajunge la ideea lui Richelieu că „*limbajul i-a fost dat omului nu să-și exprime gîndurile, ci să și le* ascundă". Nu este posibil, după Heraclit și după elevii lui, să se zică ceea ce nu există, adică falsul (*das Nicht-Sein*, în expresia lui Coseriu): cînd se vorbește, se spune întotdeauna adevărul, căci după această teorie, adevărul expresiei este strîns legat de realitate. În această relație nu există nici nume false, nici nume greșite, căci un nume ca, de pildă, *masă* desemnează obiectul „*masă*", și în acest caz nu este numele ei, dar în nici un caz el nu este un *nume fals*, greșit.

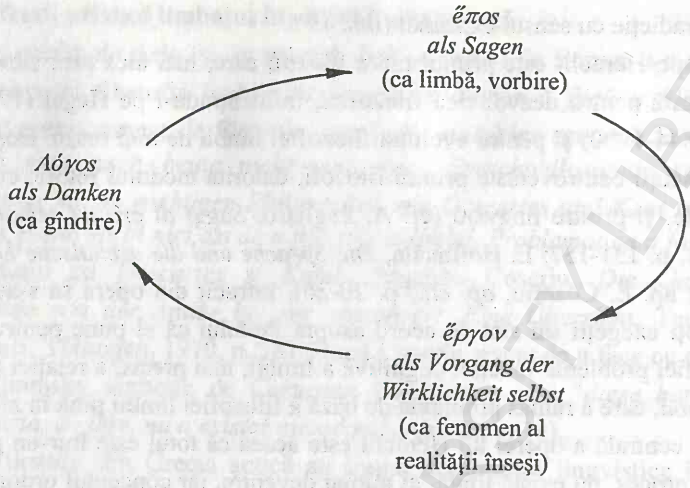

Heraclit se gîndeşte la relația (1) din următoarea schemă (reprodusă după cea a lui E. Coseriu, *op. cit.*, p. 25) şi nu la relația (2), luată în discuție de Platon, în *Kratylos*:

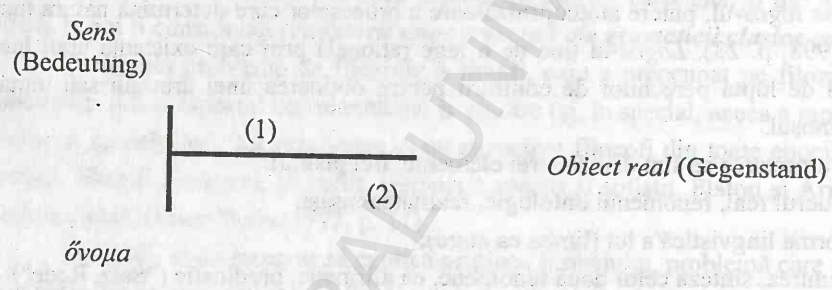

Relația (2) este cea dintre latura materială a cuvîntului şi obiectul desemnat, iar această relație poate fi, din punct de vedere logic, incongruentă. Kratylos recunoaşte în dialogul lui Platon că *Hermogenes*, numele, îl desemnează într-adevăr pe Hermogenes şi acesta este *adevăratul lui nume* şi adevărul logic al cuvîntului. El respinge însă ideea că Hermogenes ar fi în planul relației ontologice *ónoma - obiect real* numele lui Hermogenes, căci el nu aparține neamului lui Hermes, ceea ce, de fapt, semnifică numele lui: în această privință, numele *Hermogenes* nu ar fi numele lui Hermogenes, ci al altuia, a cărui înfățişare şi natură (*fúsei*) i se potrivesc (cf. Coseriu, *op. cit.*, p. 26). Pentru a explicita această relație, Coseriu dă un exemplu mai concludent: Desemnează cuvîntul *Düsseldorf* într-adevăr oraşul *Düsseldorf*? La această întrebare se poate răspunde cu *da* sau *nu*.

- Da (afirmația se referă la relația (1). Dar este Düsseldorf un sat (germ. *Dorf* "sat") ?
- Nu. În această privință (relația (2) numele poate să fie fals).

Am insistat asupra acestor două relații din două motive:

a) ele joacă un rol esențial în al doilea moment important din istoria filozofiei limbii (acela reprezentat de Platon, căci întregul dialog *Kratylos* se bazează pe

scoaterea în evidență a acestor relații).

b) Ele sînt confundate și în zilele noastre de reprezentanții generativ-transformaționalismului, care confundă relația de *semnificare* cu cea de *desemnare*.

I.3.1.2. Spre deosebire de Heraclit, care era adeptul tezei *φύσει*, ***Democrit*** (460-370 î. Hr.) susține teza *τέσει* a relației convenționale, pornind de la următoarele elemente:

1) ***omonimia*** din limbă: dacă limba ar fi *φύσει*, nu ar fi posibil ca diferite obiecte să fie numite cu același nume.
2) ***sinonimia*** (polisemia) din limbă: același obiect este denumit prin mai multe nume.
3) *schimbarea numelui*, deși obiectul rămîne același.
4) *lipsa de simetrie în derivare* (existența unor noțiuni fără nume).

În concepția lui Democrit, limba ar fi un model al Universului. Ca și literele din a căror combinație se naște textul, mulțimea atomilor creează prin variate îmbinări întreaga lume materială.

I.3.1.3. Dar cea mai cuprinzătoare dezbatere a celor două teze, ***φύσει - τέσει*** există în dialogul *Kratylos* al lui ***Platon*** (c. 427-347 î. Hr.), care deschide filozofiei limbii, după cum remarcă E. Coseriu (*op. cit.*, p. 35), noi drumuri. Acest dialog este foarte des discutat, despre el existînd o întreagă literatură (vezi bibliografie la ediția îngrijită de C. Noica și Simina Noica a *Operelor* lui Platon, vol. III, București, 1978). Unii au văzut în acest dialog o lucrare despre originea limbajului, alții o operă polemică împotriva altor filozofi (Democrit, Protagoras, Prodicus etc.). Așa cum arată E. Coseriu (*op. cit.*, p. 36), ambele propuneri sînt puțin plauzibile:

1. După E. Coseriu, dialogul *Kratylos* nu este o lucrare privind originea limbajului pentru că subtitlul lui sună așa: *Despre justețea* (*potrivirea*) *numerelor* și reprezintă deci o problemă de teorie a cunoașterii și nu o problemă glotogonică (*kein glottogonisches, sondern ein erkenntnistheoretisches Problem*).

2. După părerea lui E. Coseriu, dialogul nu este pur și simplu o problemă împotriva unuia sau mai multor filozofi, ci o lucrare despre o *problemă*. În acest dialog este criticată teza lui Heraclit, dar nu ca rezolvare (*als Lösung*), ca soluție, ci ca modalitate de punere a problemei (*Fragestellung "Es handelt sich damit um ein Werk, in dem nicht so sehr die Lösungen, als vielmehr die Fragestellungen kritisiert werden."* (*ibid.*, p. 36). Există, de fapt, două importante *Fragesellungen* în acest dialog:

a) Socrate se ridică cu Kratylos împotriva lui Hermogenes; deci, împotriva tezei *τέσει*;

b) Socrate se ridică cu Hermogenes împotriva lui Kratylos (deci, împotriva tezei *φύσει*).

Discipol al lui Heraclit, care susține că lucrurile au în mod natural o denumire justă indiferent în ce limbă sînt date, Hermogenes, adept al școlii lui Protagoras, consideră că justețea numelui se datorește unei convenții sau unui acord, căci orice denumire este

corectă prin uz şi prin tradiţie. Socrate, prin intermediul căruia Platon îşi prezintă propriile sale opinii, se plasează mai întîi pe poziţiile primului punct de vedere (aliindu-se cu Kratylos împotriva lui Hermogenes), iar apoi pe poziţiile celuilalt punct de vedere (criticînd poziţia lui Kratylos). Poziţia lui Platon, exprimată prin argumentele lui Socrate, este de conciliere a celor două puncte de vedere.

Dialogul începe cu o discuţie între Socrate şi Hermogenes, în care Socrate apără poziţia lui Kratylos, pe care acesta din urmă o avusese într-o discuţie anterioară cu Hermogenes. Se pleacă de la afirmaţia că numele trebuie să fie juste, potrivite, şi sînt aduse argumente pentru teza lui Kratylos (*τέσει*): prin etimologie, cuvintele sînt interpretate ca *definiţie*; prin problema primelor nume şi cea a părţilor lui componente. Apoi urmează o discuţie între Socrate şi Kratylos împotriva lui Hermogenes: numele sînt interpretate ca *imitaţii, còpii* ale lucrurilor reale, şi de aici, teza lui Hermogenes, criticată de cei doi, a *convenţionalităţii* numelor pentru lucruri. În discuţie se pune problema raportului dintre nume şi cunoaşterea lucrului, cea a creaţiei individuale şi colective de nume (de la lucru la cuvînt şi nu invers).

Hermogenes rezumă ambele teze la începutul dialogului. Mai întîi, el expune teza lui Kratylos după care ar exista o potrivire naturală a numelor, atît pentru greci, cît şi pentru *barbari* (prin care grecii înţelegeau *alte popoare*). Astfel, Kratylos recunoaşte că numele lui este *Kratylos;* cel al lui Socrate este *Socrate*, dar respinge faptul că *Hermogenes* este numele lui Hermogenes pentru că acesta nu corespunde realităţii (ca derivat din *Hermes*). De aceea, teza lui Hermogene este cea a convenţiei: "*Eu nu pot crede decît că potrivirea numelor este o convenţie, o învoială. Mie mi se pare că numele pe care cineva îl dă unui lucru este cel corect, cel potrivit; potrivit este şi acel nume pe care-l dăm după aceea, nemaiîntrebuinţînd pe cel vechi, încît ultimul nu este mai puţin potrivit decît cel vechi (de exemplu, cînd schimbăm numele sclavilor, numele nou este tot atît de potrivit ca cel vechi, totul ţine de "întrebuinţarea din limbă, de obicei*").

Teza *φύσει*, susţinută de Kratylos, are, după cum arată E. Coseriu (*op. cit.*, p. 40) ca suport două intuiţii:

- ❖ necesitatea raportului între *signifiant* şi *signifié*, adică semnificantul trebuie să corespundă semnificatului; *ceva* este un nume, cînd potrivirea este perfectă, în caz contrar, acel ceva nu este un nume fals, căci nu reprezintă nici un nume, ci numai un zgomot;
- ❖ necesitatea ca un nume, un cuvînt, să corespundă unui lucru, unui obiect (de pildă, *pom* să semnifice, în mod clar, obiectul *pom*).

Aceste două intuiţii nu sînt clar exprimate de Kratylos şi nici diferenţiate, ci sînt înlocuite cu relaţia dintre *signifiant* şi *obiect*. După E. Coseriu (*op. cit.*, p. 40), intuiţia este corectă, "*die Problemstellung dagegen völlig falsch*". Este vorba de faptul că relaţia *semnificant-obiect* este luată drept absolut necesară, astfel încît obiectul trebuie să se reflecte în semnul material:

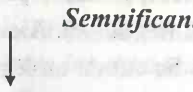

În realitate, este vorba de alte relații:

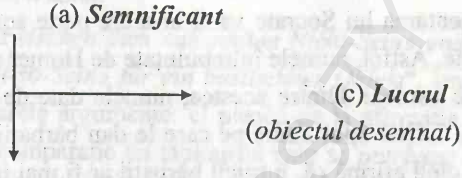

În loc să ia în discuție relația de semnificare (a)-(b) la care se referă intuiția (1) și prin care obiectul este reflectat pe plan lingvistic, Kratylos pune problema cu totul altfel, luînd în considerare numai relația (a)-(c), adică cea dintre semnificant și obiectul desemnat.

La Hermogenes, reprezentant al tezei contrare, e vorba de o intuiție justă, aceea a caracterului istoric al unei limbi (de pildă, faptul că numele noi le înlocuiesc pe cele vechi și sînt la fel de potrivite ca acestea). Este vorba aici de relația (a) și (b) față de (c), care relevă istoricitatea limbii. Dar, în realitate, Hermogenes nu ia în considerație această relații, ci, ca și Kratylos, numai relația (a)-(c), adică *semnificant-obiect desemnat.* Este această relație *naturală* sau *convențională* ?

În partea a doua a dialogului, urmează discuția dintre Socrate și Hermogenes, în care este dezbătută teza lui Hermogenes în detaliu:

1) *Raportul dintre parte și întreg* (dintre cuvînt și propoziție). Aserțiunea (propoziția) poate fi adevărată sau falsă. sînt și părțile aserțiunii (propoziției) adevărate sau false ? Problema este reprezentată în mod sofistic de Socrate: părțile componente ale unei aserțiuni pot să fie numai adevărate, pentru că întregul este adevărat și invers. Este aici un sofism pentru că părțile componente ale unei propoziții sînt numele (*onomata*) și la nivelul lor, problema *adevărului* și *falsului* nu se pune. Mai tîrziu, Aristotel va fi cel care va arăta: *adevărul* și *falsul* sînt proprietăți ale propoziției și nu ale cuvintelor. De multe ori, proprietățile întregului nu se extind și la părțile componente, lucru pe care Socrate nu îl ia în considerație.

2) *Atunci în ce sens sînt numele adevărate ?* După Socrate, lucrurile își au esența lor, care nu depinde de noi. Ca și lucrurile, așa se comportă și activitățile, acțiunile. Limba este o *activitate* și la fel este și darea numelor. Instrumentele activității trebuie să corespundă scopului lor; la fel și numele care sînt și ele *instrumente.* Aici apare al doilea sofism: activitatea și instrumentul nu-s diferențiate, între ele este pus semnul egalității. Însă

instrumentele sînt puse la dispoziție de specialiști, pe cînd numele de *întrebuințare* a limbii, presupunînd un dătător de nume (*legiuitor*). Aici este un al treilea sofism, căci nu este necesar ca numele *nomos* ca *uz* să fie dat de un legiuitor. La întrebarea cine poate fi acel dătător de nume (legiuitor) insul sau cetatea ?, Socrate răspunde: "*Are şi Kratylos dreptate cînd el zice că numele aparţin naturii lucrurilor şi că nu oricine poate fi dătător de nume, ci numai acela care se bazează pe numele natural al fiecărui lucru şi este capabil să facă din litere (sunete) şi silabe forme corespunzătoare*". Firește, pornind de la aceste sofisme, argumentarea lui Socrate va fi în mare parte sofistică, însă problemele puse sînt foarte importante. Astfel, numele întrebuințate de Homer sînt împărțite în nume date de zei şi nume date de oameni. Dintre acestea, numele date de zei ar fi mai *naturale* decît cele date de oameni. Există apoi nume pe care le dau bărbații şi nume pe care le dau femeile. Dar el greşeşte cînd afirmă că, întrucît bărbații ar fi mai inteligenți decît femeile şi numele date de bărbați ar fi mai *corecte* (potrivite) decît cele date de femei, Socrate ia apoi în discuție un număr de 112 cuvinte şi le face etimologia. Dintre acestea, aşa cum remarcă E. Coseriu (*op. cit.*, p. 44), 20 şi-au păstrat pînă astăzi etimologia propusă de personajul Socrate. De multe ori sînt date două sau trei etimologii pentru acelaşi cuvînt (de exemplu, numele *ζεύς*). Astfel el ridică problema cuvintelor primitive, în care discută chestiuni de fonetică impresivă, care anticipă cercetările moderne de fonetică impresivă (de pildă, cele ale lui M. Grammont sau R. Jakobson). După părerea lui E. Coseriu (*op. cit.*, p. 46) cercetările moderne, în ceea ce priveşte fonetica impresivă, nu au mers prea mult mai departe decît cele făcute de Platon în *Kratylos*. Aici, prin gura lui Socrate, Platon afirmă că, prin descompunere, se poate ajunge la cuvintele primitive (*ιόν, ῥέον, δοῦν*), idee prezentă şi în timpurile moderne.

Platon le explică nu prin faptul că acestea ar fi fost date de zei sau ar proveni dintr-o limbă străină, ci crede că toate cuvintele primitive trebuie explicate ca imitare a obiectului desemnat. Dar, după părerea lui, nu este vorba de o imitație pur şi simplu, de o simplă *reproducere*, ci de o imitare a *esenței* obiectului desemnat. Ea nu trebuie să fie numai o imitație acustică, ci trebuie să fie prezentată şi printr-o articulare a sunetului, devenind un fel de fizionomie (*Gebärde*, după expresia lui Coseriu) a articulației. Astfel, sunetele grecești, notate prin literele următoare ar avea următoarele semnificații:

⇒ *ρ* - ar imita mişcarea;
⇒ *ι* - ar fi expresia pătrunderii;
⇒ *λ* - ar fi expresia cedării;
⇒ *ο* - ar fi imitarea a ceva rotund etc.

În partea a treia a dialogului, discuția este purtată de Socrate şi Kratylos. Socrate, care în partea a doua susținuse tezele lui Kratylos împotriva lui Hermogenes, susține acum tezele lui Hermogenes împotriva lui Kratylos. După acesta din urmă, justețea numelor constă în aceea că ele arată ceea ce este obiectul; nu există nici nume mai bune, nici nume mai puțin bune, toate numele, care sînt nume, sînt juste (corecte), potrivite. *Hermogenes*

nu-i numele lui Hermogenes, ci al altuia, căci ar fi imposibil ca printr-un nume să denumești ceva fals. Teza lui Heraclit iese la iveală: *Cum poate cineva, prin ceea ce el zice să nu zică ceea ce este ? Cînd cineva întrebuințează nume «false», acestea nu ar fi nume, ci zgomote, fără sens.* În această afirmație, există, după părerea lui E. Coseriu (*op. cit.*, p. 47), o dublă non-diferențiere sau *zwei Verwechslungen*:

- *"Eine Verwechslung mit dem Verb «sein» - εἶναι..., das zugleich «sein, existieren» und «wahr sein» heissen kann.*
- *Eine Verwechslung zwischen dem «absoluten Nicht-Sein» und «dem relativen Nicht-Sein, das heisst dem Nicht-so-Sein» für ein bestimmtes Objekt*". Împotriva tezei lui Kratylos, Socrate aduce următoarele argumente: el pleacă de la afirmația că numele ar fi imitații ale obiectelor, făcînd o comparație cu tablourile care se *potrivesc* originalului sau nu se potrivesc, ajungînd astfel la ideea că numele sînt còpii imperfecte ale lucrurilor. Kratylos respinde însă ideea sa, arătînd că imitarea unui lucru nu înseamnă egalarea lucrului, că atunci am avea de două ori același lucru. Kratylos este obligat să recunoască că imitația poate fi exactă sau nu chiar exactă, aproximativă. Discuția se poartă, în această parte a dialogului, pe marginea a două relații:

1) cea dintre ***semnificant*** și ***semnificat*** față de ***obiectul desemnat***;

2) cea dintre ***semnificant*** și ***obiectul desemnat***.

Pentru Socrate, prima relație este necesară, iar a doua, nu; pentru Kratylos, cea de a doua este necesară, căci ar fi *de la natură*, iar prima nu. Apoi este luată în discuție de către cei doi, problema raportului dintre *limbă* (*nume*) și *cunoaștere*. După Kratylos, s-ar ajunge ușor la ideea că cine cunoaște *numele*, cunoaște și *obiectul desemnat*. Socrate observă însă că acest lucru ar fi valabil numai pentru numele *în sine* și întrebarea pe care o pune este aceea dacă numele noastre sînt *nume în sine*, făcînd o distincție foarte necesară între *cercetare* și *descoperire*. Astfel, ar fi posibil ca însuși *cel care dă numele* (*legiuitorul*) să greșească, de aceea trebuie cercetat obiectul (*lucrul însuși*) ca să se constate justețea numelui. Amintind că problema de bază, aceea a motivării sau convenției are un aspect care include problema cunoașterii (unele nume pot să reflecte natura obiectului, altele - nu), Kratylos recunoaște unele argumente ale lui Socrate, dar nu este pe deplin convins, și dialogul se sfîrșește lăsînd problema nerezolvată. Acest lucru echivalează în concepția unor cercetători (cf. Graur-Wald, 1977, p. 13) cu acceptarea unei soluții de compromis între cele două teze. După părerea noastră, nu este vorba de o soluție de compromis, ci de lăsarea ei în suspensie, așa cum a rămas, de fapt, mult timp după aceea. Problema care a preocupat pe exegeții săi a fost dacă Platon a făcut o distincție clară între *semnificant* și *semnificat*. Pagliaro înclină să creadă că da (cf. *op. cit.*, p. 135), Coseriu (*op. cit.*, p. 51) crede că nu: Platon vede că ceva nu merge; el folosește uneori argumente pentru relația *semnificant-obiect*, iar uneori pentru relația *semnificant-semnificat*. «*Es scheint eher eine Nicht-*

Unterscheidung zu sein, denn sonst würde er nicht zu einer negativen Lösung der ersten Frage kommen» ("*Pare a fi mai degrabă o nedistincție, căci altfel nu ar ajunge el la o rezolvare negativă*", Coseriu, *op. cit.*, p. 51).

Am insistat asupra dialogului *Kratylos*, pentru că el pune în discuție mari probleme de filozofie a limbii care vor fi reluate ulterior, în diferite timpuri, de diverse curente sau școli lingvistice. Faptul că unele lucruri sînt lăsate în suspensie - Platon negăsindu-le o soluție deplină - nu este un defect al dialogului. De fapt, Platon revine ulterior asupra discuției din *Kratylos,* în *Scrisoarea a VII-a*, el reia problema ***funcției de cunoaștere*** a limbii, arătînd că cunoașterea numelui este treapta elementară a cunoașterii; prin cercetarea numelor, deși ele sînt instrumente de cunoaștere, nu poți să ajungi la cunoașterea *esenței* obiectelor. Ideea susținută prin gura lui Socrate, în ultima parte a dialogului *Kratylos*, revine: asemănarea dintre nume și obiecte este superficială, numele au valoare prin convenție, fiind mai departe de esența lucrurilor decît cunoașterea perceptuală. Acceptînd teza convenției, Platon declară că numele nu prezintă nici un pivot solid pentru cunoaștere.

Dar cea mai importantă contribuție a lui Platon la problematica filozofiei limbii se găsește în dialogul *Sofistul*, fapt scos în evidență de E. Coseriu (*op. cit.*, p. 53), neglijat în schimb de alții (Itkonen, 1991, p. 173; Arens, 1974, p. 12). Acest dialog are o mare importanță pentru dezvoltarea gîndirii de mai tîrziu, în primul rînd a lui Aristotel. Este vorba de o discuție amănunțită despre *adevăr* și *fals* (ca problemă strict lingvistică) și despre problema ca *non-existența* (*Nicht-Sein*) să fie interpretată ca o non-existență relativă: *als ein relatives Nicht-Sein* (cf. E. Coseriu, *op. cit.*, p. 53).

În ceea ce privește *adevărul* și *falsul*, Platon nu mai face aceeași greșeală (sau același sofism) pe care-l făcuse în *Kratylos*, după care:

Adevărul vorbirii (propoziției) = *Adevărul cuvintelor.*

Falsitatea vorbirii (propoziției) = *Falsitatea cuvintelor.*

Este vorba de raportul dintre *parte* și *întreg*: dacă întregul este adevărat și partea este adevărată, și invers: dacă întregul este fals, și partea este falsă.

Acum Platon pune problema *adevărului* și *falsului* numai la nivelul propoziției (al vorbirii). El face pentru aceasta următoarele delimitări:

ὄνομα- Nume, Subiect

ῥῆμα- Verb, Predicat

Numele nu pot singure să constituie o propoziție, căci ele nu exprimă o acțiune. De aici, precizarea unei propoziții minimale, care trebuie să aibă un subiect și un predicat și să fie o afirmație sau o negație. Aceasta este, după Platon, cel mai simplu *logos* sau logosul primar și el trebuie să fie format din *onoma* + *rhema*, care să reprezinte o afirmație sau o negație; el poate fi adevărat sau fals. Concluzia lui Platon este următoarea: cuvintele desemnează existența (*das Sein*), logosul poate fi însă fals, pentru că el exprimă nonexistența relativă (*das relative Nicht-Sein*). Această distincție este foarte importantă, căci, după cum

remarcă E. Coseriu (*op. cit.*, p. 55): „*Damit erscheint zum ersten Mal in der abendländischen Philosofie der Unterschied zwieschen dem Nicht-Sein und Nicht-so-Sein*".

Relația dintre *non-existență* și *non-existență relativă* se poate vedea dacă se compară enunțurile:

Theaetetus nu există

și

Theaetetus zboară.

Dacă *Thaetetus stă* și eu spun *Theaetetus zboară,* eu nu vorbesc decît într-un anumit sens despre ceea ce nu există, dacă nu vorbesc despre o non-existență, în sens absolut. Totuși eu vorbesc despre ceea ce nu există în modul sugerat de aserțiunea mea (cf. și Itkonen, 1991, p. 173).

În ciuda distincțiilor foarte pătrunzătoare, Platon pendulează de multe ori între planul ontic, logic și lingvistic; între lucru, gîndire, cuvînt; realitate, judecată, propoziție, neavînd nici o terminologie gramaticală adecvată.

I.3.1.4. Al treilea moment important în evoluția filozofiei limbii, în Antichitatea greacă, care prezintă o deosebită importantă pentru evoluția ulterioară, îl constituie filozofia lui ***Aristotel*** (384-322 î. Hr.). Pe planul teoriei limbii, în vechea dispută *φύσει - τέσει,* Aristotel se plasează pe pozițiile tezei ultime a *convenționalității,* pe care o explicitează într-un mod absolut original. După formularea sugestivă a lui E. Coseriu (*op. cit.*, p. 62), Aristotel a mutat problematica limbii din domeniul *cauzei* în domeniul *scopului*, într-un domeniu deci, specific uman. În concepția sa, numele a fost creat cu intenție: el este *semn* sau *simbol* care nu are o relație naturală cu obiectul desemnat. După Aristotel, toate numele sînt convenționale, depind de voința oamenilor, chiar și onomatopeele care în mod intenționat sînt astfel alcătuite încît să semene cu obiectul (cf. Graur-Wald, 1977, p. 15).

Spre deosebire de Platon, la care unele elemente și relații (ca, de pildă, între *semnificant* și *semnificat, adevăr* și *fals*) nu sînt chiar clare, Aristotel stabilește, pentru prima dată în istoria gîndirii lingvistice europene, trei planuri și, implicit, trei relații:

1) ***o relație strict lingvistică:*** *semnificant- semnificat* sau *forma cuvîntului- sensul cuvîntului*;

2) ***o relație ontologică:*** *nume- obiect* sau *cuvînt- realitate*, adică relația extralingvistică de desemnare;

3) ***o relație logică:*** *subiect- predicat*, adică relația dintre un lucru care este reprezentat printr-un nume și ceea ce se spune despre acel nume, respectiv obiect.

Aceste relații sînt reprezentate schematic de E. Coseriu (*op. cit.*, p. 63) (pe care o redăm în figura următoare).

Relația (d) nu apare la Aristotel, căci, după el, problema punerii în discuție a acestei relații este fără rost. Numai relația (c) este o relație logică și numai în această relație, adică în propoziție poate să fie constatat *adevărul* sau *falsul*.

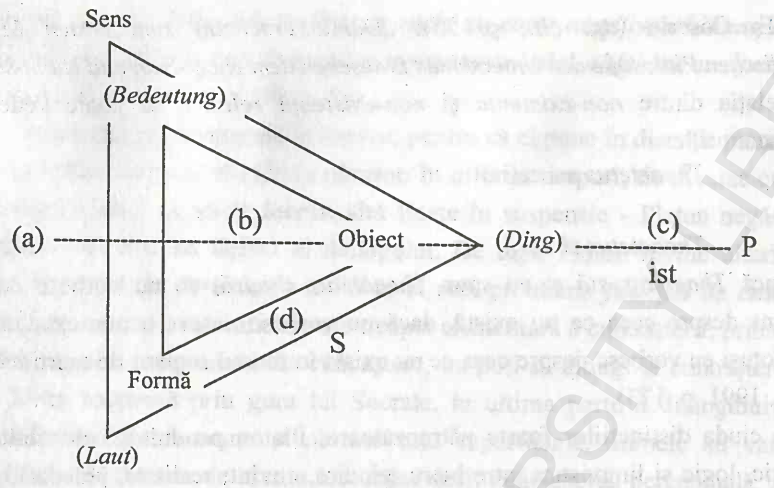

Primele două relații, (a) și (b) sînt indiferente în ceea ce privește deosebirea între adevăr și fals, căci pînă aici limba este imprecisă și numai cu relația (c) limba începe să fie logică (dar acest lucru nu e valabil pentru întregul *logos*, ci numai pentru forma *S este P*). Această teză corespundea unei necesități, căci Platon pusese problema ei în Kratylos și în *Sofistul*, dar soluția era numai pe jumătate justă. Astfel, după Aristotel, problema *justeței* (potrivirii) numelor nici nu trebuie pusă, căci, în concepția lui, ea ar fi fără sens. Aristotel se întreabă nu *de ce*, ci *cu ce scop* numele sînt așa, adică ce *funcție* au ele. Pe el îl interesează nu faptul că ele se *potrivesc* în *obiecte*, ci faptul că ele au o funcție în activitatea umană. De aceea, la Aristotel, numele, cuvîntul apare ca ceva intențional, ca un semn (*σῆμα*), ca un simbol (*σύμβολον*). Țipetele animalelor nu sînt nume, pentru că ele nu sînt simboluri, nu denumesc nimic *intenționat*. Introducerea noțiunii de *simbol* este de cea mai mare însemnătate pentru dezvoltarea ulterioară a lingvisticii.

Tot atît de însemnată este și afirmația lui Aristotel că nu există nici un nume *φύσει*. Și în această privință, Aristotel anticipă teza saussuriană a *arbitrariului* semnului lingvistic, cu toate că, așa cum se va constata, la Saussure există diferite grade de *arbitrariate* (respectiv, de motivare) pentru unele categorii de semne. Deosebirea *cauzal-final* nu este făcută de Saussure, căci după Aristotel, din punct de vedere cauzal, toate semnele lingvistice sînt *nemotivate* și acest lucru este valabil și pentru interjecții și pentru cuvintele imitative (onomatopee), adică asemănarea lor cu obiectele este intențională. Această concepție *finalistă* există la Aristotel și în ceea ce privește sunetele. Teza *φύσει* este, astfel, respinsă cu noi argumente, căci nu există nici o relație cauzală între structura sonoră a cuvîntului și obiectul desemnat. Interpretînd cuvintele ca simboluri (ale experienței umane), Aristotel ajunge pentru prima oară în istoria filozofiei limbii la deosebirea dintre *semnificant* și *semnificat* și la teza *arbitrariului* semnului lingvistic.

Aristotel merge mai departe cu analiza *logos*-ului (limbii), stabilind trei tipuri: *logos apofantic*, servind ca enunț *asertiv* (*logos apophantikós*), *practic* servind acțiunii

(*logos pragmatikós*) și *poetic* (*logos poietikós*). După Aristotel, numai primul are caracter logic, deci numai la acesta se poate pune problema adevărului sau a falsității. Aceste delimitări ale lui Aristotel sînt găsite mereu în dezvoltarea ulterioară a gramaticii și a logicii, dar uneori ca reducții la un singur tip. Astfel, primul tip (*logos*-ul apofantic) apare în două forme:

1) În gramatică - ca identificare a categoriilor logice cu cele gramaticale (de exemplu, substanță = substantiv; calitate = adjectiv) sau ca identificare a clasificării obiectelor (extralingvistice) cu clasificările lingvistice (de exemplu, atunci cînd în gramatica transformațională actuală se identifică *structura de adîncime* cu *sensul*, iar aceasta din urmă cu realitatea extralingvistică).

2) În logică - în criticile pozitiviste privind *incoerențele* logice (de exemplu, în lucrările lui Rudolf Carnap (1891-1970), Bernard Russell (1872-1970, Gotlob Frege (1848-1925) și, parțial, la Gotfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) (cf. E. Coseriu, *op. cit.*, p. 86).

În ambele forme, (1) și (2), avem de a face cu reducerea vorbirii la aspectul ei logic și, în consecință, la identificarea limbii cu gîndirea, a categoriilor gramaticale cu cele logice, iar în orientările logice pozitiviste, cu relevarea caracterului *nelogic* al limbilor naturale. Fără îndoială, această reducere a vorbirii la aspectul expozitiv, nu-i aparține lui Aristotel, care relevă și celelalte două tipuri de *logos* (= *vorbire*), dar pornește de la afirmația lui Aristotel că numai la acest tip de vorbire se poate pune problema adevărului și a falsității.

Cea de a doua reducere, adică reducerea vorbirii la aspectul ei pragmatic, de instrument de comunicare, apare la empiriștii englezi (Fr. Bacon, John Locke, D. Hume) și, mai tîrziu, la Bergson și Calogero.

A treia reducere a limbii, adică la aspectul poetic al ei, duce la identificarea limbii cu poezia, sau a limbii cu arta, și e reprezentată de Gianbattista Vico (1668-1744) și, în special, de B. Croce (1866-1925) și K. Vossler (1872-1922).

În dezvoltarea ulterioară a lingvisticii va exista, în orice caz, o pendulare între trei posibilități puse în evidență de Aristotel:

1) limba ca produs al gîndirii raționale;
2) limba ca produs al spiritului practic (limba ca instrument);
3) limba ca poezie, ca artă.

Privind limba ca un produs al gîndirii logice, Aristotel se ocupă pe larg de analiza *logos*-ului enunțiativ în lucrările *Despre interpretare* și în capitolul XX din *Poetica*. El arată că gîndurile sînt imagini, reflectări ale obiectelor, în timp ce cuvintele sînt semne ale gîndurilor, iar cele scrise sînt semne ale cuvintelor.

Pornind de la logică, Aristotel reia problema părților de vorbire (pusă de Democrit, care distingea *onoma* (elementul cu funcție de subiect) și *rhema* (elementul cu funcție de predicat), și de Platon, care include în primul element: substantivul la nominativ, verbul la

infinitiv sau participiu, iar în al doilea: restul propoziției pe care le privește din punct de vedere logic și lingvistic). El păstrează distincția dintre *nume* (*onoma*) și *verb* (*rhema*) arătînd însă că al doilea element adaugă semnificației lexicale sensul temporal și îndeplinește funcția de predicat. Punctul său de vedere iese în evidență cînd include în *onoma* numai forma de nominativ, iar în *rhema* numai indicativul prezent - singurele forme ale subiectului și predicatului judecății. Celelalte forme flexionare ale numelui și ale verbului le include într-o categorie aparte (*πτῶσις* "caz").

În capitolul XX din *Poetica*, Aristotel se ocupă de elementele graiului, elemente ale exprimării verbale care sunt, în concepția lui, următoarele: litera, silaba, particula de legătură, numele, verbul, flexiunea, propoziția (cf. *Arte poetice. Antichitatea*. Culegere îngrijită de D. M. Pippidi, București, 1970, p. 175.). Dintre acestea, unele sînt *monoplane* (*litera*, prin care înțelege *sunetul*), altele sînt *biplane* (*numele, verbul*), unele au sens lexical, altele numai relațional (*particula de legătură*).

"*Litera e un sunet indivizibil - nu orice fel de sunet însă, ci unul putînd intra în alcătuirea unui sunet inteligibil. Indivizibile sînt doar și sunetele scoase de dobitoace, și totuși, nici unul nu merită, după mine, numele de literă*" (*ibid.* p. 176).

Aristotel clasifică *literele* (= *sunetele*) în vocale, semivocale și mute (distincție care se găsește și în *Kratylos*). Definirea făcută de Aristotel acestor elemente s-a menținut în manualele școlare pînă astăzi: "*Vocala este cea care are sunet perceptibil, fără o punere în mișcare a buzelor și a limbii; semivocala, cea care are sunet perceptibil, rezultat dintr-o punere în mișcare a buzelor și a limbii; mută (= consoană) cea care cu punerea în mișcare a buzelor și a limbii, singură tot nu constituie un sunet, dar care, unită cu o vocală sau semivocală, devine perceptibilă*" (*ibid.* p. 176). "*Silaba e un sunet lipsit de înțeles, alcătuit dintr-o mută și o literă cu sunet*" (p. 176).

Particula de legătură e un sunet lipsit de înțeles, care nici nu împiedică, nici nu înlesnește constituirea unui sunet cu înțeles din mai multe alte sunete: făcută să fie așezată la sfîrșit sau la mijloc, dar neputînd fi întrebuințată la începutul unei propoziții de sine stătătoare (p. 176).

Numele e un sunet compus, înzestrat cu înțeles neinplicînd, nici o indicație de timp, ale cărui părți n-au înțeles prin ele însele.

Verbul este un sunet compus, înzestrat cu înțeles implicînd o indicație de timp, ale cărui părți n-au prin ele însele vreun înțeles la fel cu ale numelor. *Forma flexionară* (*ptōsis*) privește fie numele, fie verbul. Ea slujește să exprime, cînd relații de felul *al acestuia* ori *acestuia*, și așa mai departe (*ibid.*, p. 176).

Propoziția (***logos***) e un sunet compus, înzestrat cu înțeles, dintre ale cărei părți unele își au înțelesul în ele însele, cum ar fi în propoziția *Cleon merge*, numele *Cleon* (Nu orice propoziție e formată într-adevăr din nume și verb; uneori, cum ar fi în definiția omului «*animal pedestru cu două picioare*» e îngăduit propoziției să fie și fără verb (*ibid.*, p. 177).

Am reprodus aceste definiții ale lui Aristotel pentru că, deşi incomplete, ele s-au păstrat în unele manuale pînă în zilele noastre. Aristotel nu face o distincție clară între propoziții (*sentences*) şi *uttererances*. Termenul de *logos* este folosit şi pentru unele, şi pentru altele. Pe de altă parte, el nu consideră necesară distincția între *logos* ca *tip* şi *logos* ca *fapt* de vorbire, dar face deosebirea între *logos*-ul *apophantikós*, unde se poate testa adevărul şi falsul (*Noi am plecat la Atena*) şi *logos*-ul *pragmatikós* (*Hai la Atena !*, vezi discuția pe larg la R. Harris şi T. Taylor, 1991, p. 28-29). De fapt, nici la Platon, nici la Aristotel şi nici la filozofii şi filologii de mai tîrziu, din Antichitatea greacă, nu există expresii adecvate pentru *propoziție, limbă, vorbire, cuvînt*, căci λόγος (lat. *oratio*) este folosit atît cu sensul de propoziție, de vorbire şi de limbă. De asemenea, *onoma* este folosit atît pentru *nume, cuvînt*, dar şi pentru *aserțiune, afirmație, negație* (cf. în acest sens Arens, 1974, p. 15).

I.3.1.5. În Antichitatea greacă, problemele limbii discutate de Aristotel au fost reluate de filozofii ***epicurei*** şi de ***stoici***.

Epicur (341-270 î. Hr.) considera că limbajul s-a creat treptat, trecînd de la faza *fúsei,* cînd el a fost o reacție spontană a naturii umane, în general, la faza *thései*, diferită de la popor la popor. În faza inițială, denumirile lucrurilor n-au fost stabilite prin convenție, oamenii emițînd, în mod natural, sunete, care însă erau diferite de la o seminție la alta, căci şi realitatea înconjurătoare era diferită. În faza ulterioară, oamenii au stabilit în comun denumiri ale obiectelor, pentru a se putea înțelege între ei şi a putea înlătura eventualele confuzii. Un cuvînt nou putea fi creat de un singur individ, dar el se putea impune dacă era acceptat de colectivitate. Epicur vorbeşte de teza *fúsei,*, dar se deosebeşte de alți gînditori, prin faptul că el o concepe ca o trăsătură a diferitelor popoare şi colectivități. Deci Epicur adoptă o poziție de mijloc în disputa menționată: cuvintele au apărut în mod natural, dar au fost modificate prin convenție.

Stoicii reprezintă, în parte, aceeaşi teză, considerînd că, la început complexele sonore ale cuvintelor au fost astfel create, încît să reproducă sau să sugereze prin sunete sau prin impresie acustică trăsăturile obiectului desemnat; treptat, însă, legătura naturală se pierde prin modificări fonetice sau prin transfer de la un obiect la altul prin asemănare, contiguitate sau opoziție. Preocupați de etimologie, ei au subliniat importanța „*formelor originale*" ale cuvintelor (*prótai, phōnai*), care ar fi fost onomatopee la început, dar care în timp au suferit modificări de mai multe feluri (cf. Robins, 2003, p. 40). Dar stoicii nu sînt importanți în istoria filozofiei limbii pentru această teorie care nu este nici nouă, nici originală ci, mai ales, pentru contribuția pe care au adus-o ei în dezvoltarea *logicii* şi *gramaticii*.

În *logică,* ei sînt cunoscuți prin dezbaterea unor *teze, sofisme, paradoxuri*. La baza concepției lor, stătea ideea că gîndirea şi limba formează ***o unitate indisolubilă*** (*logos*) care-şi are sediul în rațiune. Stoicii tratează limba după principiile logicii şi din punctul de

vedere al logicii. Pentru ei, nu există decît trei ştiinţe filozofice: fizica, etica şi logica. Cu toate acestea, ei fac deosebire între logică şi gramatică, între categoriile logice şi cele gramaticale.

În *gramatică,* stoicii au identificat şi cercetat mai bine funcţiunile gramaticale decît alţi filozofi greci. Ei aveau mai ales cunoştinţe practice de limbă pentru că majoritatea nu erau greci, ci semiţi (de pildă, Zenon - întemeietorul şcolii stoice pe la anul 315 î. Hr. - era fenician, cf. Coseriu, *op. cit.*, p. 97). Stoicii au văzut clar dicotomia dintre formă şi înţeles, distingînd în limbă imaginea acustică de *concept*, sau cum spunea Saussure, *le signifiant* et *le signifié.* Apoi au tratat separat fonetica, gramatica şi etimologia şi au iniţiat cercetări de detaliu asupra unor categorii gramaticale, impunînd o terminologie, care în traducere latină s-a perpetuat pînă astăzi (cf. Robins, 2003, p. 35-36).

Zenon (c. 336-264 î. Hr.) şi ***Chrysippus*** (c. 280-*208 î. Hr.) sînt cei mai importanţi reprezentanţi ai şcolii stoice, continuatori ai Şcolii de la Megara. Bachensky (1957, 1962) oferă o schemă a succesiunii acestor şcoli, care a fost ulterior preluată de Coseriu (1971, p. 96) şi pe care o expunem în continuare.

Cu stoicii începe ***teoria aspectului verbal***, în special, precizarea opoziţiei *terminativ - non-terminativ.*

Adepţi ai ***anomaliei*** (teză care arăta că în limbă nu guvernează legi stricte), stoicii remarcă lipsa unui paralelism logico-gramatical în unele domenii ale gramaticii. Astfel, ei cercetează genul gramatical în comparaţie cu cel natural, omonimia şi sinonimia etc. Stoicii constată că în limbă, pentru o idee negativă se întrebuinţează cuvinte care nu sînt negative (*πένης*) "sărac", *τύρλός* "orb"). După cum arată E. Coseriu, ei sînt ***întemeietorii sintaxei propoziţiei***, folosind chiar termenul de *sintaxis* (*op. cit.*, p. 98). Fac cercetări asupra *cazului* (folosind chiar noţiunea de *caz* (*ptosis*)), şi disting cinci cazuri: nominativul, genitivul, dativul, acuzativul şi vocativul (care nu este clar definit); fac deosebire între *apelative* şi *nume proprii* şi cercetează verbul, articolul şi pronumele în greacă; cercetează în amănunţime verbul şi categoriile lui gramaticale distingînd verbe *active, pasive, reflexive* şi *neutre*, şi timpurile prezent, perfect şi mai mult ca perfect. Prin *articol*, ei înţeleg articolul, pronumele personal şi pronumele posesiv. Se ocupă cu probleme de etimologie, folosind metoda lui Platon din *Kratylos*. Dezvoltă teoria semnului lingvistic a lui Aristotel, insistînd asupra faptului că cele două elemente, *semnificantul* şi *semnificatul* sînt amîndouă entităţi psihice (aşa cum, de fapt, va proceda şi Ferdinand de Saussure la începutul secolului trecut (cf. Frâncu, 1977, 1999)).

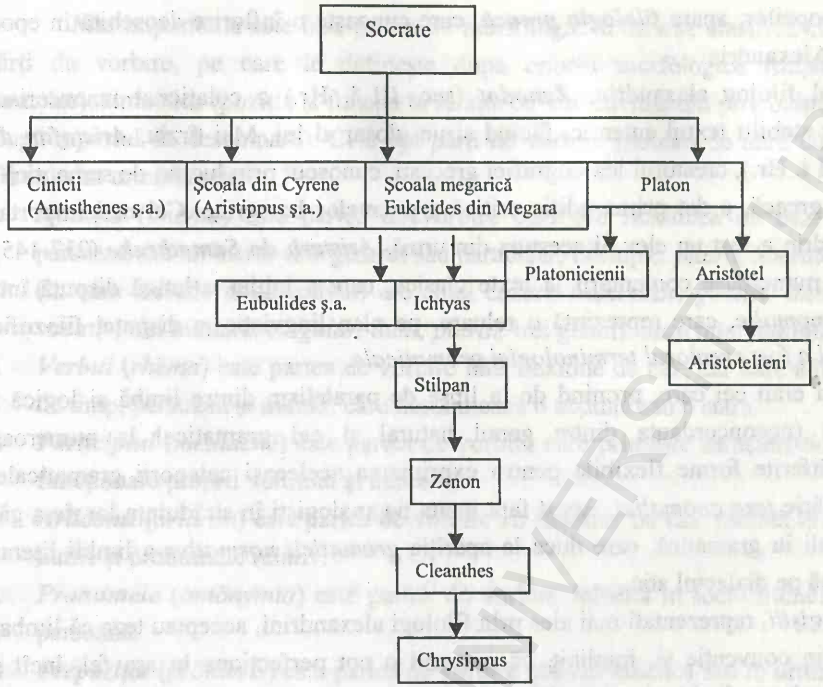

Stoicii disting, în procesul de comunicare, trei elemente:

1. obiectul lumii reale, element material care există în mod obiectiv;
2. sunetul, element material;
3. ceea ce exprimă, element imaterial, produs al rațiunii (cf. Graur-Wald, 1977, p. 17; E. Coseriu, *op. cit.*, p. 101).

În cadrul comunicării, sunetul devine semnificant, iar exprimabilul (3) devine semnificat. Alcătuit din sunet şi sens sau semnificant şi semnificat, cuvîntul - purtător al unei idei - semnifică ceva din afara lui. Din acest punct de vedere un pas înainte face *Sextus Empiricus* (sec. II d. Hr.), medicul sceptic, care în lucrarea sa *Adversus mathematicus*, distinge la fel ca F. de Saussure, un *semnificat* şi un *semnificant*. Lucrările stoicilor nu s-au păstrat complet şi de aceea detalii despre teoria lor nu se cunosc. Autorii şi titlurile lor se cunosc prin intermediul unor gînditori ulteriori, printre care Diogene Laertius (sec. al III-lea d. Hr.). Acesta a scris un fel de enciclopedie, în care include şi activitatea stoicilor, ale căror lucrări s-au pierdut.

I.3.1.6. Dacă pînă acum am prezentat, mai ales, problematica teoretică din Grecia antică, evidențiind, în special, problemele de filozofie a limbii, în cele ce urmează ne vom ocupa, pe scurt, cu lucrările filologice şi gramaticale din Antichitate.

Ca şi *Vedele*, epopeile homerice au circulat mult timp pe cale orală, iar după fixarea lor în scris (sec. al VI-lea î. Hr.) au circulat în còpii cu diverse variante. Pentru explicarea elementelor arhaice sau dialectale precum şi pentru reconstituirea textului

autentic al epopeilor, apare ***filologia greacă,*** care cunoaşte o înflorire deosebită în epoca elenistică, la Alexandria.

Primul filolog alexandrin, ***Zenodot*** (sec. III î. Hr.) a colaţionat manuscrisele homerice şi a stabilit textul autentic, făcînd şi un glosar al lui. Mai tîrziu, ***Aristofan din Bizanţ*** (sec. II î. Hr.), creatorul lexicografiei greceşti, cunoscut prin lucrări de semantică şi dialectologie greacă, a dat prima ediţie critică a poemelor homerice. Cel mai important filolog alexandrin a fost un elev al acestuia din urmă, ***Aristarh de Samothrake*** (217-145 î. Hr.), autor a numeroase comentarii la texte clasice, care a iniţiat o lungă dispută între *analogie* şi *anomalie*, care reprezintă o reluare, pe plan lingvistic, a disputei filozofice *φισει-τέσει. El a fost creatorul terminologiei gramaticale.*

Stoicii erau cei care, pronind de la lipsa de paralelism dintre limbă şi logică în unele situaţii (neconcordanţa dintre genul natural şi cel gramatical la numeroase substantive, diferite forme flexibile pentru exprimarea aceleeaşi categorii gramaticale), susţineau cu tărie *teza anomaliei*. Acest fapt incita pe analogişti în străduinţa lor de a găsi ordine şi reguli în gramatică, care duce la apariţia *gramaticii normative* a limbii literare greceşti, bazată pe dialectul atic.

Analogiştii, reprezentaţi mai ales prin filologi alexandrini, acceptau teza că limba a fost creată prin convenţie şi, implicit, că oamenii o pot perfecţiona în aşa fel, încît să funcţioneze după reguli şi legi stricte. Ei pun accentul pe simetrie, pe regularitate în limba, în timp ce anomaliştii, reprezentaţi prin stoici şi prin filologi din Pergam, spre deosebire de savanţii din Alexandria (adepţi ai tezei că limba este un fenomen natural, iar intervenţia oamenilor pentru perfecţionarea ei e sortită eşecului), insistă asupra asimetriilor, formelor defective, neregulate, lipsei de corespondenţă dintre categoriile logice şi cele gramaticale.

În timp ce ***Şcoala gramaticală din Alexandria*** era reprezentanta, în epoca elenistică, a *direcţiei analogiste*, care se străduia să ajungă la clarificări riguroase pentru substantive, adjective, verbe (cu clase din ce în ce mai mici şi mai omogene), ***Şcoala gramaticală din Pergamon***, reprezentanta *direcţiei anomaliste*, încerca pe toate căile să arate că neregularităţile din limbă, anomaliile, sînt atît de numeroase încît acele *scheme*, numite *canones* ale analogiştilor, nu sînt valabile, căci nu sînt omogene, logice şi lipsite de contradicţii. Această dispută, desfăşurată secole de-a rîndul, a avut un efect pozitiv, solicitînd eforturi de reflecţie asupra sistemului şi structurii, atrăgînd cît mai multe spirite luminate în discuţie. Amintim faptul că însişi Caesar şi Cicero au participat la această dispută (cf. 3.7).

I.3.1.6.1. Cel mai mare gramatic grec din perioada elenistică a fost ***Dionysius Thrax*** (sec. II-I î. Hr.), elev al lui Aristarh, autor al lucrării *Τεχνē γραμματικē* (*Arta gramaticii*) consacrată prezentării foneticii şi morfologiei limbii literare greceşti. Partea consacrată foneticii conţine date despre sunet, silabă, intonaţie, care nu sînt noi faţă de cele spuse de Aristotel în capitolul XX din *Poetica* sa.

Mai importantă este însă partea de morfologie în care se clasifică cuvintele în opt părți de vorbire, pe care le definește după criterii morfologice (după paradigmele formelor), sintactice (poziția și funcția în relație cu alte cuvinte din propoziție) și semantice (după raportul de desemnare). Cele opt părți de vorbire (pe care le dăm cu definițiile lui Thrax) sînt următoarele:

1. ***Numele*** (*ónoma*) este partea de vorbire care are flexiunea de caz, denumește o persoană sau un lucru; este general sau particular; exemple: *piatră, Socrate*. Substantivul (în care include și adjectivul) are cinci cazuri: *nominativ, genitiv, dativ, acuzativ* și *vocativ*, trei numere: *singular, dual, plural,* trei genuri: *masculin, feminin* și *neutru*.
2. ***Verbul*** (*rhēma*) este partea de vorbire fără flexiune de caz, dar care admite flexiunea de timp, persoană și număr, care desemnează o acțiune sau o stare.
3. ***Participiul*** (*methachē*) este partea de vorbire care primește caracteristicile formale și funcționale proprii verbului și numelui.
4. ***Articolul*** (*árthron*) este partea de vorbire cu flexiune de caz, plasată înainte sau după nume și pronumele relativ.
5. ***Pronumele*** (*antōnymia*) este partea de vorbire folosită în locul numelui, indicînd o persoană.
6. ***Prepoziția*** (*prōthesis*) este partea de vorbire plasată înaintea sau în urma altor părți de vorbire în combinații sintactice sau în formarea de cuvinte.
7. ***Adverbul*** (*epirrhēma*) este partea de vorbire fără flexiune de caz, care determină, mai ales, verbul.
8. ***Conjuncția*** (*sýndesmos*) este partea de vorbire care face legătura între gînduri și înlătură lacunele din vorbire. Toate cele opt părți de vorbire sînt puse în legătură cu categoriile gramaticale specifice. Termenul pentru aceste categorii este *parepómena*.

Este evident că, în cea mai mare parte, definițiile lui Thrax sînt valabile și astăzi. De fapt, gramatica lui a fost reprodusă și tradusă în latină (de contemporanul său Varro, 117-27 î. Hr.) și în alte limbi (de exemplu, există o ediție siriana veche, și în armeană, la începutul erei creștine), a fost comentată și completată de gramaticii medievali și a fost folosită ca manual școlar timp de sute de ani (cf. Graur-Wald, 1977, p. 20; Arens, 1974, p. 27).

Una din lipsurile gramaticii lui Dionysios Thrax este absența unei părți consacrată sintaxei. Cel care înlătură acest neajuns este ***Apollonius Dyskolus*** din Alexandria, care trăiește în Imperiul Roman (sec. II d. Hr) și este autor a mai multor cărți privitoare la părțile de vorbire din greacă, cea mai cunoscută fiind *Peri syntáxéos* (circa anul 200). El a analizat unitățile sintactice pornind de la capacitatea de îmbinare a părților de vorbire, altfel definite de el în comparație cu Thrax (de exemplu, a definit pronumele nu ca simplu înlocuitor al substantivului, ci ca substanță fără calități, definiție preluată de Priscian și de gramaticii din Evul Mediu), și a categoriilor gramaticale. Multe din ideile și clasificările lui au fost preluate de gramaticii latini, în special de Priscian. Fiul lui Appolonius, ***Herodian***,

a devenit celebru prin lucrările sale despre accent şi punctuaţie în greacă.

Gramaticii alexandrini menţionaţi mai sus (după cum remarcă Graur-Wald, 1977, p. 20) au pus bazele descrierii sincronice sistematice a foneticii şi gramaticii, şi au fixat o terminologie care, tradusă în latină, s-a transmis pînă în epoca modernă. Dar lucrările lor nu au rigoarea ştiinţifică şi exactitatea celor elaborate de gramaticii vechi indieni (de pildă, de Pāṇini). Vechii greci s-au preocupat, mai ales, de probleme de filozofie a limbajului şi mai puţin de probleme strict lingvistice. Deşi mai puţin profunde în descrierea limbii decît lucrările vechilor indieni, cele ale vechilor greci au contribuit mai mult la dezvoltarea lingvisticii, întrucît ele au avut avantajul de a fi cunoscute, fiind preluate de romani şi de întregul Ev Mediu (gramaticile indiene rămînînd necunoscute europenilor pînă în secolul al XIX-lea).

I.4. Reflecţii privind limbajul în antichitatea latină

Ca şi în alte domenii, în problemele de limbă, ***romanii***, admiratori şi imitatori ai civilizaţiei şi culturii greceşti, se dovedesc a fi buni elevi ai filologilor şi gramaticilor greci. Romanii sînt cei care reiau învăţătura gramaticală a grecilor şi o transmit în haină latină pînă în timpurile moderne.

Pe planul filozofiei limbii, cu mici excepţii (de pildă, Augustinus), romanii nu aduc nimic nou. Vechea dispută grecească dintre teza originii naturale şi cea a *convenţionalităţii* limbajului precum şi corolarul ei (teza *anomalistă* şi cea *analogistă),* continuă la Roma pînă tîrziu. De pildă, Caesar în tratatul *De analogia* este adeptul tezei analogiste, respingînd cuvintele neobişnuite şi neuzitate, pe cînd Cicero este adeptul tezei anomaliste, cerînd mai multă varietate şi mai multă libertate în limbă.

Pe planul realizărilor gramaticale, confruntarea limbii latine cu cea grecească (la Roma, societatea cultivată cunoştea, în general, greaca şi cultura grecească şi chiar unii împăraţi ca, de pildă, Hadrianus, îşi făcuseră studiile în Grecia) duce, pe de o parte la preluarea unor reguli şi categorii din gramatica grecească, pe de altă parte, la relevarea unora specifice numai limbii latine. În general, gramaticii latini fac eforturi pentru a-şi conforma materialul lor lingvistic regulilor formulate de teoreticienii greci. Quintilian (sec. I d. Hr.) caută şi găseşte pînă la urmă un dual în latină, pentru că el exista în greacă; la fel procedează gramaticii latini cu optativul, mod pe care-l avea greaca, dar nu şi latina. De aceea, în mod artificial, în unele gramatici latineşti apare modul optativ ca preluare mecanică a lui din gramaticile greceşti. Cum latina nu avea articol, ar fi însemnat ca ea să aibă numai *şapte* părţi de vorbire (faţă de cele opt părţi de vorbire ale limbii greceşti, delimitate de Thrax). De aceea, pentru a restabili cifra *8*, latinii introduc o nouă parte de vorbire: ***interjecţia***. Cel care a introdus interjecţia printre părţile de vorbire a fost profesorul lui Quintilian, gramaticianul şi exegetul literar ***Rhemius Palaemon*** (sec. I d. Hr.).

I.4.1. Dar cel care a depăşit această limită, de a privi limba latină prin tiparele impuse de gramaticii greci, a fost ***Marcus Terentius Varro*** (116-27 î. Hr), autor al lucrării *De lingua latina* în 25 de cărţi din care s-au păstrat cu mici lacune cărţile V-X şi cîteva fragmente din celelalte. În disputa dintre anomalişti şi analogişti, Varro, familiarizat cu ideile gramaticienilor greci, adoptă *o poziţie de compromis*, arătînd că în limbă acţionează atît analogia cît şi anomalia, că limba are atît simetrii cît şi asimetrii, atît reguli cît şi excepţii. Varro insistă asupra funcţiei de comunicare a limbii şi asupra faptului că limba s-a născut din necesitatea de comunicare; de aceea, ea îşi creează forme noi în raport cu realitatea şi cu nevoile comunicării, ceea ce înseamnă nerespectarea strictă a simetriei. Vorbirea e în continuă schimbare, modificările fiind făcute de vorbitori. Principiul hotăritor în limbă este *uzul* (*consuetudo*, *usus*) însă indivizii, în special, scriitorii sau personalităţile, prin prestigiul lor, pot crea şi impune cuvinte şi forme derivate. De această posibilitate nu trebuie însă să se abuzeze şi Varro nu admite forma *bovile* "grajd" în loc de *būbile*, ca derivată din *bōs*, prin analogie cu *ovile* "stînă", derivată din *ovis* "oaie" şi *suile* "cocină", derivată din din *sus* "porc". Spre deosebire de morfologie, unde există o variaţie naturală şi regulată a formelor (*dēclinātio naturalis*), în formarea cuvintelor avem de a face cu o "*variaţie spontană a formei cuvintelor*" (*dēclinātio voluntaria*).

Varro face o clasificare a părţilor de vorbire care, deşi se bazează pe metoda gramaticilor greceşti, are multe elemente originale:

1. cuvinte cu flexiune de caz (numele);
2. cuvinte caracterizate prin forme de timp (verbul);
3. cuvinte caracterizate atît prin flexiune de caz cît şi de timp (= forme temporale): participiul;
4. cuvinte care n-au nici timp, nici caz (conjuncţiile şi adverbul);

Apoi el subdivide prima clasă, cea a numelor în patru: pronume interogativ, nume propriu, nume comun şi pronume demonstrativ. Cele patru clase au fost definite apoi după funcţiile lor sintactice şi semantice. Substantivele denumesc, verbele declară, adverbele sprijină (verbele), participiile unesc (verbele cu substantivele) spune Varro.

Varro a făcut interesante observaţii de fonetică istorică latină (de pildă, ***rotacismul***: *-s- > -r-* : *meliosem > meliorem*) şi de ***lexicologie*** (a semnalat originea sabină, etruscă şi grecească a unor cuvinte din latină, stabilind pentru cuvintele de origine grecească diferite *straturi*, în funcţie de epoca intrării şi dialectul din care proveneau).

O poziţie similară, de conciliere a anomaliei cu analogia o are ***Quintilian*** (c. 35-96 d. Hr.) după care vorbirea, sprijinită pe raţiune, elimină tot ceea ce este aberant, ceea ce este contrar analogiei, înţeleasă nu ca o lege a limbii, ci ca un îndreptar în cazurile neclare. În lucrarea *Institutio oratoria*, el respinge retorica lui Aristotel, concepută ca o "*contraparte a dialecticii*", pentru persuasiunea ei, pentru faptul moral că ar duce la un sistem educaţional corupt. Concepînd retorica ca *bene dicendi scientia* nu ca "*artă de*

persuasiune", Quintilian propune principiul moral de a forma nu oratori ci "*oameni buni*". Numită şi *bene dicendi scientia*, retorica implică studierea în prealabil a *gramaticii* împărţită în două: *recte loquendi scientia* şi *praetarum enarratio* "*interpretarea poeţilor*", care presupun *scribendi legendique facultas*. Quintilian separă îndatoririle didactice ale *gramaticianului* (*grammatici*) şi ale retorului (*rhetori*), căci nu este nevoie ca gramaticianul să predea anumite forme de declamaţie.

O primă aplicare la latină a ideilor şi principiilor lui Dionysios Thrax a fost făcută de ***Remmius Palaemon*** (sec. I. d. Hr.), a cărui *Ars grammatica* nu s-a păstrat, dar despre care există informaţii indirecte. Întreaga terminologie gramaticală a fost preluată, în traducere latină, şi perpetuată pînă în zilele noastre.

O gramatică latină, care a fost mult timp întrebuinţată ca manual şcolar, a fost *Ars grammatica* a lui ***Aelius Donatus*** (sec. IV d. Hr.) care urmează îndeaproape schema gramaticilor alexandrine, în special, pe cea a lui Thrax. El este cel care impune cele opt părţi de vorbire în limba latină, plasînd, după ce acest lucru fusese făcut de Palaemon, interjecţia în locul articolului inexistent în latină (interjecţia era inclusă de greci în clasa adverbului). Dintre cele opt părţi de vorbire (numele, pronumele, verbul, adverbul, participiul, conjuncţia, prepoziţia, interjecţia), două sînt considerate fundamentale: numele şi verbul. Caracterizată printr-o expunere clară şi concisă, această gramatică a fost reprodusă în numeroase ediţii şi a fost folosită timp de secole pentru învăţarea limbii latine.

Tot unor scopuri practice, de învăţare a *normei* limbii latine în aspectul ei scris şi vorbit, este consacrată de către ***Priscianus din Bizanţ*** (sec. IV-V) lucrarea *Institutiones raerum grammaticarum*. Ea a fost scrisă în jurul anului 500 d. Hr., în 18 volume, cca 1000 de pagini în ediţiile din prezent; primele 16 volume sînt consacrate celor opt părţi de vorbire din latină (*namen, verbum, participium, pronumen, adverbum, praepositio, interiectio, coniuntio*). Ea este o aplicare a principiilor gramaticii alexandrine la analiza latinei, continuînd cea mai detaliată descriere făcută în Antichitate (cf. Graur-Wald, 1977, p. 25).

Cele opt părţi de vorbire sînt aceleaşi ca şi la Donatus, dar sînt mai riguros definite, pornind de la criteriile stabilite de Apollonius Dyskolos (semantice, morfologice şi sintactice). Opera lui Priscianus constituie "*puntea de legătură*" între Antichitate şi Evul Mediu (Robins, 2003, p. 96), căci a circulat în sute de manuscrise şi a format baza gramaticii latine şi a filosofiei limbii medievale (*ib.*, p. 96).pentru alte informaţii privind istoria lingvisticii latine, vezi Lucia Wald, 1998, p. 69-126.

I.4.2. Dar cel care a depăşit cu mult epoca sa în problemele de limbă (în special, în cele teoretice) a fost ***Aurelius Augustinus*** (354-430), socotit de E. Coseriu (*op. cit.*, p. 105) "*cel mai mare semiotician al antichităţii şi, după Platon şi Aristotel, al treilea mare filozof al limbajului din timpurile vechi*". Influenţat de Platon şi de Aristotel, dar în special, de stoici, Augustinus şi-a creat o concepţie proprie, originală, care anticipă multe puncte de vedere moderne din lingvistică, în special, din semiotică, fiind considerat de E. Coseriu "*als der eigentliche Begründer dieser Forschungsrichtung*" ("*ca întemeitorul propriu al*

acestei direcții de cercetare", *op. cit.*, p. 105). Concepțiile sale despre limbă sînt expuse, în special, în *Dialectica* și *De magistro*, dar și în altele (de pildă, *De doctrina christiana*, în care se găsește definiția semnului lingvistic: "*signum ist enim res, praeter speciem quam ingerit sensibus aliud ex se faciens in cogitationem venire*" (apud E. Coseriu, *op. cit.*, p. 108).

Dar cele mai importante probleme de limbă se află expuse în dialogul *De magistro*, scris în anul 389. Partenerul său de dialog este fiul său, Aleodatus, care a murit în anul în care a fost scris dialogul, în vîrstă de 18 ani. Acest dialog este important pentru problematica de limbă din cel puțin trei puncte de vedere:

1. el cuprinde o expunere amănunțită a semioticii antichității, în primul rînd o schițare a semnului verbal (cf. E. Coseriu, *op. cit.*, p. 108);
2. el cuprinde problema cunoașterii prin limbă, a funcției cognitive a limbii;
3. el face o distincție clară între limbaj și metalimbaj.

Astfel, privind lumea din perspectivă semiotică, ea îi apare lui Augustinus alcătuită din *semne* (*signa*) și *lucruri semnificate* prin ele (*significabilia*). Obiectele din lumea înconjurătoare pot fi *indicate* (cele prezente și concrete); pot fi *imaginate* (cele absente) sau *semnificate* (*ostendi, agi, significari*).

Semnele sînt clasificate de Augustinus în *semne naturale*, neintenționate (*signa naturalia*) și *semne intenționate* (*signa data*); ultimele, la rîndul lor, se împart, după natura percepției, în *signa visibilia* (gesturi, mimică, scriere, arte plastice) și *signa audibilia* (semnele lingvistice, sunetele instrumentale) (cf. Graur-Wald, 1977, p. 24).

În ceea ce privește raportul dintre *signum* și *designatum*, Augustinus distinge semne care se raportează la *obiecte* din realitate și semne care se raportează la *alte semne* (cuvintele în calitatea lor de termeni ai metalimbajului, obiecte ale analizei fonetice sau gramaticale, semnele care se autosemnifică și se semnifică reciproc, de tipul *signum-verbum*, *verbum-nomen*.

Făcînd deosebirea între *limbă* și *metalimbă*, Augustinus arată că toate cuvintele metalimbajului sînt substantive (*hic et; et est coniunctio*). Un alt exemplu, dat de Augustinus pentru metalimbă: la întrebarea *Es tu homo ?* se poate răspunde cu afirmație sau cu negație; cu afirmație, cînd e vorba de semnificație, cu negație cînd e vorba de cuvîntul material (o clasă este aceea *homo est animal rationale* și alta *homo est nomen*).

Explicația lui Augustinus este următoarea: *quamobrem cum homo et nomen et animal esse inveniatur, illud dicit ex ea parte qua signum est, hoc ex parte rei quam significat* (apud E. Coseriu, *op. cit.*, p. 114).

În ceea ce privește funcția *cognitivă* a limbii, Augustinus susține, chiar la începutul dialogului, că scopul vorbirii este acela de a învăța, a cunoaște (*docere*). În partea a II-a a dialogului, el menționează însă că *cognitio rei* este mai bună și mai importantă decît *cognitio verbi* sau *cognitio nominis*. Cunoașterea lucrurilor e superioară cunoașterii prin semne (care se învață prin lucru și nu invers), căci semnele sînt secundare în raport cu

obiectele desemnate.

Prin analiza pe care Augustinus o face diferitelor categorii de semne, el anticipă unele direcţii foarte moderne care se vor dezvolta abia în secolul al XX-lea. Astfel, în *De dialectica*, vorbind despre *puterea cuvintelor* (*vis verbi*) Augustinus anticipă unele curente din pragmatica actuală: un semn lingvistic posedă capacitatea de a impresiona pe auditor, de a-i provoca o anumită atitudine, fie prin totalitatea sa, fie prin semnificatul său, fie prin semnificantul său: "*«vis verbi» est qua cognoscitur quantum valeat: valet autem tantum, quantum audietem movere potest. Porro movet audientem, aut secundum se, aut secundum id quod significat, aut ex utroque communiter*" (*«vis verbi» puterea (de semnificare) a cuvîntului este ceva prin care ne dăm seama de valoarea cuvîntului; această valoare se măsoară după impresia produsă asupra celui care aude cuvîntul. Pe de altă parte, un cuvînt îl impresionează pe ascultător fie prin el însuşi, fie prin ceea ce el semnifică, fie prin amîndouă deopotrivă*" (Augustin, *De dialectica*, ediţie, traducere, introducere, note, comentarii şi bibliografie de Eugen Munteanu, Bucureşti, Editura Humanitas, 1991, p. 80-81).

Semnul lingvistic, văzut ca o entitate binară constituită din *sonus* "semnificant" şi *semnificaţie* "semnificat" devin în comunicare un substitut al obiectului extralingvistic (*res*): "*Verbum est uniuscuiusque rei signum, quod ab audient possit intelligi, a loquente prolatum. Res est quidquid intelligitur vel sentiatur vel latet*" ("*Cuvîntul este semnul unui anumit lucru, pentru că, emis de un vorbitor, el poate fi înţeles de un ascultător. Lucrul despre care se vorbeşte* (*res*) *este tot ceea ce poate fi înţeles, perceput sau este ascuns*" (*op. cit.*, p. 48-49).

Deşi Augustinus vede semnul lingvistic ca o entitate binară, aşa cum îl văzuseră stoicii mai înainte şi cum îl vor vedea G. von der Gabelentz şi F. de Saussure în secolul al XIX-lea şi al XX-lea, el trebuie să ia în consideraţie, atunci cînd vorbeşte de desemnarea acestuia, şi al treilea element (*res*), aşa cum făcuse mai înainte Aristotel, iar în secolul nostru Ogden-Richards (1923) şi Ullmann (1951).

Schemele de mai jos se bazează pe cele realizate de Eugen Munteanu, în comentariile de la opera lui Augustinus, şi pe cele realizate de Frâncu (1997, p. 123, 130).

Astfel, semantica modernă, în ciuda pretenţiei unora dintre reprezentanţii ei de a se considera mari inovatori în domeniul acesta, are o lungă tradiţie care porneşte din Antichitatea greco-latină. Augustinus este, din acest punct de vedere, o verigă importantă în acest lanţ al evoluţiei căci, pornind de la Aristotel şi de la stoici, a creat o doctrină semiotică şi semantică proprie. Analizele sale privind *echivocurile, ambiguităţile, tipurile de ambiguităţi, posibilităţile de dezambuiguizare a expresiei* ne amintesc de unele preocupări foarte recente din sintaxa şi semantica secolului trecut şi din secolul nostru (cf. Frâncu, 1997, p. 101 şi urm.). El vorbeşte de trei tipuri de ambiguitate (sau, mai bine zis, de echivocuri, căci termenul trebuie legat de "*doi*"), spre deosebire de cunoscutul cercetător american care vorbeşte de "*seven types of ambiguitics: ambiguitatum igitur quae ab aequivocis veniunt, primo genera tria sunt: unum ab arte, alterum ab usu, tertium ab*

utroque" ("*Aşadar, sînt mai întîi trei tipuri de ambiguitate care provin din echivocuri: un tip provine din ştiinţă (ab arte), un altul din uz (ab usu), iar al treilea tip provine din amîndouă deopotrivă (ab utroque)*" (*op. cit.*, p. 108-109). Există în Augustinus analize care amintesc de *teoria presupoziţiilor*, a enunţurilor implicite, conţinute într-un enunţ explicit, teorie mult discutată în pragmatica ultimelor două decenii ale secolului trecut (cf. Frâncu, 1997, p. 149-150).

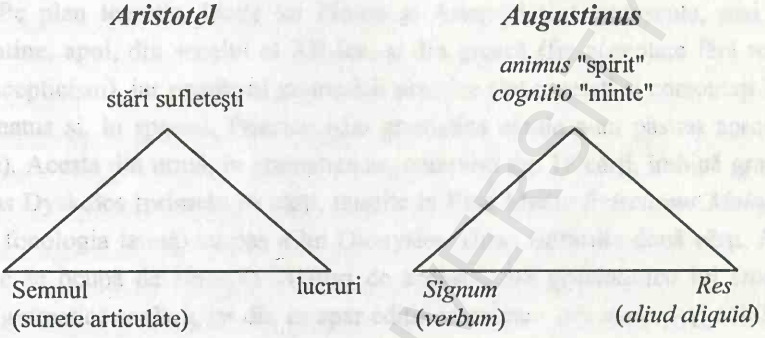

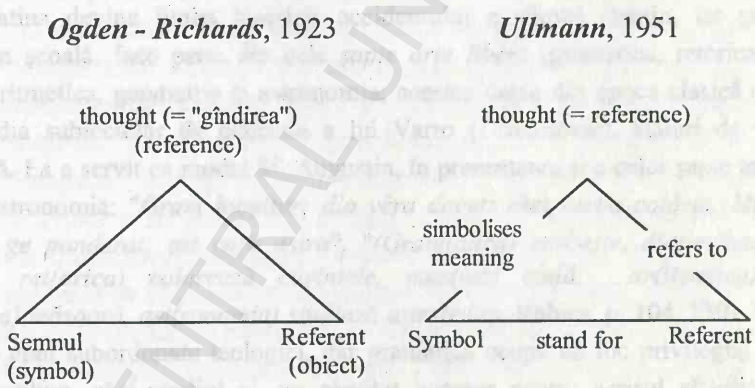

Ideea, preluată de la stoici, că orice cuvînt este ambiguu (*Itaque rectissime a dialecticis dictum est, ambiguum esse omne verbum* (*op. cit.*, p. 98), şi că numai în actul concret al vorbirii (în instanţa de comunicare, cum spun pragmaticienii), el îşi precizează sensul, a preocupat mult şi pe lingviştii, logicienii şi filozofii din secolul trecut, constituind obiectul unor dispute furtunoase (vezi cf. Frâncu, 1997, p. 137-138).

De aceea, considerarea lui Augustinus de către E. Coseriu, ca fiind „***cel mai mare semiotician al antichităţii*** şi ***adevăratul întemeietor al acestei direcţii de cercetare***", nu este exagerată, ea corespunde întru totul adevărului după o analiză atentă a textelor acestuia (vezi în acest sens şi Lucia Wald, *Aurelius Augustinus semiotician*, în Lucia Wald, 1998, p. 84-102). Augustinus a inaugurat modele de cercetare în semiotică şi se vorbeşte de un

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

augustinism în această disciplină ("*l'augustinism de la linguistique sémiologique est assez reconnu...*", Sebastiano Vecchio, *Form of Imperfect Augustinianism*, în L. Formigari, D. Gambarara, 1995, p. 278). Autorul, însă, arată că "*il s-agit d'un augustinisme imparfait et partiel... c'est le cas de Chomsky, lorsqu'il repropose l'idée de la langue en tant que à élever de plus en plus le seul de l'inné et de l'universel*" (*id.*, p. 278).

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

II. Evoluția reflecțiilor privind limbajul în Evul Mediu

II.1 Perioada formativă (Evul Mediu timpuriu)

Concepțiile și ideile anticilor au continuat să stea pe primul plan în tot Evul Mediu european. Pe plan teoretic, ideile lui Platon și Aristotel sînt cunoscute, mai întîi prin traduceri latine, apoi, din secolul al XII-lea, și din greacă (fie acceptate fără rezerve, fie privite cu scepticism), iar pe planul gramaticii practice sînt repetați și comentați Dionysios Thrax, Donatus și, în special, Priscian (din gramatica căruia s-au păstrat aproape 1.000 manuscrise). Acesta din urmă, în gramatica sa, compusă din 18 cărți, îmbină gramatica lui Appollonius Dyskolos (primele 16 cărți, numite în Evul Mediu *Priscianus Maior*, tratează fonetica și fonologia latină) cu cea a lui Dionysios Thrax (ultimile două cărți, *Priscianus Minor*, care se ocupă de sintaxă). Alături de aceasta, *Ars grammatica* lui Donatus este folosită ca gramatică școlară, iar din ea apar ediții complete - *Ars maior* - și ediții parțiale - *Ars* (numite) *minor* -, care tratau numai anumite părți de vorbire.

Latina devine limba bisericii occidentului medieval creștin, iar gramatica ei, învățată în școală, face parte din cele *șapte arte libere* (gramatica, retorica, dialectica, muzica, aritmetica, geometria și astronomia; acestea datau din epoca clasică și figurau în enciclopedia subiectelor de educație a lui Varro (*Disciplinae*), alături de medicină și arhitectură. Ea a servit ca model Sf. Augustin, în prezentarea și a celor șapte arte, în care a înlocuit astronomia: "*Gram loquitur; dia vēra docet; rhet verba colōrat, Mūs canit; ar numerat; ge ponderat; ast colit astra*". "*(Gram(atica) vorbește, dia(lectica) ne învață adevărul, ret(orica) colorează cuvintele, muz(ica) cîntă, ar(itmetica) socotește, ge(ometria) măsoară, ast(ronomia) studiază astrele* (ap. Robins, p. 104, 130). Toate aceste discipline erau subordonate teologiei, dar gramatica ocupa un loc privilegiat printre cele șapte discipline, căci studiul ei era absolut necesar pentru scrisul și cititul în limba universală de învățămînt a Occidentului medieval - latina.

Boetius (c. 500 d. Hr.), traducător în latină a operelor lui Aristotel, împărțea "*cele șapte arte libere*" în două categorii: *triuvium* (gramatica, dialectica (logica) și retorica) și *quatrivium* (muzica, aritmetica, geometria și astronomia). Sf. Augustin a înlocuit astronomia cu filozofia, iar ***Martianus Cappella***, tot în secolul al V-lea, a descris cele șapte arte în alegoria căsătoriei lui Mercur cu Filologia, la care cele șapte domnișoare de onoare erau Gramatica, Logica, Retorica, Geometria, Aritmetica, Astronomia și Muzica, iar această alegorie a intrat în manualele școlare medievale (cf. Robins, 2003, p. 104-105).

Faptul că latina devine limba internațională a culturii occidentare are repercusiuni dintre cele mai importante pentru descrierea lingvistică. Despre greacă nu se știa în Evul Mediu timpuriu occidental aproape nimic, iar limbile germanice și romanice, în

cristalizarea lor, treceau drept limbi vulgare sau barbare (Arens, 1974, p. 35). Mult timp latina este singura limbă demnă de interes pentru cercetătorii medievali, ceea ce echivalează cu o îngustare a perspectivei lingvistice. Pe de altă parte însă, acest fapt se răsfrînge pozitiv în ceea ce priveşte cercetarea raportului dintre limbă şi logică, căci încă din Antichitate, structura limbilor clasice fusese analizată din punct de vedere logic. Logica formală şi silogismul scolastic îşi vor avea acum epoca lor de înflorire.

Din punctul de vedere al preocupărilor de gramatică, epoca medievală este împărţită de unii cercetători (cf. Robins, 1951, p. 70; 2003, p. 101-128; Graur-Wald, 1977, p. 34) în două perioade, inegale ca preocupări şi realizări:

Prima perioadă, care se încheie în secolul al XII-lea, este perioada *formativă*, caracterizîndu-se prin cercetări empirice şi aplicative. Donatus şi Priscian, cei mai importanţi gramaticieni în domeniul manualelor şcolare, în Evul Mediu, sînt studiaţi şi expuşi fără prea multe modificări. Alţi gramaticieni ai epocii sînt fără idei originale în ceea ce priveşte problemele şi metodele gramaticii, în afară de ***Vergilius Marro Gramaticus*** (începutul sec. al VII-lea), care face şi o critică a manualelor de gramatică latină.

Acum apar numeroase traduceri ale *Bibliei*: în secolele al III-lea - al IV-lea, în limbile coptă şi gotică, în secolul al V-lea în armeană, în secolele al VI-lea - al IX-lea în irlandeză, vechea engleză şi vechea slavă. Se nasc, între sec. al II-lea - al IV-lea d. Hr., alfabetele celtic şi gotic, ogamic şi runic, care, fără îndoială, pun implicit probleme lingvistice dintre cele mai complicate. Astfel, ***Wulfila*** - traducătorul evangheliei în limba gotică (sec. al IV-lea d. Hr.) - a creat (pornind de la alfabetul grec, dar cu împrumuturi runice) alfabetul gotic. În secolul al IX-lea apare scrierea glagolitică, atribuită lui ***Chiril*** şi ***Metodiu*** din Tesalonic. Aceste alfabete presupun eforturi de observare şi de reflecţie asupra sunetelor limbilor respective, şi, implicit, distingerea fonemelor, căci alfabetul obişnuit (nu cel fonetic, folosit acum de dialectologi, foneticieni sau de folclorişti) notează, în general, fonemele şi presupune, implicit, analiza celei de a doua articulaţii, a fonemelor.

Sf. Ieronim (345-420), care a tradus *Biblia* în latină (*Vulgata*) în secolul al IV-lea, şi-a dedicat una din scrisori *teoriei traducerii*, în care recomandă *traducerea sensului*, nu traducerea cuvînt cu cuvînt. De aceea, în această perioadă, gramaticile latineşti sînt numeroase şi cunoscute în toată creştinătatea. Alături de Donatus şi Priscian, ale căror gramatici au o circulaţie deosebită, ele constituind punctul de referinţă pentru înţelegerea *Bibliei* latineşti şi punctul de plecare pentru învăţarea latinei, apare în secolul al VI-lea şi al VII-lea un nume nou, ***Isidor din Sevilla*** (c. 560-636), cu o lucrare mult apreciată pe atunci în domeniul lexicologiei şi etimologiei: *Originum libri XX*. Gramaticile consacrate limbilor europene apar tîrziu ca urmare a atitudinii retrograde a clerului din Apusul Europei, de a nu considera ca demnă de luat în seamă decît limba sa - latina. În aproape tot cursul Evului Mediu, noţiunea de *gramatică* era sinonimă cu aceea de *limbă latină clasică,* celelalte limbi fiind considerate vulgare.

Cea mai veche gramatică, consacrată unei dintre aceste limbi considerate *vulgare*, provine din Irlanda secolului al VII-lea, țară în care se dezvoltase, între sec. al V-lea (cînd este creștinată Irlanda) și sec. al VII-lea, o civilizație creștină originală și independentă. E vorba de *L'Auraicept na n-Éces* a lui Cenn Faelad, mort în 679. Gramatica aceasta este scrisă sub influența gramaticilor lui Donnatus, Priscian și Varro, dar are și lucruri originale (de pildă, primul tablou al declinării irlandeze, cf. Law, 1993, p. 112). În Anglia, mai tîrziu, ***Aelfric*** (955-1025), pornind de la gramatica lui Priscian și a lui Donatus, scoate o gramatică latină pentru monahi (*Latin Grammar* și *Coloquin*, manual de conversatie în latină, cca. anul 1000), la care le adaugă un glosar latin-saxon, care prezintă un interes deosebit pentru istoria saxonei. Autorul crede că manualul său, adresat elevilor englezi, poate fi o bună introducere pentru gramatica limbii engleze vechi (Robins, 2003, p. 107).

II.2 Filozofia limbajului în **Evul Mediu tîrziu**

A doua perioadă - care începe de pe la sfîrșitul secolul al XII-lea și se întinde pînă la Renaștere - se caracterizează prin noutăți mai mari în analiza și descrierea limbilor, și, în special, în probleme de *filozofie a limbajului*.

Lucrările privind limba latină ocupă și acum locul privilegiat. Astfel, ***Alexandre de Villedieu*** sau ***Alexandre de Villa-Dei*** (secolul al XII-lea) scrie, pe baza lui Priscian - un manual versificat în hexametri (2645 de versuri) de limba latină, *Doctrinale puerorum* (1199), care a cunoscut mai multe ediții, ultima fiind din anul 1588, ceea ce înseamnă că circula și în epoca umanismului și reformei. Tot în secolul al XII-lea, ***Petrus Helias*** scrie *Summa grammaticae* prin care gramatica lui Priscian, care-i stă la bază, este interpretată din punct de vedere logic și filozofic, scoțîndu-se în evidență caracterul logic al normelor și caracterul logic al gramaticii. Analizele lui Petrus Helias au fost receptate de gramaticile *modistae*. Un anonim islandez din secolul al XIII-lea scrie primul tratat de gramatică a limbii islandeze. Manuscrisul original a fost tipărit tîrziu și în variantă engleză cu note (cf. Robins, 2003, p. 109; F. A. Leoni, *Il primo trattate grammaticale islandese*, Bologna, 1975). Pornind de la unele lipsuri ale gramaticii islandeze din acea perioadă, autorul anonim prefigurează cu aproape 800 de ani cîteva elemente din teoria fonologică a Școlii de la Praga și ajunge intuitiv la noțiunea *fonem* (cf. Robins, 2003, p. 109). Din păcate, textul a rămas nepublicat pînă în 1818 și, chiar și după aceea, nu a fost cunoscut în afara Scandinaviei.

În ceea ce privește problemele de ***filozofie a limbajului***, trebuie menționate ideile a doi filozofi din secolul al XIII-lea Thomas de Aquino și Roger Bacon.

II.2.1. ***Thomas de Aquino*** (1225-1274) este creatorul unei scolastici aristotelice originale care interesează filozofia limbii din cel puțin trei puncte de vedere:

1. ideile lui despre procesul cunoașterii;
2. ideile lui despre adevăr;
3. distincția limbaj-metalimbaj.

În comentariul său la opera lui Aristotel, *Despre interpretare*, Thomas de Aquino crede, ca și Aristotel, că procesul de cunoaștere începe cu senzațiile, spiritul prezentîndu-se mai întîi ca intelect pasiv, dar transformarea speciilor sensibile în specii inteligibile, abstractizarea reprezentărilor se realizează prin intelectul activ. După Aristotel, el deosebește trei operații ale gîndirii, în procesul de înțelegere:

► ***intuiția***: e vorba de *apprehensio simplex* sau *indivisibilium intelligentia* "*per quam intellectus apprehendit essentiam uniuscuisque rei in seipsa*" (E. Coseriu, *op. cit.*, p. 125);

► ***judecata*** (*iudicium*): "*operatio intellectus componentis et dividentis*";

► ***operația de afirmare/negare și concluzia*** (*ratiocinium*).

Thomas de Aquino se mișcă în granițele gîndirii aristotelice, dar el este de multe ori mai clar și mai amănunțit decît Aristotel, cum bine remarcă E. Coseriu (*op. cit.*, p. 126). Astfel, el zice clar, spre deosebire de Aristotel care este ambiguu, că cuvintele semnifică universalitatea lucrurilor (obiectelor) și nu lucrurile înseși. El explică posibilitatea de comunicare între oameni prin conviețuirea lor în societate, aceasta din urmă fiind condiționată de existența limbii: "*Sed quia homo est animal naturaliter politicum et sociale necesse fuit quod conceptiones unius hominis innotescerent aliis, quod fit per vocem; et ideo necesse fuitesse voces significatiuas, ad hoc quod homines ad invicem conviverent*" (ap. E. Coseriu, *op. cit.*, p. 90).

În ceea ce privește noțiunea de adevăr, Thomas de Aquino deosebește diferite feluri de adevăr:

- adevărul noțional (al noțiunii);
- adevărui obiectului (de pildă, *aur adevărat*, în sensul de *aur curat*);
- adevărul vorbirii (afirmației).

El remarcă, de fapt, că la Aristotel este vorba numai de al III-lea fel de adevăr (adevărul afirmației): *sicut in dicente vel cognoscente verum*. Ca și Aristotel, Thomas de Aquino arată că *adevărul* și *falsul* pot fi testate numai în propoziție și nu în cuvinte izolate.

Thomas de Aquino face o clară distincție între limbaj și metalimbaj. Astfel, el arată că, împotriva ideii că un verb îndeplinește numai funcția de predicat, se poate aduce argumentul că el poate funcționa și ca subiect: "*ut cum dicitur* ***curro est verbum***. *Sed dicendum est quod in tali locutione hoc verbum* ***curro***, *non sumitur formaliter, secundum quod eius significatio refertur ad rem, sed secundum quod* ***materialiter***, *sumuntur in vi nominum.*" (apud E. Coseriu, *op. cit.*, p. 128). Printre aceste precizări, după care verbele și alte părți de vorbire devin nume în metalimbaj, Thomas de Aquino îl dezvoltă pe

Augustinus şi anticipă o serie de cercetări funcționale din secolul trecut şi din secolul nostru.

O idee interesantă, care, de asemenea, a fost reluată în secolul trecut, este aceea privind diferența între sensul etimologic (a cărui legătură cu forma sonoră poate fi motivată) şi sensul funcțional (legat arbitrar de complexul sonor): "*lapis a laesione pedis imponitur, quam non significat - quod tamen imponitur ad significandum conceptum cuiusdam rei*" (ap. cf. Coseriu, *op. cit.*, p. 126).

Deci, numele pot fi, din punct de vedere etimologic, motivate, şi, cu toate acestea, pot fi diferite: "*ex diversis proprietatibus possunt uni rei multa diversa nomina imponi...*" "*nec obstat quod una res multis nominibus significatur: quia unius rei possunt esse multae similitudines*". În felul acesta, se explică din perspectivă istorică, prezența de cuvinte motivate şi nemotivate din orice limbă, teză care-şi menține şi astăzi actualitatea.

O analiză neîntîlnită pînă atunci este aceea a *triplei* semnificații a cuvîntului pe care Thomas de Aquino o face în *Quaestiones disputatae de veritate* care datează din perioada sa pariziană (1256-1259). La vorbitor "trebuie deosebit un cuvînt cu trei fațete: un cuvînt *per intellectum concipitur* este cuvîntul inimii" care este exprimat verbal, un *cuvînt interior*, care este imaginea cuvîntului exprimat şi un *cuvînt rostit* (*verbum vocis*), prezent în vorbire. De asemenea, în *Summa theologiae* (*Despre Dumnezeu*), tradusă în românește (Bucureşti, Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, 1997), el abordează problema relației dintre limbă şi gîndire, a adevărului şi falsului, precum şi pe ce a *intenționalității* semnelor: semnele (*voces*) sînt create pentru a fi conforme cu natura lucrurilor.

II.2.2. Tot de la Aristotel a pornit şi ***Roger Bacon*** (1214-1294), care a susținut teza caracterului convențional al numelor, care sînt semne ale ideilor. O idee interesantă, reluată în zilele noastre, este aceea a existenței unei structuri esențiale gramaticale universale, cu regulile ei independente de materialul limbilor concrete: "*Gramatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter uarietur*" (ap. Robins, 1976, p. 91).

După R. Bacon, diferențele între limbi sînt diferențe de vocabular şi nu de structură, căci în spatele diversității formelor gramaticale şi a cuvintelor se ascunde o structură universală. Roger Bacon este primul creştin european care a scris o gramatică a limbii ebraice, în prefața căreia există multe idei de filozofie a limbii. Deşi necesitatea de a cunoaşte limba ebraică, limba *Vechiului Testament*, care alături de greacă şi latină a jucat un rol predominant în originea şi răspîndirea creştinismului în Evul Mediu timpuriu, studiile privind ebraica erau întreprinse adesea în mod clandestin, creştinii temîndu-se să nu fie asociați cu dușmanii Bisericii, iar evreii să nu fie acuzați de prozelitism (cf. Robins, 2003, p. 139). Isidore de Sevilla (sec. VII) a considerat-o limba lui Dumnezeu şi, deci, prima limbă vorbită pe pămînt. Dar abia mai tîrziu, în Epoca Renaşterii, ebraica începe să fie studiată mai profund. Numai atunci greaca, latina şi ebraica au devenit cele trei limbi cu a căror cunoaştere se putea lăuda *hommo trilinguis* al Renaşterii. Bacon face trecerea între

gîndirea lingvistică medievală şi spiritul ştiinţific modern. El a scris o gramatică grecească în care urmăreşte norma literară (*koiné*) în comparaţie cu dialectele atic, ionic, doric, eolic.

II.2.3. În perioada filozofiei scolastice (1200-1350), apare o importantă mişcare lingvistică, care are ca rezultat aşa numitele ***gramatici speculative*** (de la lat. *speculum* "oglindă care reflectă imaginea adevărată a lumii"). Propunîndu-şi să analizeze raportul dintre realitate şi limbă (în special, modul în care realitatea este oglindită în limbă sau felul în care limba semnifică adevărul), gramaticile speculative poartă şi numele de *De modis significandi* şi, deşi sînt scrise în latină şi se referă, prin exemple, la latină, conţin reguli cu valabilitate generală. Este *prima încercare de creare a unei gramatici universale* sau - cel puţin - de formulare a unor principii de gramatică universală. Aceste gramatici pleacă de la filozofia limbii a lui Aristotel, căci aceasta oferea o bună bază de plecare. Începutul este deja făcut prin secolul al VI-lea d. Hr. de către ***Boethius*** (mort în anul 525), prin comentariile la *De interpretatione* a lui Aristotel şi de către ***Ammonius*** (c. 450-520) din Alexandria (de fapt, unul dintre cei mai vechi comentatori ai lui Aristotel a fost ***Porphyry*** (c. 234-305).

II.2.3.1. ***Boethius***, urmîndu-l pe Porphyry, prezintă o sinteză a concepţiilor privind *semnificaţia*, arătînd că cuvintele semnifică lucruri şi naturi incorporate, entităţi psihologice (percepţii, imagini şi noţiuni). După părerea lui Boethius, Aristotel, în mod nejustificat, alege ultimele elemente: cuvintele semnifică noţiuni sau concepte, dar întrucît există o ordine naturală, prin care obiectele precedă noţiunile şi noţiunile precedă cuvintele sau sînt cauze ale cuvintelor (care sînt formate prin convenţie), atunci trebuie avut în vedere tot ansamblul, căci există noţiuni fără corespondenţe în lucruri (de exemplu, *centaur*). De aceea, cuvintul semnifică în primul rînd *noţiuni*, şi în al doilea rînd, obiecte (cf. Itkonen, 1991, p. 220). Ammonius, de pe altă parte, subliniază funcţia cognitivă a limbajului. El arată că există triconomia *cuvînt-propoziţie-silogism* care corespunde celor trei cărţi ale lui *Aristotel: Categoriae, De interpretationae* şi *Analytica Prisci.*

După Boethius, operele lui Aristotel nu au mai fost traduse în latină pînă în secolul al XII-lea. Acum, cel mai important comentariu al operei *De interpretatio* a fost scris de ***P. Abaelard*** (1079-1142), unul dintre cei mai mari logicieni ai epocii creştine, din păcate uitat după sfîrşitul secolului al XIV-lea. Abaelard vede mai bine decît înaintaşii săi modul în care se desfăşoară procesul de comunicare, distingînd punctul de vedere al *locutorului* (vorbitorului) de cel al *interlocutorului* (auditoriului) în următoarea schemă (cf. Arens, 1984, p. 253; Itkonen, 1991, p. 223):

Locutor	*Interlocutor*
obiect → noţiune → cuvînt	cuvînt → noţiune → obiect

Potrivit acestei scheme, un cuvînt exprimă noţiunea vorbitorului şi provoacă la auditor o

noțiune similară; el diferă de un semnal animal prin aceea că îmbină intenția cu instituția socială.

Abaelard insistă asupra caracterului universal al noțiunilor: "*Dacă un roman şi un grec văd un cal în acelaşi timp, nu se întîmplă că unul să estimeze că unul este om şi altul un cal*". El distinge între o *noțiune simplă* (*intellectus simplex*) ca "*om*" şi o *noțiune compusă* (*intellectus compositum*) ca "*ființă rațională muritoare*", deşi şi aceasta din urmă este numai o noțiune.

Boetius, Ammonius şi Abaelard sînt precursori ai ***gramaticilor modistae***. Dintre autorii acestora, în afară de anonimi, cei mai importanți sînt ***Boethius din Danemarca*** (= ***Boethius de Dacia***, mort c. 1280), ***Albertus Magnus*** (mort c. 1280), ***Sigerus de Cortraco*** (mort c. 1341) şi ***Thomas de Erfurt*** (activ pe la 1300). Boethius şi Albertus erau metafizicieni, iar Thomas şi Sigerus reprezentau *doctrina modistae*.

Ei au avut ambiția de a crea o gramatică universală (*grammatica universalis*), dar pentru aceasta, trebuiau să pornească de la unele preliminarii privind limba şi ştiința acesteia. Astfel, ***Boethius din Danemarca*** porneşte de la definirea relației dintre gramatica şi disciplinele conexe. Filozoful (*philosophus*) şi metafizicianul (*metaphysicus*) trebuie să cerceteze trăsăturile generale ale obiectivelor (*modi essendi*), gramaticianul (*grammaticus*) investighează clasele de cuvinte (*partes orationes*) sau "modul de semnificare" (*modi significandi*). Pentru că gramaticianul nu cercetează planul extralingvistic, el trebuie să trateze propoziția de tipul *Oamenii sînt ființe* şi *Oamenii sînt pietre* în mod egal, căci amîndouă sînt corecte din punct de vedere gramatical.

Boethius din Danemarca afirmă că între obiectele desemnate şi cuvinte se interpune rațiunea, care reflectă obiectele şi le semnifică prin intermediul cuvintelor: "*vox vero conceptiones animi intellectusque significat, ipsi vero intellectus et concipiunt subiectas res et significantur a vocibus*" (apud E. Coseriu, *op. cit.*, p. 130; cf. Graur-Wald, 1977, p. 36, nota 13).

Schema gramaticilor speculative modiste este următoarea:

res - conceptiones - voces

Dar doctrina *modi significandi* s-a dezvoltat din afirmațiile lui Boethius, în secolul al XII-lea şi al XIII-les, deşi, în parte, şi gramaticile lui Donatus (sec. IV) şi Priscian (sec. VI) conțin în germene această doctrină.

Autorii acestor gramatici speculative numiți *modistae* (pentru că în centrul doctrinei lor stă conceptul de *modus*), se ocupă în special de paralelismul logico-gramatical ajungînd să identifice logica cu gramatica şi să propună o gramatică universală, în care categoriile limbii latine descrise de Donatus şi Priscian au valabilitate generală.

Astfel, la ***Albertus Magnus*** (secolul al XII-lea) schema *res- conceptiones-voces* devine *modi essendi (res), modi intelligendi (intellectus), modi significandi (voces)*.

Schema aceasta depinde de concepția metafizică a timpului. Lucrurile posedă, potrivit acestei scheme, diferite calități sau moduri de a fi (*modi essendi*). Mintea

omenească ia cunoştinţă de acest mod de a fi al lucrurilor prin însuşirile ei reflectorii (*modi intelligendi*) şi, cu ajutorul sunetelor, are capacitatea de a semnifica cele gîndite şi reflectate (*modi significandi*).

II.2.3.2. Dar cea mai completă şi mai cunoscută gramatică speculativă, care cuprinde amănunţit aceste trei aspecte definite după scolastica timpului, este *Grammatica speculativa sive Summa de modi significandi*, scrisă pe la 1350 de ***Thomas din Erfurt***. Lucrarea a fost - pînă la 1922 - atribuită lui ***Duns Scotus*** (chiar Heidegger, care a scris în 1916 o carte despre ea, o credea a lui Duns Scotus; cf. Heidegger, *Die Kategorien und Bedeutungslehre des Duns Scotus*, Tübingen, 1916).

Găsim în această gramatică o teorie semantică a părţilor de vorbire şi a categoriilor gramaticale. Avem de a face cu o semantică onomaseologică sau, după expresia lui E. Coseriu (*op. cit.*, p. 131, cu o *Sachsemantik* (= *semantică ontologică*) sau cu o *Bezeichnungssemantik* (= *semantică a desemnării*) aşa cum este astăzi gramatica (şi semantica) transformaţională. De fapt, nu demult gramaticile speculative au fost asemănate cu gramaticile transformaţionale (cf. P. H. Salus, *The Modiste as generative Grammarians* in *Proceedings of Eleventh International Congress of Linguists*, Bologna-Florence, 1972, vol. I, 1975, p. 57 şi urm.)

Ideea principală a lucrării lui Thomas din Erfurt - care pledează pentru o *semantică universală* - este aceea că limbile sînt constuite pe acelaşi principiu comun, pe aceleaşi structuri gramaticale fundamentale, iar diferenţele sînt superficiale şi sînt reduse la diferenţe lexicale (idee întîlnită şi la Roger Bacon). După Thomas din Erfurt, categoriile semantice ale limbii trebuie să se bazeze pe caracteristicile obiectelor desemnate. El dă trei moduri: *modi essendi, modi intelligendi* (sau *concepiendi*) şi *modi significandi*, schemă pe care am întîlnit-o şi la Albertus Magnus. Ceea ce aduce nou Thomas din Erfurt este împărţirea lui ***modi intelligendi*** în două:

- ***modi intelligendi activi***: trăsăturile obiectelor sînt percepute ca în mod activ de mintea omului;
- ***modi intelligendi passivi***: în forma lor reflectată, aceste însuşiri devin pasive în mintea omului.

De asemenea, el vorbeşte de ***modi significandi activi***: capacitatea sunetelor îmbinate în cuvinte de a semnifica un lucru (obiect) şi de a transforma cuvintele în părţi de vorbire (*partes orationis*) şi ***modi significandi passivi***: însuşirile lucrurilor se manifestă ca însuşiri ale cuvintelor. În procesul semnificării, sunetele (*voces*) devin lanţuri sonore cu sens, cuvinte (*dictiones*) şi părţi de vorbire (*partes orationis*).

Deci, după teza lui Thomas din Erfurt, am avea următoarele trei nivele, schematizate de E. Coseriu (*op. cit.*, p. 131):

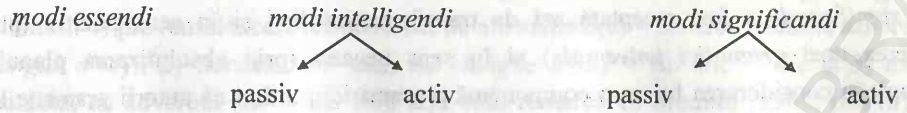

Între cele trei nivele este o relație de interacțiune: modul de a vorbi despre lucruri depinde de felul în care sînt înțelese sau gîndite lucrurile, iar acesta din urmă depinde de însușirile lucrurilor. Relația de pe planul obiectului dintre cele trei categorii de *modi* are drept corespondent, pe planul investigației, relația dintre ontologie, logică, gramatică, considerate de scolastica medievală într-o unitate indestructibilă.

modi essendi = ontologie (metafizică)

modi intelligendi (logică)

modi signifiandi (gramatică)

Din punctul de vedere al limbii, așa cum arată Coseriu (*op. cit.*, p. 132), esențială este relația:

modi essendi	*modi intelligendi*	*modi significandi*
	passivi	*activi*

Astfel, împărțirea cuvintelor în părți de vorbire poate să pornească de la planul ontologic spre cel gramatical (adică de la *modi essendi* spre *modi significandi activi*) sau invers, de la planul limbii spre realitate (de la *modi significandi activi* spre *modi essendi).* Substantivele, potrivit primei direcții, semnifică substanțe, stări permanente, verbul semnifică realitatea sub forma mișcării, a schimbării, pronumele semnifică substanța fără referire la însușirile ei etc. Subdiviziunea acestor clase e făcută apoi pe baza unor elemente accidentale ale existenței. Același obiect reflectat în gîndire în moduri diferite, este clasificat în limbă în mod diferit, în unități deosebite semantic și gramatical. De exemplu, *durerea* înțeleasă ca noțiune stabilă e redată în forma *dolor* (*modus permanentus*), iar ca stare temporară în *doleo* (*modus fluxus*) (cf. Graur-Wald, 1977, p. 37).

Pornindu-se de la obiecte spre limbă, cuvinte ca *viu, rațional, suferind* sînt considerate substantive și nu adjective; în schimb, cuvinte ca *tată, fiu* sînt interpretate ca adjective, pentru că exprimă relații.

Dacă se pleacă de la limbă spre obiecte, se constată că unele cuvinte nu au corespondență în realitatea extralingvistică, căci obiectul lor e numai în gîndire (de exemplu, cuvintele care exprimă absența unei însușiri: *surzenie, orbire*), cuvintele negative sau cele ce denumesc ficțiuni).

Ambele căi au rămas în gramatica tradițională, fiind folosite cu prudență pentru anumite clarificări. Recent, gramatica transformațională, identificînd *structura de adîncime* cu realitatea desemnată folosește exclusiv prima cale: cea de la obiecte spre limbă (de

pildă, atunci cînd vorbeşte de *restricţii semantice* în gramatică). Cert este faptul că teza *modi significandi* a fost receptată azi de transformaţionalişti şi în sens pozitiv (prin admiterea unei *gramatici universale*) şi în sens negativ (prin absolutizarea planului ontologic şi considerarea lui ca o componentă a gramaticii, uitînd că autorii gramaticilor speculative modiste făceau net distincţia între planul ontic, planul logic şi planul limbii, studiate de ontologie, logică şi gramatică, pe care ei nu o mai fac astăzi.

II.2.4. Din punctul de vedere al disputei medievale între *realişti* şi *nominalişti*, autorii de gramatici *modistae* erau ***realişti moderaţi*** (după expresia lui Robins, 1976, p. 87) căci, spre deosebire de realişti (după care ideile generale şi universaliile au o existenţă reală înaintea şi în afara lucrurilor concrete), ei afirmă că intelectul abstrage însuşirile lucrurilor pe care le comunică prin limbaj.

În tot cazul, disputa dintre realism şi nominalism era în toi în perioada în care apar gramaticile speculative şi, în special, în timpul lui Thomas din Erfurt. În secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, se pare că o mai mare popularitate avea concepţia nominalistă, după care universaliile au o existenţă numai în gîndire (în *modum intelegendi*), ca produse ale spiritului divin, căci raţiunea a fost implantată în minţile oamenilor de Dumnezeu. Adversarii lor, *realiştii*, susţineau că, întrucît în diferite *modi significandi*, gîndirea şi reflectarea depind de limba maternă, din care derivă *modum significandum*, iar existenţă reală are numai lucrurile concrete. De aceea, ei consideră cuvintele produsul convenţiei şi nu reflectarea realităţii. Distincţiile dialectice dintre gen şi specie, substanţă şi calităţi sînt numai distincţii verbale, spuneau nominaliştii, nu şi distincţii reale. Discuţia începută din Antichitate de comentatorii lui Aristotel privind termenii care denumesc genuri şi specii (au aceştia existenţă reală sau numai în gîndire ?) continuă în tot Evul Mediu şi mult timp după aceea.

II.2.5. În ceea ce priveşte descrierea limbilor vulgare, singurul om care se interesează într-o manieră originală, care depăşeşte epoca disputei între realism şi nominalism, este ***Dante*** (1265-1321) "*profetul Renaşterii tîrzii*" (cf. Robins, 2003, p. 143). În lucrările sale, *Il convivio* şi *De vulgari eloquentia*, scrise într-o epocă în care latina era limba sacră a clerului catolic, Dante arată că o limbă considerată *vulgară* - italiana - are merite egale cu cele ale latinei. Combătînd folosirea exclusiv a latinei în cultura occidentală şi pledînd pentru folosirea limbilor vii, *el a formulat noţiunea de limbă literară,* ca idiom la început dialectal, comun, care să se răspîndească încît apoi să servească aşa cum la alte popoare au făcut-o curţile regale centralizate, la unificarea Italiei, comportîndu-se ca o limbă *vulgară ilustră, cardinală, aulică şi curială.* Urmărind raportul dintre limba literară italiană, care se constituia în acel timp pe baza unui dialect, şi celelalte dialecte italiene, Dante ajunge la idei foarte importante privind lingvistica areală. El este singurul care vorbeşte în acel timp de înrudirea dintre limbile romanice, atribuind italienei, spaniolei şi provensalei o origine comună, dar afirmînd greşit că provensala le-ar fi mamă

acestor limbi. Pornind de la adverbul de afirmație în aceste limbi, el distinge trei grupe de idiomuri: 1) provensala, care are adverbul de afirmație o(c) < lat. *Hoc* (numită azi *occitană (langue d'oc)*); 2) franceza: *oil* (azi, *oui*: *langue d'oil*) < lat. *hoc* + *ille* și 3) italiana, spaniola, cu adverbul (*si* < lat. *sic*). Așa cum remarcă G. Mounin (1967, p. 113), prin această afirmație, Dante era prea departe de a prefigura comparativismul lingvistic, care se va constitui abia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Pe plan tipologic, Dante a distins trei familii de limbi europene: germanice de nord, latine în sud și grecești în partea răsăriteană a continentului și în teritoriile asiatice învecinate.

II.3. ***Ideile despre limbaj în Evul Mediu Răsăritean.*** În estul Europei, în Imperiul Bizantin, cercetările privind limba se axează pe comentarea gramaticilor greceşti vechi, în special pe cea a lui Apolonius Dyskolus (limba greacă devenise încă din secolul al VII-lea limba dominantă în Bizanț).

II.3.1. Elemente noi, originale, față de cele cuprinse în vechile gramatici grecești, există la ***Maximus Planudes*** (1260-1310), care a dezvoltat o teorie ***localistă*** a cazurilor, reluată în secolul trecut de Hjelmslev (*La catégorie des cas,* în "Acta Jutlandica", VII, 1 și IX, 2, Aarhus, 1935, 1937), iar mai tîrziu, de un reprezentant al gramaticii cazurilor, J. Anderson (*The Grammar of Case. Toward a Localistic Theory*, Cambridge, 1971).

Pornind de la analiza cîmpului semantic al locului și mișcării din greacă, Planudes a relevat distincția ternară *de unde*, *unde*, *încotro*, și exprimarea ei prin genitiv, dativ, acuzativ, și a tras concluzia că toate celelalte sensuri non-spațiale derivă din unul din cele trei sensuri localiste (cf. R. H. Robins, *The Case Theory of Maximus Planudes*, in "Proceeding of the Eleventh International Congress of Linguists", Bologna-Florence, 1972, vol. 1, Bologna, 1975, p. 48-51). Același autor evaluează activitatea gramaticienilor bizantini și contribuția lor la reinstaurarea literaturii clasice și a educației grecești în Europa de Vest (cf. lucrarea *The Byzantine gramarians: their place in history*, Berlin, 1993). Lucia Wald (1998, p. 62-68) consideră că prefigurări ale teoriei *localiste* se găsesc cu o mie de ani înainte de Maximus Planudes, în analiza adverbelor grecești făcută de Appolonius Dyskolos.

În secolul al XIV-lea, noul spirit renascentist face ca gramaticile *modistae* să fie destul de aspru criticate. La 1330, germanul din Erfurt ***Johannes Aurifaber***, reprezentant al nominalismului, în *Determinatio contra modos significandi* atacă violent gramaticile *modistae*, arătînd că nu există un paralelism structural între limbă și realitate. Disputa între *fúsei* și *thései* continuă însă și mai tîrziu, concretizîndu-se între disputa dintre realiști și nominaliști. Chiar în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, modul scolastic de a privi limba este încă prezent, deși ultimul tratat de gramatică speculativă este scris în secolul al XV-lea de ***Jan von Stabniczy*** (1470-1518).

J. Aurifaber aduce următoarele argumente împotriva gramaticilor *modistae*:

a) Ele nu sînt necesare pentru că logicienii se pot dispensa de ele; de fapt, în

Antichitate n-au fost inventate, căci erau inutile;

b) Este o greşeală de a trata în mod asemănător limba şi gîndirea, spunînd că modul de semnificare (*modus semnificandi*) corespunde modului de înţelegere (*modus intelligendi*) pentru că gîndirea este determinată de realitate, în timp ce limba conţine semne arbitrare.

c) Dacă există *cuvinte pline* şi *cuvinte goale* ar însemna că sensul primelor să fie mai complex decît al *cuvintelor goale*, ceea ce nu este adevărat.

d) O gramatică universală, cum se pretinde a fi gramatica speculativă, este imposibilă, căci cuvintele sînt arbitrare, ele nu reflectă toate aspectele desemnatului. Fiind arbitrare, ele nu au cauze sistematice.

Chiar dacă nu toate argumentele împotriva *gramaticilor modistae* nu sînt în întregime valabile, ele au contribuit mult la decăderea acestui tip de gramatică. De fapt, noul *Zeitgeist* al Renaşterii le respingea şi din motive subiective, căci ele erau legate, prin autorii lor, de misticismul medieval.

II.4. Reflecţii privind limbajul la arabi

O gîndire deosebit de interesantă în problemele limbii a fost, în Evul Mediu, cea a arabilor. Ca şi vechii indieni care trebuiau să interpreteze corect textul *Vedelor*, arabii trebuiau să pronunţe corect textul *Coranului*, text sacru, cartea sfîntă a Islamului, cuvîntul lui Dumnezeu dezvăluit de el profetului Mahomed. Ca şi în cazul altor texte sacre, s-a creat o tradiţie de exegeză şi de comentarii lingvistice şi filologice. Treptat, începînd cu secolul al VIII-lea, gramatica se desprinde de ştiinţa *Coranului*, devenind o disciplină independentă.

S-au remarcat punctele de contact dintre gramatica arabă şi cea a lui Pāṇini, şi faptul că, la fel ca şi Pāṇini, gramaticii arabi se plasează în sincronie atunci cînd îşi descriu limba. De fapt, în ceea ce priveşte originea lingvisticii arabe, există mai multe ipoteze, printre care şi aceea că gramatica veche indiană ar fi influenţat pe arabi în ceea ce priveşte descrierea exactă a sunetelor şi procedeul ilustrării regulelor gramaticale, formulate cu mare exactitate, cu exemple din autori (cf. Graur-Wald, 1977, p. 27). Alţi cercetători au remarcat influenţa filozofiei greceşti, şi, în special, a logicii aristotelice în analiza categoriilor gramaticale, iar alţii au susţinut originea autohtonă a lingvisticii arabe. Cert este faptul că gramatica arabă se prezintă de la început ca un sistem bine închegat, cu o terminologie care seamănă cu cea din gramaticile indiene şi greceşti vechi. Arabii au cunoscut lucrările lui Aristotel, pe care le-au tradus şi comentat. De asemenea, au cunoscut *Téchne* a lui Dyonisios Thrax, dar nu au impus limbii arabe tiparele limbii greceşti, cum au procedat gramaticii latini.

Dar, în afara influenţelor străine, lingvistica arabă are la bază reflecţii proprii privind sistemul şi structura limbii arabe. Astfel, în secolul al VIII-lea d. Hr., gramaticii de la Basra au dat o descriere fonetică exactă a limbii lor. Cele 28 de litere din alfabetul arab

sînt descrise după felul cum sînt pronunțate: sunetele arabei clasice sînt împărțite în 16 clase, după criterii fiziologice, după tipurile de contact între organele articulatorii active și pasive. Ca și Pāṇini, gramaticii arabi tratează împreună vocalele și consoanele, după gradul de deschidere. În Europa Evului Mediu occidental, nu existau descrieri fonetice așa clare.

De asemenea, arabii au făcut o analiză a structurii morfologice a cuvîntului și, în special, a rădăcinii. Cele două școli lingvistice arabe rivale, cea de la ***Basra*** și cea de la ***Kufa***, au dat lucrări foarte amănunțite de morfologie și sintaxă arabă (de pildă, despre recțiune, variantele funcționale și poziționale ale cuvîntului, despre propoziție și tipurile ei). Prin descrieri amănunțite pornind de la criterii formale, uneori distribuționale, gramatica arabă se apropie de structuralismul descriptivist american de tip bloomfieldian și de gramatica dependențială (cf. Itkonen, 1991). Acest lucru este mai evident dacă se ia în considerație faptul că, la fel cu descriptiviștii americani, gramaticii arabi au neglijat latura semantică a cuvîntului, luînd în discuție numai latura formală a lui.

Arabii au excelat prin cercetări practice asupra limbii lor, privită numai din perspectivă sincronică. Problemele cu caracter teoretic i-au preocupat puțin, limitîndu-se la modul cum în limbă se reflectă legile logicii.

În problema originii limbajului, au oscilat între trei ipoteze: revelație divină, creare convențională prin acordul patriarhilor sau o formulă de compromis între primele două ipoteze. Arabii susțineau că limba arabă s-a format pe etape, prin revelațiile succesive ale profeților, ultimul fiind Mahomed, cu care se încheie procesul de constituire a limbii arabe devenită "*limbă perfectă*" (cf. Graur-Wald, 1977, p. 32). În sfîrșit, menționăm faptul că au excelat în lucrări de lexicografie și s-au interesat și de alte limbi, în afară de limbă.

II.4.1. Cel mai mare gramatic arab este considerat ***Sībawaihi*** care a trăit în secolul al VIII-lea și era de origine persană, nu arabă (*arab* era atunci sinonim cu *islamic*). Gramatica sa, numită simplu *Al Kitāb* (*Cartea*), este cea mai veche gramatică completă a arabei clasice, așa cum ***Astādhyāyī*** (*Opt cărți*) este cea mai veche gramatică cunoscută a sanscritei clasice. La fel ca Pāṇini, Sībawaihi este unanim recunoscut nu numai ca fondatorul unei mari tradiții, ci și ca cel mai reprezentativ cercetător (cf. Itkonen, 1991, p. 128). Reprezentant al *Școlii gramaticale de la Basra*, căreia i-a asigurat supremația asupra școlii adverse de la Kufa, Sībawaihi a reușit ceea ce Mahomed (mort în anul 632) încercase, dar nu putuse: să stabilească: o normă reală pentru araba clasică, limba *Coranului*. Această întreprindere temerară nu este întotdeauna apreciată la justa ei valoare de unii cercetători, căci ar duce la *fosilizarea limbajului*: "*It is ironical that the very succes with which Sībawaihi achieved his purpose, namely to account for all the phenomena of Arabic, has rezulted in the apparent fossilization of language*" (G. M. Carter, 1968, p. 175). Știința gramaticii - spune Carter în continuare - trebuie să privească limba în dinamica ei, iar întreprinderea din *Al Kitāb* ar fi dus la stagnarea cercetărilor de gramatică arabă, la pierderea oricărei inițiative de a urmări limba vie. Obiecția nu ni se pare, din

punctul de vedere al filozofiei limbajului, justă, ea putînd fi valabilă şi pentru Pāṇini, care procedează în mod similar privind sanscrita clasică, precum şi pentru oricare gramatică normativă: *fosilizarea limbii,* stabilirea unei norme unice nu înseamnă *fosilizarea ştiinţei limbii*, iar istoriografia lingvistică a demonstrat acest lucru. În istoria lingvisticii, rămîn analizele pătrunzătoare ale lui Sībawaihi în domeniul fonologiei, morfologiei şi sintaxei, care anticipă unele analize din lingvistica actuală; analiza distribuţională, în constituienţi imediaţi (IC), metodele gramaticii dependenţiale (cf. Carter, 1968, p. 179-197; Bobzin, 1983, p. 102; Owens, 1988, p. 148-149). Astfel, el a dat o descriere fonetică originală a scrierii arabe, depăşindu-i pe europeni în această privinţă. A descris în mod sistematic organele fonatorii şi modalităţile de pronunţare, din spate în faţă, de la gît către buze, velarizarea, remarcînd articularea velarizată a consoanelor dure şi palatalizarea vocalelor în anumite contexte fonetice. În morfologie, distinge trei clase de cuvinte: substantive flexionare, verbe flexionare şi particule neflexionare. Analiza flexiunii verbale se bazează pe rădăcinile *trilaterale*, de tipul *k-t-b* "scrie" de unde *kataba* "a scris", *kitāb* "carte". În lexicologia arabă, astfel de rădăcini consonantice stau la baza articolelor de dicţionar (cf. Robins, 2003, p. 142) Noţiunea de *valenţă,* împrumutată de L. Tesnière (1959) din chimie, şi folosită de gramatica dependenţială actuală şi de autorii dicţionarelor de valenţă (cf. Helbig-Schenkel, 1969) din ultimile decenii ale secolului trecut, este curent întrebuinţată în analizele sintactice ale lui Sībawaihi, care, spre deosebire de Pāṇini, ilustrează regulile cu numeroase exemple.

Însă Sībawaihi, spre deosebire de Pāṇini, neglijează total semantica, atît semantica lingvistică, cît şi pe cea onomaseologică (ontologică). De aceea, încercarea de a vedea în Sībawaihi un precursor al gramaticii transformaţionale nu are nici o bază reală, căci acesta nu ia în considerare componentul semantic, devenit fundamental în ultimele faze ale gramaticii generativ-transformaţionale (cf. Frâncu, 1997, p. 105-110). Gramatica arabă din Evul Mediu nu este transformaţională în sensul modern al termenului, cum cred Ayoub şi Bohas (1983) (care pornesc de la analiza propoziţiilor nominale ce presupun prin natura lor o convertire a structurii de adîncime în structură de suprafaţă) căci, prin noţiunea de *reprezentare abstractă* (*asl*), prezentă la gramaticii arabi, nu avem de a face efectiv cu o gramatică transformaţională *avant la lettre*. Combătînd această idee, E. Itkonen (1991, p. 147) arată că *als* nu înseamnă *semantic paraphrase* sau *représentation abstraite*, ci *most frequent*, *standard* sau *primary*. Ca procedeu euristic, gramatica tradiţională europeană a folosit întotdeauna transformarea în mod tacit (de pildă, cînd vorbea de genitiv obiectiv sau de genitiv subiectiv), încît este o exagerare să vedem în gramatica arabă din Evul Mediu o gramatică transformaţională "*avant la lettre*". Nici încercarea de a privi noţiunile de *agent* şi *obiect* din *Al-Kitab* în legătură cu cele din Pāṇini nu este verosimilă, căci în gramatica sanscrită şi în aşa numita *gramatică a cazului* ele sînt roluri semantice (sansc. *kāraka*).

Studiile lingvistice arabe au influențat la începutul Evului Mediu studiile lingvistice și gramaticile limbii ebraice scrise de evrei care trăiau în Spania, stăpînită pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea (1492) de arabi. Asemănările dintre cele două limbi fac pe ***Ibn Barun***, un cărturar evreu spaniol, să scrie un studiu comparativ al limbilor arabă și ebraică, iar gramaticienii din familia Qimhi devin faimoși autori de tratate lingvistice (cf. Robins, 2003, p. 140).

III. *Evoluția reflecțiilor privind limbajul în Epoca Renașterii*

III.1. Epoca Renașterii aduce pe planul preocupărilor de limbă noi elemente, condiționate de factorii istorici și culturali specifici. Apariția tiparului accelerează în unele țări procesul de formare al limbilor naționale și de reducere a diferențelor dialectale. Odată cu dezvoltarea deosebită a științei și culturii din această perioadă, limbile se îmbogățesc cu elemente noi, împrumuturi sau creații proprii. Apare necesitatea elaborării normelor limbilor literare și a stilurilor lor funcționale. Traducerea *Bibliei* în diferite limbi aduce cu sine idei noi în teoria traducerii și în problema creării normelor limbilor literare (traducerea lui Luther în germană și tipărirea ei în 1534 reprezintă un imbold și un model în această privință pentru cărturarii de pretutindeni).

Pentru îngrijirea și apărarea normelor limbilor literare apar societăți și academii, sprijinite de guvernele unor state. În 1653, cardinalul Richelieu fondează Academia Franceză, iar în 1660, în Anglia, este creată Academia Regală. Interesul pentru limbile vii, considerate *vulgare* în Evul Mediu, crește vertiginos. Pe la sfîrșitul secolului al XV-lea apar primele gramatici ale limbilor italiană și spaniolă, iar în secolul al XVI-lea ale limbilor franceză, engleză, portugheză, polonă și slavă veche. Latina rămîne însă, în continuare, limba științei și bisericii occidentale și unele gramatici ale limbilor considerate *vulgare* sînt scrise în latină. Tot în secolul al XVI apar gramatici ale limbilor arabă, ebraică chaldiană, siriană, armeană, etiopeană și gramatici ale idiomurilor indienilor din America centrală și de sud.

În afară de gramatică, apar în această perioadă lucrări de fonetică și de ortografie. În Franța și Anglia, țări cu scriere etimologică, se discută problema relației dintre scriere și pronunțare și se fac propuneri de reformă a ortografiei. O lucrare importantă de fonetică din acel timp este *De literis libri duo* a danezului Jacques Mathias, apărută în 1596.

În secolul al XV-lea începe să se facă distincția între *literă* și *sunet*, deși pentru mulți autori de gramatică confundarea celor două elemente rămîne, pînă foarte tîrziu, o caracteristică specifică. În secolul al XVI-lea, ***Petrus Ramus*** (***Pierre de la Ramée***), considerat "*precursorul structuralismului modern*" (Kukenheim, 1962, p. 18), scrie o

lucrare *Scholae grammaticae* (1562) în care, printre altele, există prima descriere din Europa a articulării sunetelor. S-a arătat mai sus că europenii, spre deosebire de vechii indieni, chinezi şi arabii medievali, au neglijat cercetările de fonetică, deşi încă din Antichitate, Dionysios Thrax se ocupă pe larg de cele 24 de litere ale limbii greceşti, clasificîndu-le în vocale, semivocale şi consoane. Adversar al gramaticii scolastice, Petrus Ramus face descrieri *formale* ale limbilor latină, greacă şi franceză, respingînd criteriul logic şi semantic din clasificări. De pildă, clasificînd părţile de vorbire, ia în considerare aproape exclusiv criteriul morfologic (flexiunea), iar în analiza sintactică ţine seama de două tipuri de relaţii: recţiune şi acord (cf. Robins, 1976, p. 102-103; *ib.*, 2003, p. 146-147; Graur-Wald, 1977, p. 42).

Epocă a marilor descoperiri geografice, Renaşterea se mai caracterizează, pe planul preocupărilor de limbă, prin interesul pentru limbile indigenilor din Africa, America şi Australia. Apar dicţionare plurilingve (de pildă, *Dictionarium* al lui Ambrogio Calepino, din 1579, cu 7 limbi şi apoi cu 11 limbi, este retipărit de 18 ori în 50 de ani (cf. Graur-Wald, 1977, p. 43). Mai devreme, în 1555, apăruse lucrarea filologului şi medicului elveţian ***Conrad Gesner*** (1516-1565), *Mithridates siue de differentiis linguarum*, cuprinzînd *Pater Noster* în 22 limbi. Volumul a fost republicat de mai multe ori, iar la începutul secolului al XIX-lea a fost substanţial lărgit şi îmbunătăţit de Adelung şi Vater.

Colonizarea Lumii Noi, expansiunea europenilor înseamnă pe plan lingvistic, după expresia lingvistului englez J. R. Firth, "*descoperirea Babelului*". Din Lumea Nouă, prima gramatică a unei limbi amerindiene, *tarasco*, apare în Mexic în 1558; apoi, au apărut gramatici ale limbilor *quechua* (Peru, 1560), *nuahuak* (Mexic, 1571), *guarani* (Brazilia, 1640). În Europa, apare în 1587, o gramatică a limbii basce, limbă nonindoeuropeană, iar în secolulul al XVII-lea, gramatici ale limbilor japoneză şi persană (Robins, 2003, p. 148).

Studiile lingvistice ale misionarilor catolici asupra unor limbi din sud-estul Asiei şi Extremului Orient, unele probe din aceste limbi transcrise în alfabet latin, unele alfabete create de aceşti misionari pentru limbile din India şi Birmania şi observaţiile lor, întreaga activitate a departamentului *Propaganda fide* al Bisericii Romane au jucat un mare rol în dezvoltarea orizontului lingvisticii şi apariţia comparativismului.

Pornind de la asemănările dintre diferite limbi, se profilează ideea relaţiei dintre aceste limbi, *"fără a se distinge în mod clar între «înrudire» şi «afinitate»"* (vorbindu-se, în general, de *conuennientia* «conformitate» (cf. Graur-Wald, 1977, p. 43).

Cert este faptul că, pe la jumătatea secolului al XVI-lea, se afirmă înrudirea dintre limbile semitice (fapt spus de gramaticii arabi şi evrei cu mult înainte), iar, pe la sfîrşitul secolului, se impune ideea descendenţei limbilor romanice din latină prin evoluţie naturală (idee prefigurată de Dante în secolul al XIV-lea).

Prefigurări ale comparativismului există şi în ceea ce priveşte limbile indoeuropene: pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea, italianul ***Filippo Sassetti***, care călătorise

prin India între 1583 şi 1588, remarca asemănări surprinzătoare între unele cuvinte sanscrite şi unele italiene (numeralele pentru 6, 7, 8 şi 9, substantivele *dio, serpe* şi altele), iar flamandul Busbecq găseşte în Crimeea resturi de limbă gotică. Tot în aceeaşi vreme, ***Joseph Justus Scaliger*** (1540- 1609), protestant francez, filolog clasic, orientalist, numismat şi istoric, în *Diatriba de Europaeorum linguis* (1599), lucrare republicată în 1610 sub titlul *Opuscula varia,* face prima schiță de clasificare tipologică a limbilor vorbite în Europa, împărțindu-le după forma cuvîntului *Dumnezeu*, în patru grupuri:

- grec: *deós*
- latin: *deus*
- german: *Godt*
- slav: *bog*

şi în alte şapte subgrupuri: epirot (albanez), irlandez,cimric + breton, tătar, finez + lapon, maghiar şi basc. Autorul nu vorbeşte de vreo relație genetică între grupuri.

Armonia limbilor (*harmonia linguarum*) este studiată de francezul ***Etienne Guichard*** în dicționarul său etimologic de armonie a limbilor ebraică, chaldeică, siriană, greacă, latină, franceză, italiană, spaniolă, germană, engleză, publicat la Paris, în 1606.

În spațiul german, orientalistul ***Elias Hutter***, în *Öffentlich Auschreiben an allgemeine Christliche Obrigkeit*, 1602, realiza un dicționar ebraic-latin-german, un dicționar ebraic-german, opt cărți din traducerea *Bibliei* în șase-opt limbi şi *Noul Testament* în 12 limbi.

În această perioadă, există puține preocupări de filozofia limbajului. Aristotelismul este destul de puternic în lucrarea lui Joseph Justus Scaliger, *De causis lingue latinae* (1540) şi în cea a lui Francisco Sanchez (Sanctius), *Minerua sine causis linguae latinae* (1587). În aceste lucrări este interpretată gramatica latină prin prisma categoriilor aristotelice, pledîndu-se pentru o teorie logică a sintaxei.

III.2. ***Erasmus*** (1466-1536) s-a ocupat de pronunțarea corectă a limbilor greacă şi latină, iar sistemul său este valabil şi azi în nordul Europei. De pildă, pronunțarea literelor *c* şi *g*, erau în latină velare, oclusive în toate pozițiile, deşi în limbile romanice ele au pronunțări sibilante sau africate (*Caesar*, *Cicero*, *quadragesima*). Petrus Ramus a introdus în scrierea limbii latine literele *j* şi *v* (*jam* "ca, cum", *virtis* "virtute"), distingîndu-le de pronunția vocalelor *i* şi *u*. Cele două litere au fost numite "consoane ramiste". *V* a rămas pînă azi, dar *j* nu (cf. Robins, 2003, p. 154-155).

III.3. Pentru filozofia limbii din epoca Renaşterii, reprezentative sînt însă ideile lui ***Juan Luis Vives*** (1492-1540) pentru că, în esența lor, ele reprezintă o reacție împotriva felului cum se puneau problemele de limbă în Evul Mediu scolastic.

Numele acestui teoretician al limbii lipseşte, în general, din tratatele de istorie a filozofiei limbii. Este meritul lui E. Coseriu de a fi scos în evidență o gîndire lingvistică necunoscută, dar foarte reprezentativă pentru Renaştere (cf. E. Coseriu, *op. cit.*, p. 137-138,

id. *Tradicion y novedad en la ciencia del language. Estudias de historia de la linguistica*, Madrid, 1977).

Tezele esențiale ale lui J. L. Vives, sunt, după E. Coseriu, următoarele:

1. Vives este împotriva studiului abstract al limbii, mai ales împotriva formulării de reguli abstracte. El dorește să se pornească, în studiul limbii, de la întrebuințarea limbii, de la *uz*. El propune ca gramaticii să nu pornească de la gramatică spre limbă, ci invers, de la limbă spre gramatică.

2. El se ridică împotriva noțiunii de *generalitate* a limbii, propunînd pe cea de *istoricitate* a limbii. De aceea, el respinge ideea unei gramatici *generale*.

3. Vives se ridică împotriva formalismului şi împotriva analogiei formale în cercetarea limbii, propunînd ca gramaticii să se ocupe cu o limbă concretă (nu cu abstracțiuni).

4. Pentru Vives, limba este, în primul rînd, un instrument şi un mod de convieţuire a individului cu alți indivizi, într-o societate, deci un instrument de comunicare între oameni.

5. Vives se opune logicismului scolastic. În lucrarea *De anima et de vita* (1538) - cea mai importantă operă a sa -, el afirmă că limba nu-i numai o expresie a cunoaşterii, a înțelegerii, cum afirmau autorii de gramatici speculative, ci o expresie a întregului om, a fanteziei, a afectivității, a cunoaşterii şi a voinței omului.

6. Vives arată că pot să fie rezolvate şi probleme logice, dacă ținem seama de ceea ce este presupus în enunț.

Astfel, în lucrările *De disciplinis* (1531) şi *De instrumento probabilitatis* (operă postumă), el oferă o rezolvare simplă şi naturală celebrelor sofisme ale mincinosului. E vorba de sofismul *cretanului* şi de diferitele lui forme. Cea mai veche formă a sofismului se găseşte la Epimenides: „*Epimenides, cretanul, zice că toți cretanii mint întotdeauna*", Dacă el spune adevărul, atunci minte şi el (ca cretan) în această propoziție, iar dacă el minte, propoziția nu-i adevărată (cretanii nu mint întotdeauna). Întrebarea este atunci: spune el adevărul sau minte ? Vives găseşte următoarea rezolvare: nici o expresie nu se poate referi la ea însăşi; ca instrument, se referă întotdeauna la altceva (*cuțitul taie, dar nu se taie singur*). Cînd cineva spune *eu mint* nu se referă la această propoziție, ci la altele; cînd cineva spune despre un vis *toate visurile înşeală,* înțelege toate, cu excepția acestuia; cînd cineva zice *eu mint întotdeauna*, el spune, de fapt, *acum însă nu*.

Această rezolvare cuprinde, în esență, teoria tipurilor a lui B. Russell, deşi acesta nu l-a cunoscut pe Vives. Ca om al Renaşterii, Vives, care a fost profesor la Valencia, a adus metode noi de predare a morfologiei, sintaxei şi vocabularului limbii latine, care anticipă unele procedee didactice moderne. De menționat, în acest sens, sînt lucrările sale *De ratione studii puerilis* (1521), *De tradentis disciplinis* (1531), *Exercitatio linguae latinae* (1538), în care se remarcă unele idei renascentiste în procesul de predare a limbilor, în special a latinei.

IV. Reflecții privind limbajul în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea

IV.1. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, reflecțiile din filosofia limbajului cunosc o dezvoltare fără precedent în Europa occidentală. Pe de o parte, de continuă cercetarea și descrierea limbilor clasice europene și a limbii ebraice. Menționăm, în acest sens, chiar pentru începutul perioadei, lucrarea lui ***Crucigers***, *Harmonie der vier Hauptsprachen Hebräisch, Griechisch, Latein und Deutsch* (1616). Pe de altă parte, se fac investigații absolut noi și inovații în filosofia limbajului. Opinii interesante în problematica limbii apar ca urmare a dezvoltării filosofiei moderne în Franța și Anglia. Empirismul englez și raționalismul francez se oglindesc în cercetarea limbii cu cea mai mare pregnanță. Astfel, începînd cu secolul al XVII-lea pînă pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea se disting clar ***trei direcții*** diferite în cercetarea limbii în Europa (în primul rînd, în filozofia limbii):

1) ***empirismul englez*** (de la Francis Bacon pînă la John Locke și alții);

2) ***raționalismul francez*** (reprezentat prin R. Descartes, prin autorii *Gramaticii de la Port-Royal* și prin alți autori de gramatici raționale, de exemplu Beauzée);

3) ***direcția intermediară*** între empirismul englez și raționalismul francez, reprezentată de Leibniz și de alții. Vom studia în continuare, succint, principalele idei și rezultate ale celor trei direcții.

IV.2. Empirismul englez

Empirismul - curent filozofic cu mare răspîndire în epoca pe care o analizăm - consideră că baza cunoașterii o formează experiența senzorială al cărei izvor este realitatea obiectivă. Spre deosebire de raționalism, celălalt curent filozofic al epocii, după care rațiunea este mijlocul esențial de cunoaștere, empirismul nu vede în rațiune o treaptă superioară de cunoaștere față de treapta senzorială. Empirișii neagă teza ideilor înnăscute susținută de raționaliști și reluată recent de Chomsky și elevii lui. Spre deosebire de raționaliști, care s-au ocupat de aspectele generale și universale ale limbajului, empiriștii au acordat atenție studiului complet al limbii, mergînd la generalizări pe cale inductivă și nu deductivă.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

IV.2.1. ***Francis Bacon*** (1561-1626), primul empirist englez, adversar al scolasticii medievale şi fondator al metodei inductive în *Novum Organon* (ca opus *Organon*-ului lui Aristotel) anticipă unele direcţii din lingvistica secolului al XIX-lea (de pildă, pe Fr. Schlegel) prin ideea că limba este o oglindă a spiritului poporului care o vorbeşte. De aceea, el priveşte limbile ca forme de expresie diferite ale spiritului popoarelor şi ca mijloace importante de a pătrunde în cunoaşterea spirituală a unui popor. Aceste observaţii se bazează pe o distincţie structurală între limbile clasice şi cele moderne. Considerînd că omul cunoaşte realitatea, atît pe cale senzorială, cît şi pe cale raţională, dar subliniind rolul observaţiei şi experimentului, Bacon a vorbit de aşa numita *idola fori* (*idolii vulgului*), prin care el înţelegea folosirea termenilor greşiţi, a cuvintelor care nu exprimă realitatea decît vag sau inexact sau nu reflectă realitatea, ducînd la erori în procesul de cunoaştere. În opoziţie cu Aristotel şi cu gramaticile speculative medievale, el crede că înţelegerea umană este asemănătoare cu o oglindă falsă a realităţii. Astfel ar exista o opoziţie fundamentală între cunoaşterea perceptuală obişnuită, făcută în limbajul de toate zilele, şi adevăratele fapte ale naturii, care pot fi cunoscute numai cu procedee experimentale. Pornind de la astfel de erori în cunoaştere, el propune crearea unei limbi universale ideale, pe cale *inductivă*, selectînd ceea ce este mai bun din limbile naturale. Această selecţie presupunea, în concepţia lui, realizarea unei gramatici comparate descriptive (sau, în limbaj modern, a unei gramatici *contrastive*), cu toate formele lingvistice existente, cu calităţile şi dezavantajele fiecăreia dintre ele (cf. Robins, 1976, p. 112, Graur-Wald, 1977, p. 50). Ca şi alţi autori de proiecte a unor gramatici universale, el pornea de la limbile europene de mare circulaţie în epoca aceea.

În lucrarea lui, *De dignitate et augmentis scientiarum* (1623), Bacon distinge două feluri de gramatică: *grammatica literaria* şi *grammatica philosophica*. Prima ar avea ca scop învăţarea practică a limbilor particulare; a doua, superioară primei, s-ar ocupa de relaţia dintre cuvînt şi lucru, şi de natura limbii ca instrument de formare şi de comunicare a ideilor. Însă, cea mai bună gramatică ar fi, după Bacon, ***o gramatică comparată*** a tuturor limbilor literare şi populare, al cărei scop ar fi evidenţierea particularităţilor, avantajelor şi dezavantajelor unor limbi. Această dorinţă a lui Bacon s-a îndeplinit parţial, însă foarte tîrziu, în secolul al XIX-lea.

Analizînd semnul lingvistic, Fr. Bacon susţine teza arbitrariului, a absenţei unei legături necesare între *semnificant* şi *semnificat*, el face o comparaţie a cuvintelor cu banii, la care interesează nu materialul din care sînt făcuţi, ci valoarea lor convenţională. Această valoare convenţională, arbitrară a semnului lingvistic, s-a stabilit, după Bacon, în condiţiile istorice concrete ale fiecărei colectivităţi. De aceea - spune el - limbile nu oglindesc raţiunea universală, ci instituţiile sociale şi civile ale fiecărei colectivităţi. Fiecare limbă are caracteristici proprii, care reflectă spiritul poporului respectiv, idee foarte răspîndită de lingvistica secolului al XIX-lea şi al XX-lea.

Unele considerații empirice ale lui Fr. Bacon privind limba ca oglindă a *„spiritului unui popor"* au fost dezvoltate puțin mai tîrziu de ***Thomas Schmidt, John Hart, Alexander Hume*** și, în special, de ***John Wallis***, care arată modul diferențiat de pronunțare a numitor vocale și consoane (labiale, palatale, guturale) de diferite popoare (greci, arabi, evrei, englezi). Firește, multe dintre aceste considerații au uneori un caracter naiv, lipsit de relevanță științifică.

IV.2.2. Un alt empirist englez, care subliniază funcția de cunoaștere a limbii, este ***Thomas Hobbes*** (1588-1679). Absolutizînd rolul limbajului în cunoșterea realității, el crede că singura realitate cognoscibilă este reprezentarea lingvistică și că adevărul și neadevărul sînt atribute ale limbajului (depinzînd de limbaj).

Ca și Fr. Bacon, el consideră că cuvintele sînt simboluri convenționale și arbitrare. Pe lîngă funcția cognitivă (pe care el o exagerează la fel ca și nominaliștii din Evul Mediu a căror influență este evidentă), Th. Hobbes mai distinge încă trei funcții ale limbajului (echivalate cu ceea ce numim azi funcția de nominativ-referențială, emotiv-conativă și estetică; cf. Graur-Wald, 1977, p. 50, Rosiello, 1967, p. 29).

IV.2.3. Dar cel care a acordat o mai mare atenție problemelor limbajului dintre empiriștii englezi și a avut o deosebită influență asupra dezvoltării teoriei limbii din perioada ulterioară a fost ***John Locke*** (1632- 1704). Tezele sale de filozofie a limbii sînt expuse în cartea a treia și în ultimul capitol din cartea a IV-a din opera sa capitală *An Essay concerning Human Understanding* (1690). Prin traducerea franceză a lui P. Coste din 1700, ideile lui Locke s-au răspîndit și în Franța, iar de aici s-au răspîndit în aproape întreaga gîndire europeană a secolului al XVIII-lea (cf. E. Coseriu, *op. cit.*, p. 139).

Ideile lui Locke au fost preluate și dezvoltate în Anglia de așa numita ***școală filozofică scoțiană,*** în special, de ***D. Stewart***, *Elements of the Philosophy of the Human Mind* (1792), *Outlines of the Moral Philosophy* (1793) și *Theory of Moral Sentiments*, London, 1761, și de ***Adam Smith*** (vezi mai jos, IV.5.7).

Această direcție a fost mai tîrziu continuată de ***B. Russell*** (1872-1970) și de ***filozofia analitică.*** În S. U. A., unele idei au fost preluate și dezvolatate de ***Ch. S. Pierce*** (1839-1914) și de semioticianul ***Ch. W. Morris*** (1901-1979) În Franța, ideile lui Locke l-au influențat pe ***Condillac***, iar, prin *Școala scoțiană*, pe ***Th. Jouffroy***.

Ocupînd o înaltă poziție în guvernul Angliei, Locke a scris și lucrări de politică (*Letter on Toleration* și *Two Treatises of Guvernment*). Însă *Essay* este, în primul rînd, un tratat de *epistemologie*, care se ocupă cu natura cunoașterii, cu modalitatea în care noi dobîndim cunoștințe și cu obstacolele pe care le întîmpinăm în dobîndirea acestor cunoștințe, căci limbajul nu este numai un mijloc pentru comunicarea ideilor, ci și un obstacol potențial în achiziția cunoștințelor.

Fundamentînd orientarea senzualistă, în teoria cunoașterii, Locke susține că orice idee își are sursa în percepție: *„nihil est in intellectu quod fuerit antea in sensu"*.

El vorbeşte de o funcţie *instrumentală* a limbii, de fixare şi de comunicare a ideilor şi de cooperare socială. Funcţia instrumentală a limbii o scoate Locke din caracterul practic al ei, aşa cum făcuseră înainte şi Fr. Bacon şi Thomas Hobbes, iar acest lucru este o caracteristică comună a empiriştilor englezi.

Caracterul social al limbii, pe care Locke îl recunoaşte, este văzut însă ca ceva exterior. Referindu-se la acest aspect, E. Coseriu (*op. cit.*, p. 140) menţionează: "*Die sozialen Charakter der Sprache sieht Locke als etwas an sich Äusserliches an: Es handlet sich nicht um eine Kommunikation mit einem Anderen, sondern un Mitteilung an einen Anderen. Als Instrument ist die Sprache unvollkommen, zum Teil auch gefährlich und mit der Möglichkeit zu mechanischer Perfektion behaftet*" (ib., p. 140). Locke tratează amănunţit avantajele şi dezavantajele pe care le oferă limba, ca, de pildă, nesiguranţa şi nepotrivirea cuvintelor în ceea ce priveşte ideile comunicate prin limbă. De aceea, el încearcă să găsească mijloace pentru o mai bună întrebuinţare *instrumentalistă* a limbii. După Locke, cuvintele, ca semne, au în marea lor majoritate sens general; ele denumesc genuri şi specii şi nu obiecte particulare. El se ridică împotriva ideii medievale că fiecare lucru trebuie să aibă un nume, că limba ar fi o nomenclatură, idee care prezintă inconvenientul că mintea omului n-ar putea memora atîtea cuvinte, iar fiecare individ avînd în minte alt obiect, comunicarea ar fi imposibilă între oameni. Sensul cuvintelor a evoluat de la simplu la abstract, de la notarea percepţiilor la notarea operaţiunilor raţiunii. Toponimele, antroponimele şi un număr de nume comune au rămas însă la faza de cuvinte cu sensuri particulare denumind nu genuri şi specii, ci obiecte particulare.

Această idee va fi dezvoltată mai tîrziu de A. Smith care va arăta că de la aceste nume începe drumul de la *individual* spre *specii* şi apoi spre *genuri*.

În mod asemănător are loc dezvoltarea lingvistică la copii prin trecerea de la cuvinte individuale la cuvinte generale. Deci, pentru Locke, sunetele articulate ale limbii sînt *semne ale ideilor interne* sau *conceptiones* (semne pentru comunicarea ideilor) şi stabileşte trei caracteristici care sînt în acelaşi timp şi trei trepte ale limbii:

1. sunetele articulate,
2. semnele pentru ideile individuale,
3. semnele pentru ideile generale.

Pe primul loc trebuie menţionate semnele pentru *idei pozitive (ştiinţă, ceva* etc.). Semne ca *neştiinţă, nimic* (*nihil*) etc. se referă la idei pozitive şi semnifică absenţa acestora. Trecerea de la faza (2) la faza (3) se face din motive practice, căci apar greutăţi ca pentru fiecare idee individuală şi pentru fiecare individ să se găsească nume, iar acestea să rămînă în minte. Locke vorbeşte de dezavantajul şi lipsa de sens a unei asemenea întreprinderi. În tot cazul, dezvoltarea se face de la individual spre general, de la idei individuale spre idei generale, respectiv de la cuvinte individuale (antroponime, toponime) spre cuvinte generale (care denumesc specii sau genuri). Pentru el, există mai întîi *ideea* şi apoi *semnul* (cuvîntul):

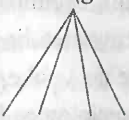

Deficiențele acestui punct de vedere susținut de Locke, sînt scoase în evidență cu pătrundere de E. Coseriu (*op. cit.*, p. 141, vezi și schema de mai sus): "*Wie man zur Idee des* ***Individuums*** *auf grund der einzelnen Eindrücke kommt - die das Individuum als solches noch nicht ergeben - erklärt Locke nicht. Dies wird später Leibniz ausdrücklich kritisieren. Auch erklärt Locke nicht das wie der Abstraktion und* ***wie*** *und* ***warum*** *sich der Übergang von Individuum zur Species durchführen lässt. Ebensowenig erklärt er die Tatsache, dass die sprachliche Abstraktion eben nicht nur die bereits erfahrenen Sachen (das* ***Allgemeine****), sondern auch die nicht erfahrenen, die Möglichkeiten der Sachen (das* ***Universelle****) betrifft*".

John Locke nu vede nici o relație între *complexul sonor* și *idee* (*concept*), de aceea, pentru el, semnele sînt arbitrare, sînt *voluntary imposition.*

Ca nominalist convins, Locke crede că speciile nu există, ci sînt construcții ale minții omenești. De aceea, în cazul *substanțelor*, nu se poate ști dacă ceilalți indivizi din aceeași colectivitate lingvistică au aceeași idei (concepte) despre *substanțe* sau nu.

În această problemă, Locke va fi criticat mai tîrziu, după cum vom vedea, de Leibniz. Locke credea că numele corespund unei delimitări a speciilor sau, altfel spus, *ideile abstracte* de care ideile sînt legate, funcționează ca limite, ca granițe ale speciilor, dar, și în această privință, el va fi pe bună dreptate criticat de Leibniz, care concepe altfel relația dintre cuvînt, specie și gen.

De pildă, Locke observă că, pentru unele specii, există cuvinte, pentru altele nu, trăgînd concluzia că speciile nu există, ci sînt numai construcții ale minții omenești. Leibniz va arăta că această constatare a lui Locke (că nu pentru toate speciile există un nume) este o bună observație privind *numele însești*, dar nu în ceea ce privește speciile sau *ideile.*

Pe de altă parte, Locke identifică *semnificația* cu ceea ce se știe despre un obiect (de pildă, despre *aur*, unul știe că este galben și greu, altul, că există și aur de culoarea argintului etc.). În realitate, după cum remarcă E. Coseriu, (*op. cit.*, p. 142): "*... ist der Begriff (und somit der Name) nur eine Abgrenzung des Wissens und nicht das Wissen selbst in bezug auf die Sachen*". De fapt, după Locke, cuvîntul este numai o *diferență,* este numai ceea ce diferențiază un cuvînt de altele și nimic mai mult.

Ideea că limba este diacritică, diferențială, va fi reluată mai tîrziu de Ferdinand de Saussure care va ridica la rangul de principiu faptul că în limbă există numai *diferențe fără termeni pozitivi*. (cf. Saussure, *C. L. G.*, 1916).

Locke crede că, întrucît numele semnifică *ideile* individului vorbitor, posibilitatea de a da nume o are orice individ. Această libertate de a da nume o are, în principiu, fiecare

om, dar ea este limitată numai de tradiție și de întrebuințarea socială a limbii. Deci, din punctul de vedere al participării indivizilor la inovații, în limbă nu ar exista diferențe: toți indivizii sînt egali. Depinde numai de ***uz*** și de colectivitatea lingvistică dacă unele inovații se impun sau nu. Ideea aceasta, formulată în trecere de Locke, o vom regăsi în secolul al XIX-lea și al XX-lea, în special, la reprezentații școlii sociologice franceze (cf. Frâncu, 1999).

Dar contribuția cea mai mare a lui Locke la dezvoltarea lingvisticii este în domeniul ***semanticii***, multe din ideile lui fiind puncte de plecare pentru o ***semantică generală structurală***.

Iată ce spune E. Coseriu (*op. cit.*, p. 143) în legătură cu aceasta: "*Die Ideen Lockes in bezug auf die Semantik sind sehr wichtig und können sogar als Grundlage für eine moderne strukturelle Semantik angesehen werden, die die Wortbedeutung als Gefüge von Bedeutungsunterschieden interpretiert*".

Semantica lui Locke este un fel de *modus significandi*, căci e bazată pe relația *obiecte - idei - cuvinte* (pe care am studiat-o la gramaticile speculative medievale). Însă această semantică are multe elemente originale, rezultate din faptul că autorul ei face mai mult o analiză a *ideilor*, a semnificațiilor, și nu și a relațiilor lor cu obiectele. Deci, el pune accentul mai puțin pe reflectarea în limbă a realității și mai mult pe analiza ***continuum***-ului realității, în desprinderea însușirilor obiectelor și reunirea lor în sinteze cu grad diferit de generalitate (cf. Graur-Wald, 1977, p. 51). După părerea lui Locke, exceptînd particulele, *cuvintele cu sens general* (el vorbește numai de substantive și adjective, dar în demonstrație folosește și exemple cu verbe și adverbe), constituie trei feluri de ***nume***:

1. nume pentru idei simple. Ideile simple sînt date nemijlocit prin experiență, ele nu sînt definibile și nici analizabile (de exemplu: *lumină, mișcare, roșu, galben, cald, rece* etc.). Denumirile lor, luate din existența lucrurilor, nu sînt arbitrare; numele dat de individ și receptat de colectivitatea lingvistică are o motivare obiectivă în însușirile de *signatum*.

2. nume pentru idei complexe. Ideile complexe sînt combinații de idei simple; ele nu-și au corespondentul în realitate, fiind numai pe plan intelectual, adică creații ale minții omului pentru nevoile comunicării; ele sunt, de fapt, noțiuni. Ideile complexe și numele lor diferă de la o colectivitate lingvistică la alta. Denumirile lor sînt arbitrare, în sensul că alegerea ideilor simple, din care se formează, este liberă, arbitrară. Numele lor sînt analizabile, de exemplu, lat. *parricida* reunește într-o ideea complexă două idei simple, nelegate în realitate: relația dintre *tată* și *a ucide* nu este mai strînsă decît între *fiu* și *a ucide* sau *fiică* și *a ucide*; cu toate acestea, pentru ultimile două relații, nu există atestat în română și în limbile înrudite nici un cuvînt care să corespundă lat. *parricida* (**fiucid, *filiacid* nu există, deși din punct de vedere ontic, ele pot fi o realitate). Ideile complexe depind de colectivitatea lingvistică în care au apărut.

3. *nume pentru substanțe* (pentru *continuum*-ul din realitatea extralingvistică). Ele reprezintă, de obicei, specii, idei abstracte. Ele sînt creații ale minții, dar nu sînt total arbitrare, pentru că semnifică idei care-și au punctul de plecare în realitatea obiectivă. Dacă pentru ideile complexe (2) se poate spune că, pe plan filogenetic, au apărut întîi ideile pentru care s-au căutat nume, în cazul numelor pentru substanțe, lucrurile există în mod necesar înaintea numelor date (de exemplu, *cal, om, aur, argint,* față de *paricid, recunoștință, crimă, triunghi*). Speciile și genurile sînt creații ale intelectului cu ajutorul cuvintelor. Într-o colectivitate lingvistică sau la un individ există atîtea specii cîți termeni diferiți pentru semnificarea lor. De exemplu, *apa* și *ghiața* sînt specii diferite, căci au nume diferite, dar pentru alte substanțe care apar atît în formă lichidă cît și în formă solidă, și nu avem nume diferite, nu recunoaștem nici specii diferite (de pildă *oțel* (topit sau solid) sau *ciocolată* (solidă sau lichidă)).

Numele pentru substanțe au grade diferite de generalitate: cu cît se selectează mai puține caracteristici, cu atît se formează nume mai abstracte mai depărtate de prototipuri din natură. Ideea aceasta va fi dezvoltată de Leibniz care vorbește de două feluri de nume care definesc substanțe: cele care corespund experienței nemijlocite și cele care corespund cunoașterii științifice. În general, Locke ca reprezentant al empirismului nominalist nu vorbește de specii reale, căci el nu vorbește de realitatea însăși, ci de clasificarea lingvistică a realității, ajungînd la ideea paradoxală că această clasificare nu corespunde segmentării analizei obiective a realității.

Indiferent însă de poziția sa *nominalistă* și de unele puncte slabe în ea, relevate mai tîrziu de Leibniz, meritul lui Locke constă, după E. Coseriu (*op. cit.*, p. 147), în următoarele:

a) în ideea că semnificația termenilor este în diverse limbi parțial diferită, în funcție de structurarea lingvistică a realității făcută de colectivitatea care vorbește limbile respective;

b) în ideea că există trei feluri de semnificații:

⇒ ***semnificații elementare***, care corespund ideilor simple;

⇒ ***semnificații construite*** de mintea omului, fără corespondență în realitatea obiectivă, care corespund ideilor complexe;

⇒ ***semnificații obiective***, adică nume pentru substanțe.

Probabil că Locke concepea semnificațiile elementare ca universale.

c) în ideea că, pentru oameni, există acele specii pentru care există nume, cu alte cuvinte, speciile sînt numai acelea care sînt delimitate lingvistic prin cuvinte.

Multe din aceste idei vor fi receptate în diferite timpuri, începînd din secolul XVIII-lea și sfîrșind cu ultimele direcții din semantică. De aceea, credem că A. Graur și L. Wald (1977, p. 52) nu greșesc cînd afirmă că "*prin Locke s-au pus bazele științifice ale semanticii și ale teoriei semnului*".

În ultimul capitol al cărții a IV-a din lucrarea *An Essay concerning Human Understanding* (1690), Locke distinge trei științe filozofice (sau, mai bine zis, trei discipline științifice) cu domeniile de cercetare corespunzătoare:

1) domeniul cunoașterii lucrurilor materiale și spirituale, sub aspectul structurii, proprietății și însușirilor lor, studiat de *fizică* sau *filozofia naturii*;

2) domeniul relațiilor umane și activității umane; acest domeniu este cercetat de *psihologie* (practică) în care primul loc îl ocupă *etica*;

3) domeniul cunoșterii naturii lucrurilor și a comunicării acestei cunoașteri. El este cercetat de știința semnelor - *semiotică*, o știință mai cuprinzătoare, în care intră și *logica*.

IV.2.4. ***George Berkeley*** (1685-1753), irlandez de origine, a făcut studii la Colegiul Trinity din Dublin, unde a devenit apoi profesor (1707-1714) la vîrsta de numai 19 ani. Ulterior, a devenit episcop de Clayene (1731-1752).

Este cunoscut pentru filozofia sa "*imaterialistă*" sau mai bine zis idealistă, o formă riguroasă de empirism în care el îmbină ideile noastre imediate cu viziunea după care cuvintele și expresiile limbii își derivă sensul numai din asocieri cu idei specifice. Concepția sa este de natură ontologică, el afirmînd că numai despre ideile existente în minte și despre mințile înseși se poate spune că există, căci pentru a vorbi despre lucruri care există în alt mod este un nonsens, întrucît expresiile folosite pentru aceasta nu sînt legate în mod necesar de vreo idee (cf. John Shand, *Introducere în filosofia occidentală*, traducere Laurențiu Hangiu, București, 1998, p. 149).

Lucrurile obișnuite (sensibile) în concepția idealistului Berkeley, sînt acele lucruri percepute de simțuri adică idei sau colecții de idei, iar acestea nu pot exista decît dacă sînt percepute de spirit. Domeniul realului este caracterizat ca fiind format de ideile care sînt induse în oameni de Dumnezeu; ideile nu sînt noțiuni ale realității, ci au o altă cauză, iar cauza este Dumnezeu. Există idei "*arhetipale*" (originare) în mintea lui Dumnezeu pe care acesta vrea să le percepem. Sensurile cuvintelor sînt ideile pe care le reprezintă; dacă nu există o idee identificabilă, care să corespundă sau să fie asociată cu un cuvînt, atunci cuvîntul este lipsit de sens, iar dacă cuvîntul are un sens, el trebuie să se refere la o anumită caracteristică a experienței, la o anumită idee sau colecție de idei. Ridicîndu-se împotriva concepției lui J. Locke, după care e posibil să se formeze idei abstracte din idei concrete, Berkeley crede că acest lucru nu este posibil.

În opera sa, *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge* (1710), Berkeley ajunge la un solipsism extrem, întrucît pentru el nimic nu e sigur, cu excepția omului și a ideilor sale, restul lumii materiale fiind o creație a conștiinței și o reprezentare a acesteia, insuflată de Dumnezeu.

IV.2.5. ***David Hume*** (1711-1776) s-a născut la Edinburgh. Deși nu și-a terminat studiile începute în filozofie, limbi clasice, matematică și fizică la universitatea din orașul natal, a fost diplomat la Paris. În lucrările sale, spre deosebire de Berkeley, susține că este

inutil să ne întrebăm dacă obiectele materiale externe există sau nu, de vreme ce nu putem să credem că nu există, interesele noastre sînt acelea care explică faptul că avem această impresie. Cunoașterea obiectelor exterioare se face prin "*pachete de percepții*", caracterizate prin *constanță* și *coerență*, ale unui *Eu* sau ale unei identități personale, care persistă de-a lungul timpului. Înțelesul unui termen trebuie găsit în asocierea termenului cu ideea corectă. Dacă nu se găsesc nici impresie, senzație sau reflecție care să stea la baza unei idei presupuse a avea sens în termenul respectiv, atunci trebuie să ajungem la concluzia că ne înșelăm că avem acea idee, iar termenul respectiv este lipsit de sens (*ibid.*, p. 166).

D. Hume vorbește de "*principiul asocierilor ideilor*", care ar explica de ce gîndim așa cum gîndim, cu toate că nu avem nici o justificare rațională pentru aceasta. Ideile (și implicit termenii corespunzători) se asociază în mintea noastră, în anumite feluri, iar acest fapt controlează ordinea gîndurilor în mintea noastră.

Există trei principii esențiale care determină ce idei se asociază în mintea noastră:

1. asemănarea: similitudinea calitativă;

2. continuitatea: proximitatea în spațiu și în timp;

3. cauza și efectul: gîndul la o idee duce la gîndul la altă idee legată cauzal de prima. Spiritul trece fără piedici de la o idee la alta, în virtutea acestor principii de asociere (*ibid.*, p. 167).

Obiectele înțelegerii și cercetării umane se grupează în două clase exclusive și exhaustive, distincție numită *furculița lui Hume*. Prin aceasta se înțelege că toate propozițiile cu sens pot fi înscrise într-unul din următoarele tipuri:

a) relații între idei;

b) situații de fapt existente în mod real.

Toate propozițiile de tipul *a* se referă la relațiile abstracte între idei și pot fi cunoscute ca adevărate *a priori*, întrucît negarea lor ar constitui o contradicție. Ca exemple sînt date *adevărurile* din matematică și logică, care sînt *sigure*, în mod *intuitiv* sau *deductiv*.

Sensul ideilor componente ale propozițiilor este suficient pentru a testa adevărul sau falsul lor.

Toate propozițiile de tipul *b* se referă la relațiile dintre situațiile de fapt și adevărata existență a obiectelor; ele pot fi cunoscute ca adevărate dacă acest lucru e posibil numai *a posteriori*, prin experiență și nu numai prin analiza sensului ideilor componente, pentru că negarea lor nu implică o contradicție și ele sînt astfel *contingente*. Ca exemple, sînt date propozițiile științelor naturale și cele ce cuprind constatări ale simțului comun privind faptele concrete. Propozițiile care nu se referă la relațiile dintre idei sau la stări de fapt empirice sînt lipsite de sens (*ibid.*, p. 167-168).

În lucrarea sa *An Enquiry concerning Human Understanding* (1748), D. Hume vorbește de "convenționalitatea limbii" (vezi pentru aceasta Coseriu, II, 1972, p. 67).

IV.3. Raționalismul francez în secolul al XVII-lea

IV.3.1. "Lingvistica cartesiană" și gramaticile raționale. În Franța, filozofia raționalistă a lui ***René Descartes*** (1596-1650) aduce cu sine o privire raționalistă a faptelor de limbă și reînoie mitul creării unei limbi universale, cu o gramatică logică și universală. Raționaliștii consideră că adevărată cunoaștere a lumii o dau nu impresiile simțurilor, supuse erorii, ci rațiunea umană. Ei sînt adepții "*ideilor înăscute*", idei implantate în mintea umană înaintea experienței, idei ce stau la baza oricărei certitudini în procesul de cunoaștere (de pildă, idei de număr și figură, concepțiile matematice și logice, acele "*operații din mintea umană*").

În problemele de limbă, numele lui Descartes a fost, în ultimile decenii, din ce în ce mai des pomenit, mai ales de reprezentanții gramaticii generative. Chomsky a scris o carte intitulată *Cartesian Linguistics*, New York, 1966, în care încearcă să-l găsească ca precursor al său pe Descartes și în concepția privind "*ideile înăscute*" sau "*structura înăscută, primită biologic*" (cf. și N. Chomsky, *Reflections on language*, Londra, 1976, Cap. I.). Este, firește, o exagerare, așa cum remarcă E. Coseriu (*op. cit.*, II, p. 43-44), de a vorbi de o ***lingvistică cartesiană*** pentru că la Descartes nu există decît foarte sărace observații privind problemele limbii. De fapt, la Descartes există numai două idei care au legătură cu limba:

1) ideea că limba este o caracteristică a omului;
2) ideea unei limbi universale.

Prima idee apare în *Discours de la methode* (1637), opera sa fundamentală, și într-o scrisoare din 1646 către marchizul de New Castle. În aceste scrieri, el arată că limba este singurul semn că omul nu este o mașină, ci un *spirit care gîndește*. Creierul uman este superior creierului unei alte ființe și mașinilor, prin activitatea lui creatoare.

Cea de a doua idee se întîlnește într-o scrisoare către abatele Marsene, datată 1629, în care schițează schema *unei limbi universale «a posteriori»* și a unei *limbi universale «a priori»*.

Prima din acestea ar trebui să fie o limbă ordonată și simplă (cu o singură conjugare, cu o singură declinare, cu afixe perfect regulate). Gramatica unei asemenea limbi, ar putea fi învățată- după părerea lui Descartes- în mai puțin de șase ore, rămînînd apoi numai dificultățile legate de vocabular.

Limba universală *a priori* ar trebui - după Descartes - să fie un fel de calcul, care să numere toate gîndirile posibile și să le ordoneze „*établissant un ordre entre toutes les pensées qui prouvent entrer en L'Esprit humain*". Așa cum se poate învăța numărătoarea pînă la infinit într-o zi, la fel se poate învăța această limbă în 5-6 zile. Considerînd că o asemenea limbă ar fi un instrument ideal pentru înțelegerea realității, Descartes scria: „*Or, je tiens que cette langue est possible et qu'on peut trouver la Science de qui elle*

dépend, par la moyen de laquelle les paysans pourraient mieux juger de la verité des choses, que ne font maintenant les philosophes" (apud E. Coseriu, *op. cit.*, p. II, p. 46-47). M. Marsenne, influențat de Descartes, a propus crearea celei mai perfecționate limbi posibile, în care toate gîndurile să fie exprimate prin aceleași cuvinte, în mod clar și precis.

În realitate, gramatica preconizată a reflecta ordinea rațională a lumii și de a fi un instrument de cunoaștere a lumii era și mai este, cu tot progresul tehnic și științific înregistrat între timp, o simplă utopie.

Ideea unei limbi universale nu-i aparține lui Descartes. Ea apare pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea la poetul și gînditorul catalan Ramón Llul (cf. J. Carreras y Artau, *De Ramon Llul a los modernos ensayos de formación de una lengua universal*, Barcelona, 1946) și continuă cu Descartes și cu englezii George Dalgarno (*Ars Signorum*, 1661) și John Wilkins (*An Essay towards a Real Character and a Philosophical Language*, 1668) și cu alții (cf. J. Knowlson, *Universal language Schemes in England and France (1600-1800)*, Toronto, 1975). Această idee l-a preocupat și pe Leibniz în tinerețe (în *Dissertatio de artae combinatoria*, 1666).

Prin urmare, ideile de teorie a limbii susținute de Descartes nu sînt nici noi, nici originale. De aceea, credem că are dreptate E. Coseriu, (*op. cit.*, II, p. 43), cînd arată că o *lingvistică carteziană*, presupusă de Chomsky ca punct de plecare pentru teoriile lui, nu există de fapt.

IV.3.2. Dacă despre lingvistică și o filozofie a limbii de tip cartezian nu se poate vorbi din motivele arătate mai sus, în schimb, se poate vorbi de o ***gramatică rațională,*** cu pretenții de generalitate, care înflorește în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, mai ales în Franța.

Prima și cea mai importantă gramatică de acest fel, care a fost receptată nu demult de gramatica generativă, este cunoscută sub numele de ***Gramatica de la Port-Royal***, elaborată de Claude Lancelot (c.1615-1695) și Antoine Arnauld (1612-1694) și apărută în 1660. Titlul ei este semnificativ pentru ambițiile autorilor: *Grammaire générale et raisonée contenant les fondements de l'art de parler, expliqués d'une manière claire et naturelle. Les raisons de ce qui est commun a toutes les langues et des principales differences qui s'y rencontrent; et plusieurs remarques nouvelles sur la langue françoise.* Dintre cei doi autori, A. Arnauld a mai publicat împreună cu P. Nicole (1625-1695) o logică, cunoscută sub numele de *Logica de la Port Royal* (*La logique ou l'art de penser*, 1662). Lancelot elaborase mai înainte manuale de greacă, italiană și spaniolă pentru *Școala de la Port-Royal*. Ei pornesc de la ideea că limba este supusă aceloraşi legi pe care le are gîndirea și „*que la connaissance de ce qui se passe notre esprit est necessaire pour comprendre les fondaments de la grammaire*" (apud Kukenheim, 1966, p. 31).

Gramatica de la Port-Royal este o reacție împotriva conceptului de *modus significandi*, introdus de scolastica medievală, care separa gramatica de logică, și, în același timp, o reacție împotriva concepției empirice a epocii, reflectate în gramaticile

normative (de pildă, împotriva gramaticii lui Vaugelas, *Remarques sur la langue française*, 1647).

Autorii *Gramaticii de la Port-Royal* îşi propun, după cum arată şi titlul, să dea explicaţii logice valabile şi posibile pentru orice limbă. Expresiile *toutes les langues, toutes les langues vulgaires*, care revin în mod semnificativ în textul gramaticii, explică această ambiţie. Dar, de fapt, generalitatea se restrînge la comparaţia între latină şi franceză, iar uneori şi cu greaca şi ebraica; germana nu este luată în consideraţie decît atunci cînd se discută auxiliarele *werden* şi *wollen*, iar spaniola şi italiana, cînd se prezintă sintaxa regimului verbal. Franceza serveşte întotdeauna ca punct de referinţă, inconştient şi privilegiat pentru analiza raţională.

Această gramatică este formată din ***două părţi***:

- ***Prima parte*** (cu şase capitole) cuprinde analiza planului expresiei (nivelul fonetic, prozodic şi grafic; descrierea vocalelor şi consoanelor, analiza silabei şi cuvîntului din punct de vedere fonologic, accentul etc.). Autorii fac distincţia între *lettres/ caracteres de l'ecriture/sons*, care corespunde, în general, celei dintre *foneme/grafeme/sunete*.
- ***Partea a doua***, şi cea mai importantă a gramaticii (pentru dezvoltarea ulterioară a lingvisticii), este aceea care încearcă să logicizeze limbajul şi se ocupă cu analiza categoriilor de cuvinte din punct de vedere logic. Cuvintele sînt clasificate în două categorii:

1) cuvinte care semnifică obiecte ale gîndirii. Obiectele gîndirii sînt *substanţe* în sine şi *însuşirile* şi *accidentele* ei. Se arată că substantivul denumeşte *substanţe*, că adjectivul nu poate denumi decît *accidente*, în sensul scolastic al termenului, dar el poate deveni substantiv şi denumi substanţe (*le blanc, les humains, l'humanité*). În categoria cuvintelor care semnifică obiecte ale gîndirii sînt trecute numele, articolul, pronumele, participiul, adverbul şi prepoziţia.

2) Cuvinte care semnifică moduri de a gîndi (verbul, conjuncţia şi interjecţia). În ceea ce priveşte verbul, autorii se ridică împotriva tezei artistotelice că verbul este un cuvînt care semnifică timpul; pentru ei, verbul are ca principal scop semnificarea afirmaţiei logice pur şi simplu: "*C'est à dire de marquer que le discours ou ce mot est employé est le discours d'un homme qui ne conçoit pas seulement les choses, mais que jude et que les affirme*". De aceea, verbul este definit ca un cuvînt care semnifică afirmaţia logică, împreună cu indicarea persoanei, numărului şi timpului, căci în orice verb predicativ există verbul existenţei (*esse*) şi un atribut (autorii analizează enunţurile *Petrus affirmat* şi *Pierre vit* ca echivalente cu enunţurile *Petrus est afirmans*, respectiv *Piette est vivant*).

Această analiză raţionalistă a verbului are repercusiuni asupra analizei sintactice: orice propoziţie este interpretată ca avînd forma ***S est P*** (ca formă de exprimare a unei judecăţi logice). De pildă, *sedeo* este echivalent din punct de vedere logic cu *ego sum sedens*, căci în verb sînt contopite sensul existenţei (*esse*) şi cel al participiilor sau al adjectivelor.

Ideea că verbul *a fi* este singurul verb subjacent și că este inerent tuturor celorlalte se găsește încă de la Aristotel, apoi în gramaticile speculative medievale, iar astăzi, la Chomsky, care se declară urmaș al gramaticii raționale. Propoziția gramaticală, care, în concepția autorilor coincide întotdeauna cu propoziția logică, reunește subiectul și atributul (: nume predicativ: expresia obiectelor gîndirii) cu copula și participiul (sau adjectivul), care sînt expresia modului gîndirii.

Această analiză, care face ca verbul să fie văzut ca și numele format din substanță, (*esse*) și *atribut* (nume predicativ), duce implicit la ideea a două planuri în structura propoziției:

a) un plan exterior, concret, format din ceea ce oferă observației directe (organizarea enunțului în elemente sonore: de pildă, *affirmat*);

b) un plan abstract al conținutului semantic, subjacent primului, de pildă, *est affirmans*, ca echivalent al lui *affirmat*.

După cum semnul are două laturi, complexul sonor și conceptul (semnificatul), la fel și îmbinările de cuvinte (propozițiile, frazele) au două planuri: unul, al materialului sonor și altul, al organizării semantice. Ideea aceasta este ilustrată cu un exemplu foarte des citat azi în literatura de specialitate de tip generativ-transformațional: *Dieu invisible a créé le monde vizible*, format, după autori, din trei propoziții logice:

1) *Dieu est invisible.*
2) *Dieu a créé le monde* (judecata principală).
3) *Le monde est visible.*

Cele trei judecăți se leagă prin pronume relativ între ele (*Dieu qui est invisible a créé le monde qui est vizible*), iar apoi pronumele este suprimat și propozițiile (1) și (3) își suprimă copulele, rezultînd forma inițială a propoziției. În felul acesta, autorii *Gramaticii de la Port-Royal* ajung la o distincție absolutizată astăzi și devenită principiu călăuzitor în lingvistica transformațională: cea dintre ***structura de suprafață*** și ***structura de adîncime***. De asemenea, ei ajung implicit și la noțiunea de ***transformare*** și de ***reguli de transformare*** a structurii de adîncime în structura de suprafață.

De fapt, Chomsky regăsește în *Gramatica de la Port-Royal* dicotomia sa ***surface structure - deep structure***, arătînd că gîndirea unică la toate popoarele corespunde cu *the deep structure*, iar forma specifică fiecărei limbi este o *surface structure* (Chomsky, *op. cit.*, p. 35). El consideră însă că regulile de transformare care convertesc structura de adîncime în structură de suprafață pot să fie diferite de la limbă la limbă. Pentru autorii *Gramaticii de la Port-Royal*, gramatica trebuie să se ridice de la examinarea faptelor particulare la desprinderea a ceea ce este comun tuturor limbilor, adică la *universaliile lingvistice*. Aceasta este o altă idee preluată de Chomsky, care, la fel ca autorii *Gramaticii de la Port-Royal*, identifică noțiunea de *universal* cu cea de *rațional*, ceea ce înseamnă, în ultima instanță, identificarea tiparelor limbii cu tiparele gîndirii. Paralelismul logico-

gramatical a fost, pe bună dreptate, criticat după aceea, pentru că el furnizează o *logică impură*, compromisă de *verbalism* şi o lingvistică impură, denaturată de logism.

De fapt, *generalitatea Gramaticii de la Port-Royal* este scoasă din gîndirea umană, deci dintr-un factor extralingvistic, aflat deasupra timpului şi spaţiului (limba e, în esenţă, una, pentru că şi raţiunea este unică şi că realitatea este aceeaşi); prin urmare, *universaliile lingvistice* pe care le sugerează şi pe care Chomsky le absolutizează sunt, în ultimă instanţă, universalii *extralingvistice*. Pe de altă parte, *universaliile* propuse sînt ilustrate cu un număr mic de fapte, dintr-un număr limitat de limbi (în special, din franceză, din latină, greacă şi ebraică, iar de Chomsky, numai din engleză).

Faptele de limbă care nu reflectă gîndirea structurată logic şi deosebirile dintre limbi sau dintre diferite perioade de dezvoltare a unei limbi sînt neglijate de autorii *Gramaticii de la Port-Royal* şi, astăzi, de Chomsky şi *Şcoala* sa (cf. Frâncu, 1997).

Fără îndoială, aşa cum arată pe bună dreptate Graur-Wald (1977, p. 49): "*valoarea gramaticii de la Port poate fi apreciată numai dacă o situăm în contextul epocii. Ea apare atunci ca o încercare meritorie de interpretare a structurii şi a funcţionării limbilor, de dezvăluire a aspectelor lor comune şi specifice. Aici sînt abordate, pentru prima oară, teze importante ale lingvisticii teoretice, aflate pe prim plan în lingvistica modernă. S-a spus chiar că odată cu această gramatică, care nu depăşeşte 150 de pagini, s-a născut lingvistica generală ca disciplină ştiinţifică*". În realitate, lingvistica generală nu s-a născut odată cu apariţia acestei gramatici, ea fiind mult mai veche, aşa cum s-a văzut mai sus.

Gramatica de la Port-Royal a fost republicată de mai multe ori (ultima ediţie este din 1830), a fost tradusă şi comentată sau dezvoltată de alţi autori, în special în secolul al XVIII-lea (de pildă, de N. Beauzée, *Grammaire générale ou exposition raisonée des élèments necessaires du langage pour servir de fondement à l'étude des toutes les toutes les langues*, 1767, care subliniază că, în principiile ei fundamentale, limba este *universală, imuabilă, inalterabilă*).

În secolul al XIX-lea, cînd s-a pus accentul pe deosebirile dintre limbi şi pe înrudirea genealogică a limbilor, *Gramatica de la Port-Royal* a fost criticată pentru logismul şi pretenţia ei de generalitate şi decade treptat pe la jumătatea secolului: "*De 1300 à 1850 on assiste en France à l'agonie de la Grammaire Générale*" (Guy Harmois, *Les théories du langage en France de 1660 à 1821*, Paris [1928], p. 82). Ferdinand de Saussure, punînd accentul pe cercetarea sincronică a limbilor o apreciază, din unele puncte de vedere, pe la începutul secolului al XX-lea, iar Chomsky o *reabilitează* aproape în întregime, în deceniul al VII-lea al secolului trecut, ridicînd la rangul de principii unele distincţii din această gramatică (pentru lunga tradiţie a gramaticii raţionaliste, vezi Konrad Koerner, 1989, p. 71-73).

IV.4. Poziţia intermediară. ***Gottfried Wilhelm Leibniz*** (1646-1716), prin poziţia sa intermediară între empirism şi raţionalism, aduce în problemele de filozofie a limbii noi puncte de vedere sau corelări ale unor puncte de vedere susţinute mai înainte (în special,

ale unor idei ale lui John Locke).

Ca şi Descartes, Leibniz a fost preocupat de construirea unei limbi *universale*, o *characteristica universalis*, o simbolistică logică universală, construită după modelul matematicii, cu scopul de a cunoaşte şi descoperi adevărul şi de a construi un sistem universal de comunicare. Lucrarea sa, *Dissertatio de artae combinatoria* (1666), publicată la vîrsta de 20 de ani, pe timpul studenției sale, cuprinde modul de reducere a ideilor complexe la idei simple şi combinații de idei simple, pentru a crea o algebră logică pentru toate gîndurile şi obiectele din realitate. Această algebră logică ar echivala cu o limbă universală, concepută deci, ca un calcul matematic. Cuvintele, vocalele şi consoanele într-o asemenea limbă sînt notate cu cifre (de pildă, pentru consoane se pot folosi numere întregi, pentru vocale numere zecimale: 1-9 = a; 10-99 = b; 100-99 = i, etc.; un cuvînt are o succesiune de astfel de cifre). Lucrarea sa, *Specimen calculi universalis*, "*anticipează cîteva dintre caracteristicile logicii simbolice moderne, deşi se bazează pe silogismul aristotelic*" (Robins, 2003, p. 159). Aşa cum s-a arătat, crearea unei limbi universale pune probleme deosebit de dificile peste care nici Leibniz nu a putut trece. Încercările de creare a unor maşini de tradus, în deceniile al VII-lea şi al VIII-lea ale secolului trecut, au scos la iveală dificultăți insolubile în această privință.

Dar, în această încercare de a constitui o limbă universală, Leibniz emite o serie de observații, privind sistemul lingvistic, foarte interesante:

1) El observă că *timpul* nu este numai o caracteristică a verbului, ci şi a substantivului, adjectivului şi adverbului. Leibniz înțelege categoriile ca posibilități universale ale limbii şi, în acest caz, categoria timpului, ca o posibilitate universală, care nu neapărat trebuie să fie legată de verb. El dă următoarele aspecte: la adjective: *ridiculurus* "acela care va fi ridicul"; sau la perfectul latin *amavitio* "das Geliebthaben", *amaturitio* "das Lieben-werden" (apud E. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 55-56).

2) Leibniz propune *comparația* şi la substantive, adverbe şi verbe.

3) El constată că, de fapt, există numai patru părți de vorbire care au conținut lexematic şi care merită denumirea de părți de vorbire: verbul, substantivul, adjectivul şi adverbul.

4) Părțile pot fi reduse (de pildă, adverbul poate fi redus la adjectiv, pentru că el nu este decît un adjectiv al verbului).

5) Adjectivele pot fi reduse la substantive şi ***Adj.*** + ***Subst.***, pot fi o singură clasă, pentru că, din punct de vedere logic, un ***Adj.*** + ***ideea de lucru*** = ***Substantiv***.

6) În sfîrşit, şi verbul poate fi redus, căci toate verbele pot fi reduse la unul singur ***(esse)*** + ***un nume***. Singurul verb necesar ar fi, deci, *a fi* şi oricare alt verb ar putea fi redat ca ***N*** + ***esse***, idee pe care o găsim, după cum am văzut, în *Gramatica de la Port-Royal*, apărută cu şase ani înainte de publicarea lucrării lui Leibniz. Reducerea categoriilor ar fi fost foarte importantă pentru scopul propus de Leibniz de a crea o limbă universală. În tot

cazul, ideea categoriilor ca *posibilităţi* ale limbii şi analiza relaţiilor dintre ele sînt foarte importante pentru dezvoltarea ulterioară a lingvisticii.

IV.4.1. Leibniz *versus* Locke

Mai importantă este însă lucrarea sa *Nouveaux essais sur l'entendement humain* (scrisă în 1703, dar publicată în 1765, ca postumă de Rudolf Erich Raspe (1737-1791), la Amsterdam-Leipzig). Ea este un răspuns la tezele empirice ale lui Locke privind rolul limbii în procesul cunoaşterii şi reflectă un punct de vedere original. Leibniz are o pătrundere mai mare decît Locke privind problemele de limbă. El ştie că limbile sînt realităţi istorice; el cunoaşte mai multe limbi din care foloseşte exemple ilustrative; are cunoştinţe mai adînci de etimologie şi vede înrudirea dintre limbi. După expresia lui E. Coseriu, *„Leibniz este în mai mare măsură lingvist decît Locke"* (*op. cit.*, I, p. 149).

Faţă de Locke şi tezele sale, Leibniz are observaţii critice în următoarele puncte importante, semnalate şi de E. Coseriu (*op. cit.*, II, p. 150):

1. problema relaţiei dintre *abstractizare* şi *limbă;*
2. problema *esenţei* şi a *definiţiei*;
3. relaţia dintre *species* şi *nomina*;
4. relaţia dintre *limbă* şi *ştiinţa* ei.

În ceea ce priveşte primul punct, Leibniz respinge ideea susţinută de Locke privind dezvoltarea limbii de la *individual* spre *universal* (general), de la *concret* la *abstract*. El crede că un anumit grad de generalizare a existat de la început, căci altfel nu ar fi fost posibilă comunicarea. Complexele sonore nu au desemnat niciodată obiectele individuale, nici chiar la începuturile vorbirii. De aceea, dezvoltarea istorică nu merge de la nume proprii spre apelative, ci invers; oricînd ne putem convinge că numele proprii se dezvoltă din apelative. Mai tîrziu, englezul J. Harris, în lucrarea sa *Hermes* observă, în opoziţie cu filozofia engleză a epocii, că *"cuvintele sînt simboluri, atît pentru idei generale cît şi pentru idei particulare; însă, pentru cele generale, ele sînt primare, esenţiale şi nemijlocite; pentru particulare, numai secundare accidentale şi indirecte"* (apud E. Coseriu, *op. cit.*, I, p. 151).

Scopul limbii este acela de a nota idei, specii şi, deci, la origine şi numele proprii au fost nume pentru specii.

Însă Leibniz, spre deosebire de Locke, acceptă abstractizarea de la specii spre genuri, dar nu şi de la indivizi la specii, pentru că individul nu poate fi cunoscut nemijlocit, ci numai dedus din ceva general, din specie, pe care o cunoaştem intuitiv. De la specie pornesc două drumuri: unul spre individual, prin procesul de individualizare, şi altul spre general (conceput ca o specie de specii), prin procesul de abstractizare.

Diferenţa faţă de teza lui Locke poate fi redată prin următoarea schemă făcută de E. Coseriu (*op. cit.*, I, p. 151). În concluzie, Leibniz posedă o intuiţie mai profundă decît Locke privind raportul dintre *particular* şi *general* în limbă.

Teza lui Locke	*Teza lui Leibniz*
Genus	*Genus*
↑	↑
species	*species*
↑	↓
individuum	*individuum*

Leibniz acceptă teza lui Locke că ideile simple au o definiție *reală,* cauzală, dar nu și una *nominală.* O definiție e nominală cînd ea include posibilitatea lucrului (obiectului); în caz contrar, ea e reală, independent de faptul că lucrul este experimentat înainte sau după darea definiției sau a numelui. Numele pentru idei complexe sînt însă create convențional în fiecare limbă, variind de la o limbă la alta; de aceea, aceste nume permit numai definiții nominale.

În cazul substanțelor (genuri și specii), despre care Locke credea că există numai dacă au nume, Leibniz afirmă că este posibil ca ele să aibă două feluri de definiții: *nominale* și *reale* (sau cauzale). Primul tip corespunde existenței nemijlocite (*galben, greu* cînd se vorbește despre *aur*); al doilea corespunde cunoștințelor științifice privind cauzele acestor caracteristici.

În ceea ce privește teza lui Locke, conform căreia nu există denumiri decît pentru unele specii, iar speciile, pentru care nu există nume, nu sînt specii, Leibniz observă că aceasta este o observație bună privind cuvintele (numele), dar nu și speciile sau ideile. Diferitele posibilități de combinare a ideilor constituie specii (*species*) și aceasta indiferent de faptul că ele sînt înzestrate cu un nume sau nu, *căci nu toate speciile au nume*. Leibniz crede că aici își găsește justificarea *gramatica generală* care trebuie să menționeze acele posibilități de combinare a ideilor. Dar, o asemenea gramatică generală trebuie să compare mereu *posibilitățile* cu faptele, adică cu realizarea lingvistică dintr-o limbă dată.

Pentru Locke, termenul *species* este echivalent cu *nomina* care este echivalent la rîndul său cu *semnificat* (*Wortinhalt*). Pentru el nu există determinări reale ale speciei; trăsăturile reale ale speciilor nu au nici o greutate (de pildă, *aur* este o specie, care are, firește, după Locke, numai definiție nominală, indiferent de trăsăturile constatate de cercetarea substanței respective).

În schimb, pentru Leibniz, există determinări lingvistice și reale ale speciilor și determinări constatate cu ajutorul științei, acestea din urmă intercalîndu-se între primele două. În felul acesta, Leibniz deosebește existența *logică, lingvistică* și *fizică* a speciilor. Cea lingvistică se interpune între cea logică și cea fizică și variază după uzul lingvistic, condițiile sociale și culturale. De exemplu, există o singură specie fizică *apă,* dar diferite specii logice (în funcție de temperatură, gust, culoare) și diferite specii lingvistice: *apă, gheață, zăpadă, grindină* (E. Coseriu, *op. cit.*, I, p. 154-155; Graur-Wald, 1977,

p. 54). Iată şi un alt exemplu: din punct de vedere logic, există mai multe feluri de *cai*, din punct de vedere lingvistic, există: *murg, bălan, roib*, etc.; din punct de vedere fizic, există numai *cal* (cf. E. Coseriu, *op. cit.*, I, p. 155).

În ceea ce priveşte semnul lingvistic, Leibniz a arătat că el este, anticipîndu-l în acest sens pe Ferdinand de Saussure, fie rezultatul alegerii întîmplătoare (fiind arbitrar), fie al alegerii constante (fiind într-un anumit grad motivat). El a stabilit diferite grade de motivare: motivarea gramaticală a limbilor artificiale, motivarea semantică a argoului, motivarea fonetică a onomatopeelor şi a cuvintelor cu simbolism fonetic.

Leibniz a emis teorii care depăşesc epoca sa privind înrudirea dintre limbi şi dezvoltarea istorică a limbilor. În lucrarea sa *Brevis disignatio meditationem de originibus gentium ductis potissimum ex judicio linguarum* (Berlin, 1710), el combate teza dominantă a epocii privind limba ebraică ca *limbă mamă* a diferitelor limbi existente. El crede că originea limbilor este situată înainte de apariţia tuturor limbilor cunoscute, într-o ***limbă adamică*** ipotetică, din care s-au desprins ***un grup semitic*** şi ***un grup iafetic***, subdivizat într-o ***grupă celtică*** (greaca, latina, germana, slava) şi o ***grupă scitică*** (fineza, turca, mongola). Constatările lui Leibniz şi ale altor gînditori din secolul al XVIII-lea pregătesc metoda comparativ-istorică.

Pe de altă parte, Leibniz, ca şi Francis Bacon, a susţinut teza reluată în secolul al XIX-lea că limba este cea mai bună oglindă a spiritului uman şi că o analiză exactă a semnificaţiei cuvintelor poate arăta foarte bine acest lucru (cf. Arens, 1974, p. 99).

IV.5. *Gianbattista Vico.* În Italia, o nouă concepţie privind istoria limbajului şi raportul lui cu istoria societăţii o aduce ***Giovanni Batista Vico*** (1668-1744), numit şi ***Gianbattista Vico***. Acesta rupe total tradiţia logicistă a epocii, abordînd cu îndrăzneală problema originii limbajului dintr-o perspectivă deosebită faţă de înaintaşii săi - cea a istoriei. El a devenit cunoscut abia pe la mijlocul secolului al XIX-lea, cu opera sa cea mai importantă, *Principi di una scienza nuova d'intormo alla commune natura delle nazioni* (1725, cu alte ediţii revăzute şi adăugate, în 1730, 1744) în care-şi expune teoria sa ciclică privind istoria şi legile ei generale. Considerată de De Santis ca fiind *Divina comedie a ştiinţei*, această operă îmbrăţişează toate faptele şi domeniile umane printre care şi cele ale limbajului, în toată complexitatea lui.

Este o greşeală de a considera că această lucrare cuprinde numai o teorie privind originea limbajului şi că acest lucru limitează meritul pe care l-ar fi putu avea Vico ca lingvist (ideie susţinută de Mounin, 1967, p. 135). De fapt, numele lui Vico nu prea apare în multe istorii ale lingvisticii (de pildă, H. Arens, 1974, nu-l menţionează nici o dată, deşi lucrarea lui este foarte bogată în nume din acea perioadă; Kukenheim (1966, p. 38) menţionează numai că opera lui Vico este "*importantă pentru concepţia istorică a studiilor lingvistice*" şi nimic altceva, iar Tagliavini (1963, p. 67) afirmă că Vico "*pune pe bază nouă, dar cu roade foarte tîrzii problema filozofică a limbajului*"). Unii cercetători i-au

acordat lui Vico un mare spațiu în cercetările lor de istorie a lingvisticii (cf. K. Apel, 1963; E. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 69-128), arătînd în ce constă originalitatea gîndirii sale.

Mai întîi, Vico expune teoria sa privind originea limbajului și a evoluției sale în trei fraze: vîrsta zeilor, a eroilor și a oamenilor.

Oamenii ar fi avut mai întîi o primă limbă, divină sau mitologică, pe care Vico o numește ***limba hieroglifică sau sacră*** sau ***limba zeilor***. Acest limbaj ar fi fost - zice el - mai întîi mental, căci "*oamenii nu aveau încă uzul vorbirii*" (*tempi mutoli*). Vico arată că oamenii, mai întîi muți, vorbeau așa cum procedăm noi cînd scriem. Această limbă *mentală și divină*, consta dintr-un ansamblu de acte religioase mute și de rituri consacrate, și ea era necesară într-o epocă în care oamenii nu aveau vorbirea. Vico se baza pe observarea muților, care se exprimă cu ajutorul gesturilor ce presupun o legătură necesară între obiecte și ideile pe care vor să le comunice, și el crede că această "*axiomă privind muții constituie principiul hieroglifelor de care se serveau pentru a se exprima toate popoarele în epocile primitive ale barbariei lor*" (apud Mounin, 1967, p. 136).

A doua limbă a fost aceea a *eroilor* numită de Vico ***limba eroică*** sau ***poetică*** și ***simbolică*** (limba armelor, a medaliilor, a metaforelor).

A treia limbă este cea a plebei, ***opera masei***, numită ***practică*** sau ***epistolară.*** Ea a fost creată de plebea popoarelor eroice, pentru nevoile vieții cotidiene. După părerea lui Vico, limbajul s-ar fi creat spontan, ca un fel de cîntec cu imagini poetice și simbolice; el și-a pierdut treptat caracterul motivat, diferențiindu-se pe colectivități, în funcție de climă, timp și obiceiuri. Trecerea este reflectată de evoluția scrierii, de la pictograme la alfabet, și de geneza părților de vorbire: "primele ar fi fost onomatopeele, apoi interjecțiile, apoi pronumele și particulele (ambele monosilabice), urmate de prepoziții (care, după Vico, apar înaintea numelor și verbelor pentru că intră în compunerea acestora); urmează numele (înaintea verbelor, căci propoziția trebuie să aibă în mod necesar un subiect) și, în sfîrșit, verbele. Așa cum arată Graur-Wald (1977, p. 56), "*încercarea de abordare a lui Vico este antiistorică*". Dar, pentru a aprecia ideile lui Vico, este necesar de a le încadra în epoca respectivă și de a urmări influența lor ulterioară: *Ideea care depășește epoca lui este aceea că limba și poezia au o origine comună. Ideea a fost dezvoltată pe la începutul secolului trecut de B. Croce care identifică limba cu creația, estetica cu lingvistica generală. Într-o epocă dominată de logicism, raționalism, ideea că limba are și un aspect creator (fiind nu numai repetiție, ci și creație) era, fără îndoială, o noutate care ridică valoarea teoriei lui Vico.*

Spre deosebire de contemporanii săi, Vico privește limba ca pe un obiect autonom al reflexiei și cercetării (cf. E. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 91: "*Diese methodische Autonomie unterscheidet die Sprachphilosofie Vicos von der ganzen, bisher behandelten Sprachphilosofie. Zum ersten Mal wird nämlich die Sprache an sich und für sich und nicht in bezug auf ein anderes betrachtet*", adică "*Această autonomie metodică deosebește filozofia limbajului lui Vico de întreaga filozofie a limbii, tratată mai înainte.*

Pentru prima dată este privită limba în sine şi pentru sine şi nu în legătură cu altceva").

Spre deosebire de toţi înaintaşii şi contemporanii săi, Vico priveşte semnul ca o entitate autonomă; obiectul reflexiei este *cuvîntul* ca atare, în autonomia sa proprie; acest lucru este considerat de către E. Coseriu (II, 1972, p. 91) ca un mare merit a lui Vico: "*Nicht die Zeichenrelation «signum-Objekt» (Begriff) ist hier Objekt der Reflexion, sondern das Zeichenhafte selbst, d. h. das «signum», die Sprache als solche*" ("Nu relaţia *signum*-obiect (noţiune) este aici obiect de reflexie, ci semnul însuşi, adică *signum*, limba ca atare").

Vico nu se mai întreabă ca filozofii greci dacă cuvîntul este adevărat sau fals, dacă este just sau nu (Platon), dacă corespunde în întregime sau parţial cunoaşterii obiective (Locke, Leibniz), ci *care* este propriul lui adevăr. El pune altfel problema decît raţionaliştii şi empiriştii epocii, pentru care limba era interpretată în special ca instrument de cunoaştere: "*Vico ist der erste Philosoph, der die Sprache nicht als Instrument betrachtet*" (*ibid.*, p. 92). După părerea lui Vico, limba nu este un instrument de cunoaştere, ci este ea însăşi cunoaştere, este o formă de cunoaştere. Limba nu poate fi văzută ca instrument al gîndirii sau ca formă exterioară a gîndirii, căci ea însăşi este o formă a gîndirii, un fel de gîndire, dar, este, de fapt, o formă de ***gîndire prelogică*** ("*eine vorlogische Denkform*", după expresia lui E. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 93). Acest lucru se explică după Vico prin faptul că limba ca gîndire şi cunoaştere este prelogică pentru că ea nu este un produs al raţiunii (*rationis*, genitivul lui *ratio*), ci un produs al intuiţiei sau al fanteziei sau, altfel spus, este *obiectivitatea intuiţiei*. Limba, ca formă autonomă şi primară a umanităţii, a izvorît din forma creatoare a fanteziei din care şi poezia şi *mitos*-ul au izvorît. Mai mult decît atît: la origine, limba, poezia şi mitul nu sînt trei forme ale cunoaşterii intuitive, ci una singură. El concepe poezia ca formă primitivă a limbii.

Corolarul ideii că limba este *prelogică* se poate explica prin faptul că, la origine, nu putea să urmeze logica raţională şi nici să exprime *universaliile logice* (*universali ragionati*). Ca şi poezia şi mitul, limba are la origine propria ei logică şi universaliile ei proprii, adică *universali fantastici* sau *poetici*. Prin aceste universalii speciale, limba îşi are propriul ei adevăr, propria ei individualitate.

Din aceste principii generale, Vico extrage altele secundare:

1. Nu funcţia de reflectare a realităţii este primară şi cea poetică este secundară, ci invers. Limba, poezia şi mitul nu cuprind ceva din adevărul deja recunoscut, ca apoi să-l exprime alegoric sau metaforic şi nici ceva din *ştiinţa ascunsă, ci* invers: ele cuprind o cunoaştere primară care se dezvoltă apoi în mod raţional.

2. Miturile, poeziile şi cuvintele nu sînt neadevărate, *mincinoase*, ci, ca primă treaptă a cunoaşterii, adevărate; ele nu trebuie măsurate cu instrumentele de măsură ale ştiinţei şi filozofiei, aşa cum nici expresiile spontane ale copiilor nu pot şi nu trebuie interpretate cu instrumentele de măsură ale limbii adulţilor.

3. Logica nu s-a creat înaintea limbii şi poeziei, şi, de aceea, nici limba şi nici

poezia nu sînt construite după principiile logice; limba a apărut - după Vico - înaintea analizei logice şi înaintea logicii; cei care au creat limba nu au învăţat la *Şcoala* lui Aristotel, creatorul logicii, spune el cu ironie.

4. Ştiinţa poate să depăşească miturile, dar nu să le înlocuiască sau să le distrugă, pentru că miturile, poezia şi fantasticul constituie o fază autonomă din istoria omenirii.

5. În legătură cu *adevărul cuvintelor*, Vico dă o nouă interpretare a acestei probleme. Faţă de Aristotel şi de tot Evul Mediu (de tip aristotelian) care priveau cuvîntul în funcţie de noţiune (toate cuvintele care corespund unei noţiuni sînt *adevărate,* căci altfel ele nu ar fi cuvinte) şi faţă de Platon (care, examinînd relaţia cuvînt-obiect, crede că trăsăturile obiectului se pot reflecta în latura materaială a cuvîntului), Vico vede *adevărul cuvîntului* în *cuvîntul însuşi,* conceput ca *intuiţie poetică*, indiferent de faptul dacă el corespunde unui adevăr ontologic sau nu: "*Die Wahrheit des Wortes ist nach Vico einfach das menschliche Erlebnis, das sich im Wort ausdrückt*". "*Adevărul cuvîntului este, după Vico, numai experienţa umană care se exprimă în cuvînt*" (E. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 96).

6. Etimologia trebuie şi după părerea lui Vico să descopere etimonul, adevărul cuvîntului, dar nu ca adevăr al obiectului desemnat sau al *potrivirii* cu obiectul, ci ca intuiţie originară, primară, care este exprimată în cuvînt.

7. Vico arată necesitatea alcătuirii unui dicţionar universal de concepte, în genul propus în secolul trecut de *Şcoala neo-humboldtiană* germană (cf. Walter von Wartburg şi Rudolf Hallig, *Begriffssystem als Grundlage für Lexikographie*, Berlin, 1963), anticipînd şi în această privinţă unele direcţii din lingvistica modernă.

8. În privinţa *arbitrarităţii* semnului lingvistic, Vico respinge ideea că semnul ar fi nemotivat şi afirmă că el este *natural*, deci motivat. Dar această motivare nu apare ca la Platon, ca motivare prin cunoaşterea şi analiza obiectului, ci ca o motivare primară, ca o *favolla naturale* sau *parlare naturale*, rezultată din "*atti e corpi ch'hanno naturali rapporti all'idee ch'essi vogliono significare*" adică "o limbă care rezultă din directa imitare a naturii" (ap. E. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 99).

Deşi multe din aceste idei nu pot fi în întregime acceptate astăzi, meritul lui Vico rămîne acela de a fi atras atenţia într-o epocă dominată de raţionalism, că limba are şi alte funcţii (de pildă, funcţia poetico-expresivă) în afară de cea cercetată atunci - funcţia de exprimare a gîndirii şi de instrument de comunicare.

Din păcate, ideile lui au rămas necunoscute pînă în epoca *Risorgimento*-ului, astfel că ele nu au putut avea o influenţă asupra dezvoltării filozofiei limbii din secolul al XVIII-lea. Deşi opera sa a fost foarte apreciată de De Santis (ca o *Divină comedie a ştiinţei*), cel care îl va redescoperi şi-i va dezvolta ideile va fi ***Benedetto Croce*** (1866-1952), la începutul secolului trecut, în *Estetica* sa (1902). O părere contrară este susţinută de Ernst Cassirer (*The Question of Jean Jacques Rousseau*, New Haven, 1954; ed. a II-a, 1989) care crede că Vico l-ar fi inspirat pe Rousseau în elaborarea teoriei sale lingvistice privind

originea limjabului, căci amîndoi consideră că interjecțiile au contribuit la geneza cuvintelor.

IV.6. Raționalism versus empirism în Seccolul Luminilor

În Franța secolului al XVIII-lea, pe planul preocupărilor de limbă, ne confruntăm, pe de o parte, cu o continuare a raționalismului cartesian, iar pe de altă parte, cu o preluare a empirismului englez și a teoriei engleze privind știința. Cartea lui Locke (*Essay*) este tradusă în franceză în 1700 și exercită o mare influență aici. Newton a influențat nu numai știința, ci și filozofia și ideologia franceză. Iluminismul francez, conceput ca o ideologie largă, are printre caracteristicile sale principiul analizei raționale, a cercetării metodice a faptelor, a înțelegerii naturii lucrurilor pornind de la structura lor.

În filozofia limbii, problemele care-i frămîntă pe gînditorii francezi din secolul al XVIII-lea sînt legate de forma gramaticii generale (Du Marsais și N. Beauzée, autori ai unor gramatici raționale, au multe idei originale privind forma și scopul unei gramatici generale) și, în special, de originea și dezvoltarea limbilor.

Reprezentativi pentru filozofia limbii din Franța secolului al XVIII-lea sînt Condillac și Rousseau, pe care-i vom lua în discuție în cele ce urmează.

IV.6.1. ***Étienne Bonnot de Condillac*** (1715-1780) este poate cel mai important filozof în problema cunoașterii din iluminismul francez. Englezii Locke și Newton îl influențează profund pe plan teoretic și metodologic. De la Locke, el ia empirismul (metoda analitică și principiile de bază ale teoriei cunoașterii), iar de la Newton principiile generale ale lumii fizice (cf. E. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 223). Ca și Locke, el crede că la baza cunoașterii este experiența senzorială. ***Principiul percepției sau al senzației***, preluat de la empiriști este împletit cu *principiul raționalist* că sistemul limbii se bazează pe sistemul rațiunii, iar clasele de cuvinte reflectă categoriile logice. Trecerea de la *senzorial* la *logic* o face limba, produsul rațiunii, dar și mijlocul care contribuie la formarea rațiunii. De aceea, Condillac concepe *gramatica* ca *o parte a artei de a gîndi*, iar pentru a ajunge la legile limbii trebuie cunoscute mai întîi legile gîndirii. Însă, pentru descoperirea oricărui principiu sau oricărei legi, trebuie pornit de la *fapte*. Într-o lucrare din 1749, intitulată *Traité des Systèmes*, el deosebește trei feluri de sisteme filozofice:

1. sisteme care pleacă de la principii generale, abstracte;
2. sisteme care pleacă de la ipoteze;
3. sisteme care pleacă de la fapte sigure.

Condillac își arată preferința pentru cel de al treilea fel de sisteme, și acest lucru este vizibil în ideile lui despre limbă. Astfel, el arată că operațiile procesului de cunoaștere sînt următoarele: senzația (experiența senzorială nemijlocită), percepția, cunoștința, atenția, reminiscența (amintirea), imaginația, contemplația, memoria, reflexia, analiza și sinteza ideilor, aserțiunea.

Funcția de bază a limbii, preconizată de Condillac în prima parte a lucrării sale

Essai sur l'origine des connoissances humaines (1756), este localizată după operațiile primare și elementare, adică după senzație, percepție, conoștință, atenție, căci semnele lingvistice încep cu a cincea operație, cu *amintirea*. Legată de această distincție este împărțirea semnelor în trei categorii:

1. ***semne accidentale*** ("*ou les objets que quelques circonstances particulières ont liés avec quelques-unes des nos idées, en sorte qu'ils sont propres à les réveiller*");

2. ***semne naturale***, produse ale efectului ("*ou les cris que la nature a établis pour les sentiments de joie, de crainte, de douleur etc.*");

3. ***semne instituționale***, legate arbitrar de idei ("*ou ceux que nous avons-mêmes choisis, et qui n'ont qu'un rapport arbitraire avec nos idées*").

Pentru primele operații, după Condillac, semnele nu ar fi necesare: "*Ces signes ne sont point nécessaires pour d'exercice des opérations que précedent la réminiscensce*". Chiar la amintire (*réminiscence*) semnele nu sînt în mod absolut necesare (cel puțin cele *instituționale*). Semnele instituționale sînt absolut necesare la operația *memorie* (autorul face distincție între *amintire* și *memorie*, distincție care există deja la Aristotel), căci fără *semne instituționale* nu poate exista memorie. Animalele nu au memorie și aceasta este deosebirea fundamentală dintre om și animal (adică linia de demarcație ar fi semnul *arbitrar*, idee reluată de Cassirer, care definește omul ca *animal simbolic*).

Semnele arbitrare, care stau de fapt numai în *memorie*, au o acțiune de *reactivare* asupra *imaginației* și *amintirii*, care ar fi *exercice*, și chiar asupra *atenției*, care altfel nu ar putea fi intenționată. Reproducem mai jos schema celor explicate (după E. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 229).

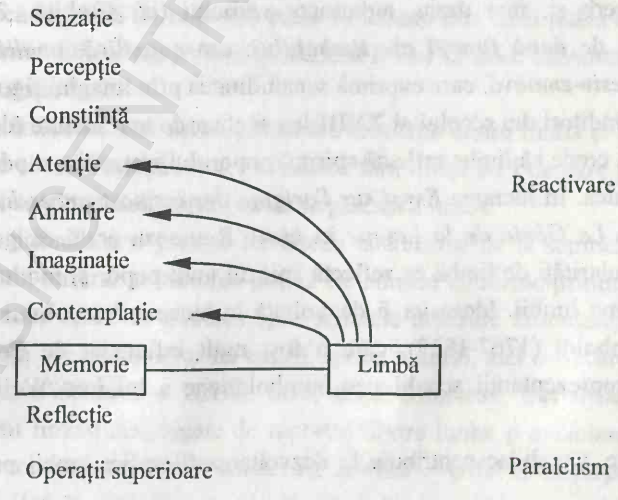

Limba, concepută ca ***memorie + complexe sonore*** cu semnificație, este o condiție pentru operația următoare, pentru *reflexie* și pentru operațiile numite de Condillac *superioare* (el vorbește de operații care constau în "*distinguer, abstraire, comparer, composer et decomposer nos idées*", iar apoi în "*affirmer, nier, juger, raisonner, concevoir*").

În felul acesta, Condillac nu a făcut altceva decît să deosebească două feluri de operații: cele spirituale, raționale, de cele senzoriale. Chiar limba este pentru el o *operație* (*operation laquelle nous donnons des Signes à nos Idées*), dar cu o mare importanță pentru găsirea adevărului. Nu este clar însă dacă *limba* este paralelă cu *memoria* sau se plasează între contemplație și memorie, căci autorul spune numai atît: „*Cette operation résulte de l'imagination qui présente à l'esprit des signes dont ont n'avoit point encore l'usage et de l'attention qui les lies avec les idées*" (cap. I, § 4). Limba ar fi astfel un rezultat al combinării dintre atenție și imaginație. Această teză expusă mai sus este, de fapt, cea mai importantă teză a lui Condillac.

În partea a doua a lucrării sale, autorul se ocupă de tema originii și progresului limbajului. Fundamentîndu-și mai logic teza decît Vico, Condillac susține că la început, comunicarea s-a realizat prin semne naturale care exprimau instinctiv afectul (țipete și gesturi imitative și deictice). Din sunete naturale apar apoi, treptat, pe măsură ce gîndirea umană s-a dezvoltat, cele arbitrare, prin asocieri intenționate sau întîmplătoare. Astfel, din *langage d'action* se dezvoltă un *langage d'institution*, care nu-l desființează însă pe primul care persistă atît în forma lui naturală (gest, mimică, țipăt) cît și în formele perfecționate ale limbajului gestual. Deci, Condillac își imaginează o fază intermediară între cele două tipuri de comunicare, faza în care formele verbale rostite erau însoțite de gesturi care indicau referința temporală. Apoi gesturile au fost înlocuite cu simboluri vocale, pronunțate după verb și, mai tîrziu, aglutinate verbului (cf. (Robins, 2003, p. 186). Condillac vorbește de ***două funcții ale limbajului***: cea *cognitivă, analitică,* bazată pe rațiune, și cea *expresiv-emotivă,* care exprimă sensibilitatea prin imagini figurate.

Ca și alți gînditori din secolul al XVIII-lea și chiar de mai înainte (de pildă, Locke, Leibniz), Condillac crede că limba reflectă spiritul poporului respectiv, modul de a gîndi și de a reflecta realitatea. În lucrarea *Essai sur l'origine des connoissances humaines*, el are un capitol intitulat *Le Génie de la langue* în care Rousseau arată că geniul limbii se manifestă în particularități de limbă ce reflectă spiritul unui popor și modul lui de a privi realitatea prin prisma limbii. Ideea va fi dezvoltată la începutul secolului al XIX-lea de Wilhelm von Humboldt (1767-1835), care a fost mult influențat de Condillac, iar în secolul trecut de reprezentanții școalii neo-humboldtiene a lui Leo Weisgerger (1899-1984).

În concluzie, Condillac contribuie la dezvoltarea filozofiei limbii prin următoarele idei:

1. Ideea că limba este prima operație a spiritului uman și fundamentul pentru alte

operații. Fără limbă, putem avea senzații, percepții etc., dar nu memorie, reflexie, etc., căci limba este condiția de trecere spre operații superioare ale spiritului, și, în același timp, linia de demarcație între animal și om. Meritorie este ideea reactivării prin limbă a operațiilor care și fără limbă sînt posibile (contemplația, imaginația, amintirea, atenția).

2. Ideea unui echilibru între logicism și antilogicism.

3. Ideea că limba reflectă spiritul unui popor și modul în care el structurează realitatea (inclusiv formula *le génie de la langue*) (cf. Nicolas Rousseau, *Connaissance et langage chez Condillac*, Geneva, 1986).

IV.6.2. ***Jean Jacques Rousseau*** (1712-1778) are, în ceea ce privește originea limbajului, unele puncte comune cu Condillac, dar se deosebește de acesta prin o dialectică mai strînsă și un spirit critic mai accentuat în ceea ce privește problema discutată. În lucrarea sa celebră *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes* (1755) și apoi în *Essai sur l'origine des langues* (1782, postum), ca și Condillac, el crede că la origine limbajul se limita la strigăte imitative, apoi limbajul articulat s-ar fi constituit printr-un *contract social*, după ce la început oamenii se serviseră de strigăte și gesturi. El vorbește despre vivacitatea poetică a primelor faze ale limbajului, cînd acesta era numai oral, căci, crede el, "*în scris orice limbă își pierde caracterul și pierde din vigoare în favoarea clarității*".

Mai interesante sînt însă întrebările la care nu găsește soluții, privind această problemă deosebit de dificilă și mult discutată în secolul luminilor, dar considerată de "*La Societaté de Lingvistique de Paris*", din secolul al XIX-lea, ca o problemă *insolubilă* și nedemnă de cercetat.

Condillac pornise de la ipoteza existenței societății omenești înaintea descoperirii limbii. Întrebarea legitimă pe care și-o pune Rousseau este dacă putea să existe societatea omenească înaintea limbii sau trebuie presupusă limba ca să se constituie societatea. El nu găsește nici o soluție însă.

A doua întrebare este aceea privitoare la relația dintre limbă și gîndire: care a fost prima dintre ele și cea determinantă ? Gîndirea fără limbă nu i de pare posibilă, pe de altă parte, trebuie să se gîndească, pentru ca să se găsească limba.

A treia dificultate o găsește Rousseau la trecerea de la semnele motivate la cele arbitrare. Strigătul natural și imitarea pot să fie admise ca forme primitive de comunicare umană. Dificultatea apare la trecerea spre semnele arbitrare articulate, căci de la semne naturale și imitații ale zgomotelor nu există, spune autorul, nici o trecere directă, rațională spre *les langues d'institution*. Există, deci, după Rousseau, trei dificultăți esențiale în problema originii limbajului, legate de raportul dintre limbă și societate, dintre gîndire și limbă și dintre convenție și limbă (motivare-arbitrar). Astfel el descoperă punctele slabe ale vechii teorii, dar, în același timp, viu discutate în epoca sa, cea a originii convenționale a limbii (*thései*). De aceea, el trebuie să se decidă să adopte teza *fúsei* în lucrarea apărută

postum, *Essai sur l'origine des langues* (1782): "*la parole, étant la première institution sociale, ne doit sa forme qu'à des causes naturelles*" (Cap. I). El crede că, din cauze naturale, limba şi societatea s-au creat odată: "*Toutes les passions rapprochent les hommes que la necessité de chercher à vivre force a se fuir*" (Cap. III). De aceea, el respinge aşa numitul *marche didactique* al părţilor de vorbire în constituirea limbii (întîi substantivele, apoi verbele, etc.) şi acceptă ideea unui fel de origine poetică a limbii sau a unei limbi originare care era totodată şi cîntec. Treptat, "*le chant devient, par degrès, un art entièrement separé de la parole, dont il tire son origine*". Cum evoluează cuvintele de la motivate spre arbitare nu arată Rousseau. De la Rousseau rămîn însă întrebările (la care el nu găseşte răspuns) privind teza convenţionalităţii limbii. Aşa cum subliniază E. Coseriu (*op. cit.*, I, p. 246-247), "*fiecare afirmaţie a convenţionalităţii limbii trebuie după Rousseau să ia în consideraţie cele trei dificultăţi şi să le rezolve mai întîi. Dar nu toate cele trei dificultăţi sînt în aceeaşi măsură soluţionabile*".

Spre deosebire de alte spirite ale epocii, care priveau limba ca instrument, Condillac şi Rousseau privesc limba ca expresie a afectelor, a sentimentelor, idee pe care o găsim independent şi la Vico.

În ciuda elementelor fantastice din teoria lingvistică a lui J. J. Rousseau, trebuie recunoscut că el a văzut importanţa altor aspecte ale limbajului (de pildă, latura afectivă şi latura muzicală), care vor fi studiate pe larg în secolul următor şi, în special, în secolul trecut şi în secolul nostru.

Pe de altă parte, influenţa lui Rousseau asupra gîndirii germane din epoca *Sturm und Drang* nu este contestată de nimeni.

IV.6.3. ***Denis Diderot*** (1713-1784) continuă cercetările lui Batteus şi ale lui Condillac privind topica. Batteus, de la care Diderot pleacă, deosebise două feluri de topică: o "*ordre moral-pratique*" şi o "*ordre spéculatif-métaphysique*"; la prima, propoziţia începea cu subiectul (*le soleil est rond*), la a doua cu partea pe care vorbitorul o crede mai importantă (*rond est le soleil*), ambele fiind considerate "naturale" atît pentru latină, cît şi pentru franceză.

După Diderot, în limbile moderne, substantivul trebuie să apară mai întîi, apoi adjectivul din grupul nominal şi apoi grupul verbal, căci această ordine ar fi operaţia naturală a gîndirii, iar în această privinţă, franceza este un exemplu tipic de analiză. Franceza ar fi mai potrivită decît alte limbi pentru comunicarea gîndirii: "*la communication de la pensée étant l'objet principal du langage, notre langue est de toutes les langues la plus scientifique, la plus exacte et le plus extimable*" (ap. E. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 241). Franceza ar fi prin "*le marche didactique*" potrivită ştiinţei, în timp ce greaca, latina, italiana, engleza ar fi potrivite pentru poezie. În acelaşi timp, după criteriul acelui "*bon sens*", Diderot spune despre franceză şi despre alte limbi: "*Le français est fait pour instruire, éclairer et convaincre; le grec, le latin, l'italien, l'anglais, pour persuader, émouvoir et tromper; parlez grec, latin, italien au peuple, mais parler français au sage*"

(*ibid.*, p. 241.).

Fireşte, este o exagerare şi o tratare naivă a unei probleme atît de importante.

IV.7. În Germania, ***Johann Gottfried von Herder*** (1744-1803), în lucrarea sa *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772), susține, ca răspuns la teza originii divine a limbii, prezentată de J. P. Süssmilch (*Versuch eine Beweises dass die erste Sprache ihren Ursprung nicht vom Menschen sondern allein von Schöpher erhalten habe,* Berlin, 1766), o ipoteză asemănătoare cu cea a lui Rousseau: limba şi gîndirea au o origine comună, dezvoltîndu-se paralel şi influențîndu-se reciproc. Limbajul este instrumentul, recipientul şi forma gîndirii umane. Mai întîi, omul primitiv - zice Herder - observă sunetele animalelor şi zgomotele din natură pentru a-şi crea limbajul. Treptat, limbajul devine convențional şi abstract. Şi Herder susține ideea pe care o va prelua de la el Wilhelm von Humboldt că limba reflectă modul specific de gîndire al fiecărui popor. Herder nu pune pe primul plan gîndirea şi pe al doilea plan limba, ci crede că această problemă nu trebuie pusă, din moment ce una depinde de alta.

Fiu al unui cantor din Prusia Orientală, elev al lui Kant, Herder priveşte limba, ca şi Rousseau, dintr-o perspectivă mai largă, antropologică, adică o vede ca pe o "*Schatzkammer mensclicher Gedanken, wo jeder auf seine Art etwas beitrug, eine Summe der Würdigkeit aller menschlicher Seelen*" ("*o comoară a gîndurilor oamenilor la care fiecare a contribuit în felul său, o sumă a demnității tuturor sufletelor umane*").

Influențat mult de profesorul său, Johann Georg Hamann (1730-1788), Herder depăşeşte timpul său încă de la vîrsta de 26 de ani, cînd a scris lucrarea citată mai sus, premiată de Academia din Berlin, căci pentru el nu este atît de important aspectul logic al limbii, atît de mult discutat de gramaticile raționale ale epocii, cît modul în care în limbă se reflectă caracterul poporului, spiritul unui popor (*Volksgeist*). Această problematică, tipic germană, a relației strînse dintre limbă şi spiritul unui popor, care începe cu Herder, va preocupa mult gîndirea lingvistică a savanților germani din secolul al XIX-lea şi din secolul trecut, începînd cu Wilhelm von Humboldt (atunci, cînd acesta vorbeşte de "*innere Sprachform*") şi terminînd cu *Şcoala neo-humboldiană* semanticistă *a* lui Leo Weisberger din zilele noastre.

Limba, ca instrument al gîndirii umane, fusese văzută încă din Antichitate (era deci o idee veche), dar teza că limba este un *tezaur*, o comoară a tuturor gîndurilor umane, este nouă în epocă, şi Herder încearcă cu entuziasm să o ilustreze cu nenumărate fapte din limbă, istorie, artă, educație, nu întotdeauna concludente, clare şi bine sistematizate. Scrisă la o vîrstă fragedă, lucrarea nu porneşte de la planul lingvistic spre cel ontic, ci invers, de la cel ontic spre cel lingvistic, adică de caracteristicile speciei umane spre limbă considerată ca o necesitate a omului din toate timpurile.

Premiată în 1770 de Academia din Berlin şi criticată aspru de profesorul şi mentorul lui Herder, Hamann, lucrarea despre originea limbii este publicată doi ani mai

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

tîrziu şi îl nemulţumeşte profund chiar pe autor atît în ceea ce priveşte structura, cît şi în ceea ce priveşte stilul retoric şi exclamativ. Între timp, Herder îşi schimbase oarecum părerile, fiind influenţat mai mult de ideile romantice. Dar lipsa esenţială a cărţii, semnalată de recenzentul acordării premiului, este aceea că Herder nu-şi susţine suficient ipoteza trecerii de la acea "*innere Sprache*" care ar fi fost "*der erste Gedanke des Menschen*" la acea "*äußere Sprache*" care ar fi, de fapt, limba în actualizarea ei. În ciuda lipsurilor sale inerente, această lucrare a tînărului scriitor, artist şi filozof a avut o mare influenţă asupra gîndirii de la începutul secolului al XIX-lea, în special în cadrul curentului *Sturm und Drang*.

IV.8. În perioada în care Herder îşi scria lucrarea despre originea limbajului, dominantă în Germania nu era filozofia profesorului său, I. Kant, care nu trecuse încă la perioada sa critică (inaugurată de *Kritik der reinen Vernunft*, Riga, 1781 (*Critica raţiunii pure*) şi continuată de *Kritik der praktischen Vernunft*, 1788 şi de *Kritik der Urteileskraft*, 1790), ci filozofia lui ***Christian Wolff*** (1679-1754), profesor la Halle, "*cel mai mare dintre toţi filozofii dogmatici*", cum îl considera Kant, care-i respingea total metafizica şi întreaga concepţie filozofică.

Reprezentant de frunte al iluminismului german, Wolff a preluat de la Leibniz latura raţionalistă a concepţiei sale, considerînd cunoaşterea sensibilă ca fiind confuză şi dînd prioritate cunoaşterii intelectuale, care ar fi distinctă, clară. Kant va arăta că realitatea contrazice acest lucru; geometria, cu toate că operează cu intuiţii sensibile, reprezintă totuşi prototipul cunoaşterii sensibile, clare, iar metafizica şi succesoarea ei de pe la 1750 încoace, ontologia, deşi operează cu noţiuni bazate pe raţiune, ajunge de multe ori la cunoaşteri confuze. Respingînd metafizica dogmatică a lui Wolff, Kant arăta că acesta a anulat distincţia antică de la Platon încoace, între fenomene reprezentînd lumea sensibilă şi *noumene*, reprezentînd lumea inteligibilă sau *noumenală*, ca obiect al intelectului (cf. I. Kant, *Critica raţiunii pure*, trad. de N. Bagdasar şi Elena Moisuc, Bucureşti, 1969, p. LVII, 663).

În ciuda criticilor aspre ale lui Kant, Wolff rămîne filozoful german cel mai important din secolul al XVIII-lea, de dinainte de autorul *Criticii raţiunii pure*, şi unul dintre cei mai importanţi filozofi ai limbajului şi semioticieni din acel secol al luminilor, cu mare influenţă asupra gîndirii ulterioare.

Distins enciclopedist, cu cunoştinţe largi în metafizică, logică, morală, economie, tehnologie, fizică, Wolff tratează problematica limbajului nu în lucrări speciale de limbă, ci în cele de logică (*Vernünftige Gedanken von der Kräften des menschlichen Verstandes und ihren richtigen Gebrauche in Erkänntnis de Wahrheit*, 1712; capitolul al II-lea se ocupă de utilizarea cuvintelor "*Von dem Gebrauche der Wörter*", metafizică (*Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet*, 1719) unde îşi expune teoria sa cu privire la semne,

filozofia limbajului și gramatica generală), etică (*Vernünftige Gedanken von der Menschen Thun und Lassen...*, 1720) și de *ontologie* (*Philosophia prima sive Ontologia*, 1730; în capitolul *De signo* își expune teoria semantică și semiotică).

Pornind de la Leibniz, ale cărui lucrări le studiase, în afară de *Nouveaux Essais sur l'entendement humain*, publicată mai tîrziu, în 1763, Wolff îl urmează îndeaproape în ceea ce privește proiectul acestuia de a crea o *characteristica universalis*, adică o limbă universală, artificială, bazată pe criterii matematice, algebrice. Această *characteristica universalis* ar reprezenta, în concepția lui Wolff, a doua și ultima fază a *teoriei semnelor*, prima ocupîndu-se cu *utilizarea semnelor* și *regulile* acestei utilizări.

Preluînd de la Augustinus și din scolastică unele idei, Wolff dă mai întîi o definiție *semnului*: "*Ein Zeichen ist ein Ding, daraus ich entweder die Gegenwart, oder die Ankunft eines anderen Dinges erkennen kan, das ist, daraus ich erkenne, daß entweder etwas würchlich an einem Orte vorhanden ist, oder das selbst gewesen, oder auch etwas daselbst entstehen werde. z. B. wo Rauch aufsteiget, da ist Feuer*" (*Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele der Menschen...* § 319; adică "*un semn este un lucru din care eu recunosc sau prezentul sau sosirea altui lucru, adică cunosc că ori ceva adevărat există, ori a existat, ori va apărea, de exemplu, acolo unde iese fum, este foc*").

Apoi, el dă o clasificare a semnelor deosebind *semnele naturale (naturalia)* de cele *artificiale (artificialia* «willkürliche»), iar la acestea deosebind *cuvintele* (*Wörter*) de *alte semne* (ap. Coseriu, *op. cit.*, II, p. 131): "*Die Wörter gehören unter die willkürlichen Zeichen*" ("*cuvintele aparțin semnelor arbitrare*").

Cuvintele și alte semne ca, de pildă, cifrele aritmetice, simbolurile diferitelor științe, se disting de semnele naturale (ca, de pildă, *fumul*, care este un semn *al focului*) prin caracterul lor arbitrar, dar Wolff menționează că nu întotdeauna cuvintele au un caracter absolut arbitrar, prezentînd în anumite situații motivări, devenind semne naturale, motivate. În această categorie ar intra cuvintele formate prin derivare, corespunzătoare propozițiilor: "*Quoniam* ***signa derivativa definitionum ac propositionum vicaria*** *significatum primitivum ab arbitrio significatum imponentis, derivativum autem a rebus significatis habent... ideo respecto illius artificialia sunt... respectu hujus naturalia immitantur... consequenter* ***ex artificialibus et naturalibus mixta***" (*Philosophia prima sive Ontologia*, § 967, ap. Coseriu, *op. cit.*, p. 132). Ideea aceasta a derivării unor cuvinte din propoziții este nouă în epocă și ea va juca un rol important la începutul secolului al XIX-lea la primii comparativiști-istorici. Știința semnelor, *semiotica*, trebuie să studieze regulile de folosire a semnelor, astfel încît acestea să fie întotdeauna caracterizate prin claritate și precizie (*Klarheit und Deutlichkeit*). Wolff crede că sistemul de semne care constituie o limbă este o imagine a obiectelor și că analiza acestuia poate duce la constatarea adevărului obiectelor, a lumii reale sau imaginate. Semnele trebuie să fie, după părerea acestui raționalist, un fel de copie sau repetare a obiectelor, un fel de model al lumii și al noțiunilor, Wolff apropiindu-se în acest sens de unii logicieni actuali care doresc să

construiască *limbi simbolice* sau *limbi pur logice.*

Semiotica propusă de Wolff, formată din două părți, una privind teoria semnelor și de utilizare a semnelor, și alta, de creare pe baza acestei teorii a unei limbi universale (*characteristica universalis*) a rămas, din cauza dificultăților insurmontabile de care autorul era conștient, cum era și firesc, numai în faza de proiect.

În probleme de gramatică generală, Wolff este un raționalist convins, repetînd formulări mai vechi de tipul "*durch die Wörter pflegen wir andern unsere Gedanken zu erkennen zu geben*", adică "*prin cuvinte, noi ne îngrijim să transmitem gîndurile noastre*", în care subliniază funcția instrumentalistă a limbii. De asemenea, el reduce toate verbele (numite de el *Hauptwörter*) la verbul *a fi* și un participiu ("*ich sage:* ***das Eisen glüet an statt das Eisen ist glüend***") cum făceau raționaliștii francezi și Leibniz.

Noi sînt însă unele idei și constatări privind relația dintre *noțiune* (*Begriff*) și *semnificație* (*Bedeutung*): există cuvinte care au semnificație și, de aceea, sînt înțelese clar, dar există și semnificații pentru care nu avem noțiuni. Apoi există semnificații cunoscute numai intuitiv, care constituie deja delimitări ale lucrurilor (și cuprind o valoare heuristică a limbii) și care numai prin utilizarea lor în vorbire ajung la noțiuni (cf. Coseriu, *op. cit.*, p. 136).

Dezvoltîndu-l pe Leibniz în ceea ce privește funcția cognitivă a limbii, Wolff stabilește pentru prima dată în istoria gîndirii lingvistice europene o treaptă intermediară între "*cognitio clara confusa* și *cognitio clara distincta*", numită de el "*figürliche Erkenntnis*" (*cunoaștere figurată*) a cărei caracteristică este aceea că permite reprezentarea obiectelor: "*Es ist nähmlich zu mercken, daß die Worte der Grund von einer besonderen Art der Erkänntnis sind, welche wir die* ***figürliche*** *nennen. Denn wir stellen uns die Sachen entweder selbst, oder durch Wörter, oder andere zichen vor*" (adică: "*Trebuie observat că cuvintele sînt baza unui mod special de cunoaștere pe care noi o numim* ***figurat Zeichen****. Căci noi ne reprezentăm obiectele sau direct, sau prin cuvinte sau prin alte semne*"). Această idee este, după părerea lui Coseriu (*op. cit.*, p. 137-138), cea mai importantă idee a concepției despre limbă a lui Wolff.

IV.9. Unele idei ale lui Wolff au fost reluate și altfel sistematizate de ***Johann Heinrich Lambert*** (1728-1777), filozof, matematician și astronom, prieten cu Kant și caracterizat de acesta ca fiind "*primul geniu din Germania*".

Opera sa principală, *Neues Organon oder Gedanken über die Erforschung und Bezeichnung des Wahren und dessen Unterscheidung von Irrthum und Schein*, 2 vol., Leipzig, 1768, cf. și ediția lui Hans Werner Arndt, Hildesheim, 1965), cuprinde 4 părți în care autorul tratează patru științe: ***dianoiologia*** (*știința legilor gîndirii*), ***alethiologia*** (*știința adevărului*), ***semiotica*** (*învățătura desemnării gîndurilor și a obiectelor*) și ***fenomenologia*** (*învățătura aparenței*, unde tratează și izvoarele greșelilor).

Lambert încearcă o sinteză între teza raționalistă a lui Wolff (în prima parte el preia principiile logicii formale a acestuia), și antiteza empiristă a lui Locke (în a doua

parte sînt preluate ideile filozofului englez), fapt exprimat clar de autor: el a dorit "*Lockens einfache Begriffe mit Wolffens Methode verbinden*" (adică "*să îmbine noțiunile simple ale lui Locke cu metoda lui Wolff*"). Dar, de fapt, Lambert este mai mult influențat de Leibniz, de la care împrumută teoria noțiunilor simple și ideea realizării unei *characteristica universalis*, decît de Locke, de la care primește numai unele idei de semiotică. De la englezi, în special de la James Harris, preia și noțiunea de *geniu al limbilor* (*genius linguarum*), noțiune mult vehiculată în lingvistica din secolul al XIX-lea.

Înainte de Saussure, Lambert vorbește de caracterul linear al vorbirii cu aproape aceiași termeni ca acesta "*Die Rede hat nur eine Dimension und ist linear*" (*Semiotik*, p. 81: "*vorbirea are numai o dimensiune și ea este lineară*").

Semiotica lui Lambert se mișcă în limitele celei a lui Wolff, însă, de multe ori, Lambert este mai sistematic și mai clar, reformulînd uneori noțiunile, schimbînd termenii. De pildă, pentru "*cunoaștere figurată*" (*figürliche Erkenntnis*) care este cunoașterea prin limbă sau limbă însăși în concepția lui Wolff, Lambert folosește *symbolische Erkenntnis*, o sintagmă mai precisă care va fi preluată mai tîrziu de alți semioticieni, printre care Ernst Cassirer (1874-1945), în teoria sa privind *formele simbolice*.

Lambert este, alături de englezii James Harris și Adam Smith, unul din precursorii cercetătorilor de tipologie lingvistică, prin încercările sale de a caracteriza germana, franceza și engleza, stabilind așa numitul *genius linguarum*, al acestora.

IV.10. În teoria gramaticii universale și în semiotică, o influență deosebită în epocă și mult după aceea a avut ***James Harris*** (1709-1780) prin capodopera sa *Hermes or a philosophical Inquiry concerning Language and universal Grammar*, Londra, 1751 (cu a 3-a ediție în 1771). Sub influența unchiului său, lordul de Shaftesbury (1671-1713), care în *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, 1711, se ridicase împotriva empirismului și a metafizicii, Harris se apleacă asupra lucrărilor anticilor, în special asupra celor aristotelice (*De interpretatione* și *De anima*) și de tradiție aristotelică (Apollonius, Priscian), realizînd o sinteză a teoriei limbii într-o modernă și originală prezentare.

Pe Harris îl preocupă, pe de o parte, problema trăsăturilor comune ale limbilor pentru a crea o gramatică universală, pe de alta, diversitatea limbilor, dată de acel *genius linguarum* pe care îl are fiecare dintre limbile globului.

Pentru rezolvarea primei probleme, el prezintă un model de semantică generală sau de gramatică generală, iar pentru cercetarea celei de a doua, un model de caracterizare a diferitelor limbi, luînd în discuție însă numai patru tipuri de limbi: latina, engleza, greaca și așa numitele *limbi orientale* pe care le analizează din punctul de vedere al formei și al conținutului, folosind metoda analitică și funcțională.

Pornind de la Aristotel, Harris ia în discuție mai întîi propoziția și părțile ei, oprindu-se asupra așa numitelor *partes orationis* pe care le clasifică într-un mod ingenios și clar: (cf. și Itkonen, 1991, p. 276; Coseriu *op. cit.*, p. 173).

J. Harris deosebeşte *părţile principale* de *accesorii*, distincţie care corespunde vechii împărţiri între cuvinte categorematice "*cu semnificaţie deplină*" şi sincategorematice "*cu semnificaţie relativă*", fiecare din acestea fiind formate din mai multe clase. El afirmă că aceste *partes orationis* sînt generale adică se întîlnesc în toate limbile, fapt considerat de Coseriu (*op. cit.*, p. 173) ca *höchstwahrscheinlich* (*foarte probabil*), căci este vorba nu atît de părţi de vorbire, în adevăratul sens al cuvîntului, ci mai degrabă de funcţiuni necesare în propoziţie.

De aceea, Harris pune la *substantives* nu numai substantivele, ci şi pronumele cu valoare substantivală, iar la *verbs* şi adjectivele participiile şi adverbele (acestea sînt un tip special de "*atributive*", fiind atributive ale atributelor sau atributive de ordinul al doilea), pentru că acestea primesc valoare de nume predicativ, căci verbul corespunde vechii noţiuni de *rhema*. La *accesorii* distinge două categorii: 1) *definitive* (el pune articolul care nu exista în latină, dar există în limbile neolatine şi adjectivele pronominale) şi 2) *conective* (unde încadrează prepoziţia şi conjuncţia). Ca şi în gramaticile vechi greceşti, în lucrarea lui Harris, interjecţia nu intră în *parts of speach*, căci acesta ar fi "*not so properly parts of speach, as adventitious sounds; certain* ***voices of nature****, rather* ***voices of art*** *expressing those passions and natural emotions, which spontaneously arise in the human soul*".

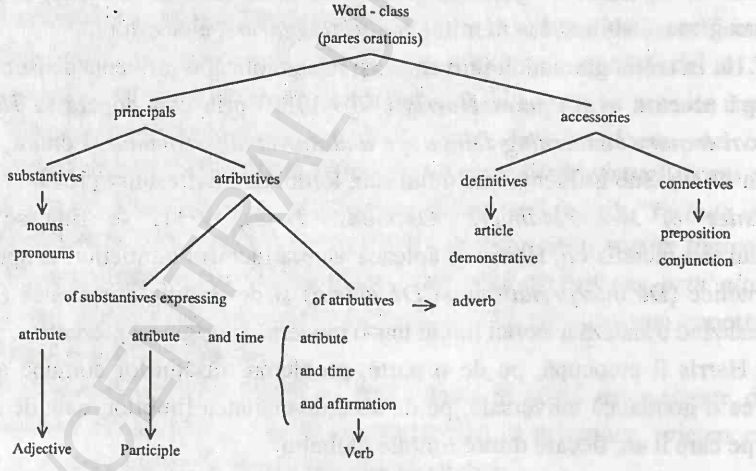

În capitolul al IV-lea al cărţii sale, intitulat *Concerning general or universal Ideas*, J. Harris subliniază caracterul simbolic al limbii, precizează noţiunea de *meaning* (*semnificaţie*), după ce face distincţia între formă şi conţinut în limbă, ilustrează ideea emisă de Leibniz că limba operează, în primul rînd cu noţiuni generale sau universale şi, numai secundar, desemnează lucruri individuale şi, independent de Vico, priveşte limba ca pe o creaţie, ca pe o activitate creativă (vezi pentru amănunte, Coseriu, *op. cit.*, p. 176).

Cu toate că era raţionalist şi adept al gramaticii universale sau generale, acceptă

conceptul de "idei înăscute", respins de empiriştii englezi ai epocii. Harris era conştient totuşi de deosebirile dintre limbi, date de o logică internă şi făcînd distincția dintre funcția fonică şi funcția semantică a vorbirii, prefigurează concepția *formei* interne (*innere Sprachform*) a lui Wilhelm von Humboldt, din primele decenii ale secolului al XIX-lea (cf. Robins, 2003, p. 191).

Pe de altă parte, cu mult înainte de Saussure, a intuit teza potrivit căreia limbajul se prezintă ca un obiect dublu, alcătuit din aspecte contradictorii, unități cu diviziune binară: universal şi specific, general şi particular, materie şi formă, întreg şi parte, elemente autosemantice şi sinsemantice, substantive şi atributive, definitive şi conective (cf. Lucia Wald, 1998, p. 186).

Încercînd o tipologie a limbilor citate (greacă, latină, engleză şi *limbile orientale*), Harris emite idei foarte importante, care au influențat atît pe învățații din timpul său, cît şi pe cei din epocile ulterioare, din Anglia, Germania şi Franța, căci opera sa, care a cunoscut opt ediții în Anglia pînă la 1825, a fost tradusă în germană în 1788 şi în franceză (de Fr. Thurot) în 1806. Printre cei pe care i-a influențat, menționăm în afară de Herder, Lambert şi Hamann din Germania, pe compatrioții săi: ***James Burnet, Lord Mombodo*** (1714-1799), ***John Priestley*** (1733-1804) şi pe alții, printre care şi economistul Adam Smith (1723-1790). Ideile sale au fost însă respinse total de ***Georg Michael Roth*** (1769-1817) în *Antihermes oder philosophische Untersuchung über der reinen Begriff der menschlichen Sprache und die allgemeine Sprachlehre*, Frankfurt/ Leipzig, 1795.

IV.11. În ***Germania*** celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, gramatica generală, înfloritoare în acest timp, este reprezentată de ***Johann Werner Meiner*** (1723-1789), considerat de Coseriu (*op. cit.*, p. 150), "*der größte allgemeine Grammatiker im Deutschland im 18. Jahrhundert und mit James Harris in England einer der größten überhaupt*" ("*cel mai mare autor de gramatici generale în Germania secolului al XVIII-lea şi cu James Harris din Anglia, de fapt, unul din cei mai mari*").

Opera sa principală, *Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftslehre oder Philosophische und allgemeine Sprachlehre*, Leipzig, 1781, apărută cu treizeci de ani mai tîrziu decît opera lui J. Harris, dar, după toate probabilitățile, neinfluențată de aceasta şi inferioară ei, reprezintă punctul extrem al raționalismului în gramatica generală.

Autorul deosebeşte două feluri de gramatică generală: cea ***armonică*** (*die harmonische Sprachlehre*) şi cea ***filozofică*** (*die philosophische Sprachlehre*). Prima trebuie să pornească de la o limbă dată pe care să o compare cu altele şi să stabilească concordanțele, elementele comune, care însă nu trebuie explicate. Cea de a doua porneşte de la gîndirea umană şi constată concordanțele care-şi au baza în unitatea gîndirii umane. Amîndouă conțin reguli şi constatări, numai că drumul urmat pentru formularea acestor reguli este diferit, Meiner făcînd o distincție clară între ceea ce modernii înțeleg prin

empiric-general şi ***universal-esenţial***. Prima cale ar duce numai la constatări, cea de a doua la principii şi la explicaţii care rezultă din aceste principii.

Meiner crede în necesitatea gramaticii filozofice, superioară celeilalte, pentru că porneşte de la gîndire şi se bazează pe principiul aprioric. El crede că acest tip de gramatică poate fi numai *a priori* în sens kantian: *"nu provine din experienţă, este independent de ea, o precede, se află la baza ei, se aplică la ea, o constituie formal"*, dar şi în sensul aristotelian (folosit din Antichitate şi pînă la Leibniz) în care *a priori* avea sensul de "*cunoaştere care porneşte de la cauze pentru a găsi efectele, de la principiu pentru a stabili consecinţele*" (cf. I. Kant, *Critica raţiunii pure*, Bucureşti, 1969, p. 639). La publicarea cărţii sale, este sigur că Meiner nu cunoştea încă opera citată a lui Kant, apărută în acelaşi an (1781), dar este cert că el fusese familiarizat cu disertaţia inaugurală din 1770, *De mundis sensibilis atque inteligibilis forma et principia* a marelui filozof, atunci cînd acesta era numit ca profesor *ordinarius* la Universitatea din Königsberg şi în care sînt schiţate principalele idei ale *Criticii raţiunii pure*.

Cert este faptul că Meiner vorbeşte de "*reine Denken*" (*gîndire pură*) cînd distinge cele două postulate pe care trebuie să se sprijine gramatica generală: cel al *unităţii gîndirii* umane şi cel numit de autor "*Einerleiheit des Originals der Sprache*": "*Den alle Sprachen sind in der Tat nichis anders als so viele von einem demselbem Originale, **welches unser Denken ist**, aufgenommene Kopien*" ("*Deci toate limbile nu sînt de fapt nimic altceva decît multe copii de pe acelaşi tablou original care este gîndirea noastră*").

El doreşte să deducă acel tablou original din comparaţia limbilor sau dintr-o singură limbă (greaca veche), aşa cum arată şi titlul cărţii "*Vernunftslehre aus der Betrachtung der Sprache deduziert worden ist*", însă nu merge consecvent pe acest drum, preferînd drumul invers, de la original spre cópie atunci cînd declară: "*Ich betrachte **zunächst das Original** nach allen seinen Eigenschaften, und nachdem ich alles das Mannichfaltige darinnen entdeckt habe es mögen wessentliche oder zufällige Stücke sein, so sammle ich das Wessentliche und sondere es von dem Zufälligen ab; dann schließe ich also: wenn von diesem Originale Abdrücke vorhanden sind, so müssen sich an diesem Abdrücken diese Eingenschaften befinden, die ich an dem Originale gefunden habe, wenn anders die Abdrucke getreu verfertigt sind*" ("*Eu privesc mai întîi originalul cu toate trăsăturile sale şi după ce am descoperit varianta care poate fi esenţială sau întîmplătoare, atunci aleg părţile esenţiale şi speciale din cele întîmplătoare; apoi conchid: dacă din acest original au apărut cópii, atunci trebuie să se găsească pe aceste cópii toate trăsăturile pe care le-am întîlnit la original, dacă cópiile sînt conforme cu originalul*"). Este posibil ca unele cópii să difere de altele, să fie mai mult sau mai puţin conforme cu originalul, să fie false sau incomplete, ceea ce înseamnă că ele nu corespund în întregime gîndirii.

Redundanţa pe de o parte, iar lipsa unor morfeme pentru exprimarea unor categorii gramaticale, a unor delimitări temporale sau spaţiale, prin mijloace specifice, pe de altă parte, lipsa paralelismului logico-gramatical în unele limbi, fac ca aceste cópii, care sînt

limbile, să difere de originalul dedus de Meiner pe cale intuitivă, apriorică. Greşeala sa este că nu este consecvent în demonstrație, confundînd planul lingvistic cu cel logic, confundînd categoriile logice cu cele gramaticale, care nu țin de *necesitate*, ci de *posibilitate*. Dacă Meiner ar fi privit categoriile gramaticale ca *posibilități*, lucrarea sa ar fi devenit o capodoperă a gîndirii gramaticale, observa E. Coseriu (*op. cit.*, p. 163).

Cu toate lipsurile sale, gramatica generală a lui Meiner a influențat teoria gramaticală modernă. De pildă, Hjelmslev (1889-1965) consideră că o teorie lingvistică poate fi formulată *a priori*, iar verificarea ei prin practică este secundară (cf. Frâncu, 1997, 1999). De asemenea, Chomsky (n. 1928) deduce *universaliile lingvistice* pornind de la orizonturile unei singure limbi (engleza), aşa cum Meiner deducea "*cópii imperfecte sau false ale acestui original perfect*". Ideea că limbile moderne sînt degradări ale unei limbi perfecte din preistorie, atît de frecventă în secolul al XIX-lea, nu este decît consecința firească a acestei teorii.

IV.12. ***Adam Smith*** (1723-1790), economist ca formație, are idei importante în ceea ce priveşte originea limbajului, expuse în anexa (*Considerations concerning the first formation of languages and the different genius of original and compounded language*, cunoscută sub numele de *A Dissertation on the Origin of Language*) la a 2-a ediție a operei sale, *The Teory of Moral Sentiments*, Londra, 1761 (prima ediție nu avea această anexă). Această dezertație privind originea limbajului a cunoscut mai multe ediții în traducere franceză pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea.

În prima parte a anexei, autorul emite ipoteza sa privind originea şi dezvoltarea limbajului, iar în a doua parte se ocupă de aşa numita problemă "*the genius*" a limbii primitive şi a limbilor derivate din aceasta.

Vorbind de limba primitivă şi de dezvoltarea ei ulterioară, Smith nu se ocupă de problema originii ei divine sau umane, ci de dezvoltarea diferitelor sectoare ale limbii, în special de originea şi dezvoltarea părților de vorbire. El consideră că aparițiile substantivelor concrete a verbelor, adjectivelor şi a tuturor *general names* sînt secundare şi dovezi ale dezvoltării limbajului. Substantivele erau numai nume particulare (*particular names*), nu cuvinte generale (*general words*). De exemplu, nu exista cuvîntul general *pom (tree)*, ci un anumit tip de pom sau *acest pom* (*this particular tree*), adică primele nume erau de fapt nume proprii. La fel, verbele la început nu aveau categoria de persoană, erau un fel de *verba propria*.

În partea a doua, Smith se ocupă de tipologia lingvistică a limbilor vechi şi a limbilor noi şi este unul din primii cercetători preocupați de tipologia structurală a limbilor.

Flexiunea este privită ca fiind caracteristică fazei concrete, care s-ar potrivi unei gîndiri corespunzătoare şi structura analitică ar corespunde unei faze abstracte. El crede că limbile flexionare au o sintaxă mai puțin complicată, iar cele analitice au o sintaxă mai complicată. Tipic *flexionare* sînt greaca, considerată ca "originală", apoi latina, iar ca *analitice*

franceza şi engleza. Din punct de vedere estetic, el pune pe primul loc limbile vechi, căci cele noi nu-l mulţumesc din punct de vedere acustic şi din punct de vedere al topicii, care este fixă. Acestea din urmă ar avea drept caracteristică faptul că sînt "*prolixness, constraint, monotony*".

Unele idei ale lui A. Smith, în ceea ce priveşte tipologia, vor fi preluate şi dezvoltate, la începutul secolului al XIX-lea, de germanul August Wilhelm Schlegel, în lucrarea sa *Observations sur la langue et la littérature provençales*, Paris, 1818.

IV.13. ***Joseph Priestley*** (1733-1804), în cele 19 prelegeri din *A Course of Lectures on the Theory of Language and Universal Grammar* (Warrington, 1762) se ocupă de diferite probleme privind limbajul, pornind de la planul ontic.

Astfel, în problema părţilor de vorbire, Priestley adoptă punctul de vedere onomaseologic. El arată că toate cuvintele care corespund lucrurilor, calităţilor, trăsăturilor şi relaţiilor sînt sau nume ale lucrurilor şi calităţilor (care corespund calităţilor din mintea noastră) sau cuvinte adaptate pentru a denota relaţii dintre unele şi altele sau "*a compendium for othe word's with or without their relations*".

Deci, ar exista trei categorii de părţi de propoziţie:

1) substantive şi adjective şi substitute pentru substantive şi adjective, pronume;

2) cuvinte relaţionare (propoziţii, conjunctii);

3) verbe (sau, cum spune autorul, "*a compendium for other words*".

Priestley considera că adverbul nu constituie o clasă, căci el "*contracted forms of speech, which may be analysed into words belonging to other classes*", idee pe care o regăsim şi la Horne Tooke.

În problema originii limbii, Priestley înclină spre teza creaţiei divine, însă în ceea ce priveşte dezvoltarea limbilor, el vorbeşte de un paralelism între dezvoltarea limbii şi dezvoltarea culturii unui popor. Priestley anunţă doctrina naturalistă a dezvoltării limbii de la un stadiu iniţial spre un stadiu foarte avansat, după care urmează decăderea, ca la un organism natural. Punctul culminant al dezvoltării unei limbi corespunde şi punctului culminant al dezvoltării culturii respective, ca exemple sînt date limbile ebraică, greacă, latină, iar dintre limbile moderne, engleza, italiana şi franceza. După părerea lui Priestley, engleza ar fi ajuns la aproape culmea evoluţiei sale: "*English seems to be as near to its meridian as posible*".

În ceea ce priveşte caracterizarea limbilor, Priestley foloseşte criteriul estetic, utilitar şi acustic. Greaca veche este caracterizată prin legătura vocabularului cu formele gramaticale, o gramatică foarte complicată, posibilităţi de nuanţare, derivate din bogăţia vocabularului, posibilităţi de precizare, dar şi o anumită ambiguitate în expresie.

Latina e mai puţin ambiguă în expresie decît greaca, este mai simplă în structură şi de aceea mai răspîndită. Franceza ar fi ajuns la culmea dezvoltării sale şi de aceea s-ar caracteriza printr-o sintaxă foarte complicată. Germana ar fi mai simplă în structură, dar nu

a ajuns la punctul culminant al evoluției sale: "*to be but little removed from its ancient barbarity*". Engleza ar fi atins punctul culminant al evoluției sale și de aceea ar fi mai ușoară. Greaca ar fi potrivită pentru poezie, italiana pentru muzică, în schimb, franceza nu ar fi potrivită pentru poezie din cauza accentului cuvintelor și din cauza foneticii sale.

Firește, există în aceste caracterizări subiectivism și o mare doză de naivitate. Priestley consideră că trebuie îndeplinite trei condiții ca o limbă să fie purtăroarea unei culturi superioare:

a) să fie "potrivită" din punct de vedere acustic;

b) să aibă un vocabular bogat;

c) să fie clară și fără ambiguități în cuvinte și expresii.

El vorbește de necesitatea creării unei limbi universale, dar se îndoiește de faptul că aceasta ar corespunde necesităților oamenilor.

Comparația între diferite limbi, crede el, ne poate aduce servicii multiple, ajutîndu-ne să distingem și să clasificăm ideile (ap. Coseriu, II, 1972, p. 189-193).

În ***Franța*** secolului luminilor, gramatica generală este în floare, căci faima *Gramaticii de la Port-Royal* incita încă spiritele prin comentarii speculative, sofisticate. Printre cei mai importanți reprezentanți ai gramaticii raționale, menționăm pe ***César Chesneau Du Marsais*** (1676-1756) și pe ***Nicolas Beauzée*** (1717-1789).

IV.14. ***Du Marsais***, în spiritul *Gramaticii de la Port-Royal* (1660), considera că gîndirea este preexistentă și independentă de limbaj, dar că ea, pentru a fi exteriorizată, are nevoie de limbaj, care o descompune, o structurează. Ideea, că limbajul este cel care structurează gîndirea, că el stabilește un înainte și un după în gîndirea neordonată și nestructurată este, firește, importantă în epocă și este preluată mai tîrziu de diferite curente și școli lingvistice.

Ca și Meiner, el distinge *două feluri de gramatică* gramatica ca *art* și gramatica ca *science* (și, implicit, două feluri de principii). Una rezultă dintr-un adevăr imuabil și de un uz universal care ar ține de natura gîndirii, alta nu prezintă decît "*un adevăr ipotetic și dependent de convenții libere și muabil*". Gramatica generală sau știința gramaticală ar fi anterioară tuturor limbilor pentru că principiile sale "*sont d'une vérité éternelle*" și ele nu presupun decît posibilitatea limbilor, în timp ce arta gramaticală este posterioară limbilor: "*parce que l'existance des langues doivent exister avant qu'on les rapports artificiellement aux principes généraux*" (*Oeuvres de Du Marsais*, Paris, 1797, p. 85) .

Principiile și metodele enunțate de el, pentru o gramatică generală, sînt aplicate la învățarea limbii latine în *Exposition d'une Méthode raisonnée pour apprendre la langue latine* (Paris, 1722) și, în special, în prefața celebrului tratat de tropi, *De tropes ou différents sens...* (Paris, 1730), publicată cu un an mai tîrziu de *Véritable principes de la Grammaire ou Nouvelle Grammaire raisonnée pour apprendre la langue latine* (1729).

Du Marsais are idei importante și în ceea ce privește modul de producere, de

generare a vorbirii, în lucrarea apărută postum, *Des causes de la parole ou Fragment sur les causes de la parole* (Paris, 1760). El se înscrie astfel în încercările de interpretare mecanică a vorbirii, de examinare a instrumentului fonației, inițiate de ***Charles de Brosses*** (1709-1777), *Traité de la formation méchanique des langues et des principes physiques de l'étimologie* (2 vol., Paris, 1765). Ele pretindeau că sînt capabile de a descoperi adevăratul limbaj al naturii din care ar deriva toate limbile. Teoreticienii gramaticii generale credeau că pot descoperi, prin interpretarea mecanicistă a regulilor gramaticale dintr-o limbă clasică (latina sau greaca), competența lingvistică sau, cum spuneau ei, *puterea mentală* de a reprezenta, a judeca și a vorbi orice limbă umană, de a produce fraze corecte într-o limbă dată, de a găsi o "*mecanică generală a spiritului uman*", grație căreia locutorul poate construi fraze corecte într-o limbă dată (vezi detalii în acest sens la Jean-Pierre Séris, *Mechanical Models and the language Sciences in the 18th Century*, in Lia Formigari and Daniele Gambarara, *Historical Roots of Linguistic Theories*, Amsterdam/Philadelphia, 1995, p. 45-83). De Brosses l-a influențat mult pe Court de Gébelin (*Le monde primitif, analysé et comparé avec le monde moderne considéré dans l'Histoire naturelle de la Parole*, Paris, 1775), cînd acesta își fundamentează teza *istoriei naturale a vorbirii*.

IV.15. ***N. Beauzée***, enciclopedist cu articole profunde despre *Grammaire, Inversion, Langue, Onomatopée (Encyclopédie*, VII-XI, 1757-1765), se înscrie în istoria gîndirii lingvistice cu gramatica sa *generală*, publicată la peste 100 de ani de la apariția *Gramaticii de la Port-Royal* (*Grammaire générale ou Exposition raisonnée des Éléments nécessaires du Langage, pour servir de fondement à l'étude des toutes les langues*, 2 vol., Paris, 1767). Ea reprezintă în Franța, ca și opera lui Meiner în Germania, punctul culminant al logicismului în gramatică, al reducerii limbii la funcția ei de exprimare a gîndirii, la prezentarea ei ca sistem logic și analitic. Completînd și privind critic *Gramatica de la Port-Royal*, Beauzée nu este lipsit de contradicții în demonstrațiile sale, confundînd planul lingvistic cu cel logic, identificînd de multe ori limba cu gîndirea.

"*Scopul tuturor limbilor, spune el în prefață, este de a exprima gîndurile oamenilor, iar pentru aceasta se folosesc sunetele care constituie cuvintele, ordonate succesiv, într-o ordine analitică*", căci ea este atît rezultatul analizei gîndirii, cît și baza analizei vorbirii din toate limbile. Deosebirile dintre limbi sînt numai de suprafață, ele depind de loc, de timp, de obiceiuri și de interese. Gramatica, care are ca obiect exprimarea gîndurilor cu ajutorul cuvîntului scris sau vorbit, ar cunoaște două feluri de principii: unele au aplicare universală, pentru că rezultă din natura gîndirii și prezintă adevărul imuabil, altele prezintă numai adevărul ipotetic și sînt dependente de convenții întîmplătoare sau schimbătoare, din care au apărut diferite idiomuri. Primele sînt la baza gramaticii generale, celelalte sînt la baza gramaticilor diferitelor limbi.

Gramatica generală este, după părerea lui Beauzée, știința rațională (*science raisonnée*) a principiilor generale și neschimbătoare ale limbii scrise și vorbite, așa cum ele apar în fiecare limbă.

Gramatica unei limbi este tehnica de aplicare a principiilor generale la construirea unei anumite limbi vorbite sau scrise. Beauzée menționează că a observat diferite caracteristici ale limbilor ebraică, siriană, greacă, latină, franceză, italiană, spaniolă, bască, irlandeză, engleză, germană, sudeză, chineză, în spatele cărora se ascunde sistemul principiilor generale. Concluzia autorului este că gramatica generală nu este altceva decît expunerea critică a procedeelor logicii naturale, iar fiecare limbă trebuie prezentată după metoda raționalistă a lui Descartes. Analizele sale logice îl duc la unele reformulări ale părților de vorbire, ale cazurilor și ale timpurilor verbale.

Astfel, el postulează prezența unei prepoziții la nivelul logic, cînd spune că acuzativul este caracterizat întotdeauna ca prepozițional cînd este regim al verbelor active, al substantivelor verbale în *io* și al adjectivelor verbale în *-undus*: *Amo Deum* ar fi *Amo ad* (sau *in*) *Deum, Deceo pueros grammaticam* ar reprezenta pe *Doceo ad pueros circa grammaticam*, iar fr. *Aimer Dieu* ar rezulta din *aimer à l'égard de Dieu*. Trecerea de la planul logic la cel sintactic s-ar face prin elipsă. Astfel, propoziția *Pierre aime Dieu* ar reprezenta propoziția *Pierre est aimant à l'égard de Dieu*, căci și la Beausée ca și la toți raționaliștii de tradiție aristoteliană, singurul verb este *a fi*, iar *le soleil luit* ar deriva din *le soleil est luisant*. Verbul este definit de Beausée ca *verbum substantivum* + atribut, căci verbele sînt cuvinte care ar denumi ființe sau lucruri nedeterminate (*êtres indéterminés*), desemnînd "*par l'idée précise*" existența în relație cu un atribut (nume predicativ). In schimb, substantivele ar denumi ființe sau obiecte determinate (*êtres déterminés*) desemnîndu-le "*par l'idée de leur nature*". Deși în prefața cărții sale, Beauzée se destăinuie a fi cartezian și urmaș al lui Arnauld, unul din cei doi autori ai gramaticii de la Port Royal, el nu uită să-și exprime nemulțumirea față de unele afirmații din această gramatică: el arată că trebuie distinse adjectivele de verbe și că substantivele și pronumele exprimă persoane, lucruri și abstracțiuni, pe cînd adjectivele și verbele exprimă calități, stări și relații cu care acestea sînt asociate. Beauzée nu a încercat să impună o singură schemă cu șase cazuri, ca în latină, cum au făcut autorii gramaticii raționale din 1660 (cf. Robins, 2003, p. 174).

Reducerea limbii numai la aspectul ei de instrument al gîndirii logice, confundarea planului lingvistic cu cel logic și, uneori, cu cel ontologic, folosirea termenilor de *limbă* și *gramatică* în mod arbitrar constituie lipsuri majore ale gramaticii generale. Această reducere contribuie în mod major la discreditarea, la degenerarea, decăderea și agonia, în cursul secolului al XIX-lea, a unui asemenea tip de gramatică. Gramatica lui Beauzée a fost retipărită fără nici o schimbare la Paris, în 1819.

În ***Anglia*** se dezvoltă o tendință contrară, de a privi limba nu din punctul de vedere al logicii, ca instrument al gîndirii logice, ci din punct de vedere istorico-analitic, etnogenetic și filogenetic, în ultimă instanță dintr-un punct de vedere mai larg, am spune *antropologic*.

Cei mai de seamă reprezentanți ai acestei direcții sînt ***James Burnett*** (*Lordul Monboddo* 1714-1719) și ***John Tooke*** (1736-1812) ale căror idei le vom prezenta succint

în cele ce urmează.

IV.16. Opera de dimensiuni mari, în şase volume, *Of the Origin and Progress of Language* (Edinburg, 1773-1792), a lui ***James Burnett, lord Monboddo***, a impresionat pe contemporanii săi din vestul Europei. Herder o apreciase mult şi tradusese în germană primul volum, apărut în două părţi, cu prefaţa sa, în 1784/1785, iar prin traducerea aceasta, ideile lui Monboddo au devenit destul de răspîndite în Germania, în special cele privind limbile primitive care n-ar avea noţiuni generale şi termeni specifici pentru unele noţiuni abstracte (de pildă, faptul că în unele limbi primitive, există termeni pentru diferite specii de *pomi* şi *copaci*, dar nu un termen general pentru *pom* sau *copac*).

Ocupîndu-se pe larg în cele şase volume ale cărţii de originea şi evoluţia limbajului de la faza de nearticulare sau articulare greoaie pînă la cea de transformare a acestuia în poezie şi retorică, de apariţia şi dezvoltarea diferitelor limbi, Monboddo are ocazia să-şi pună în evidenţă cunoştiinţele enciclopedice. Informaţia sa bogată, luarea în consideraţie, în demonstraţiile sale, a mai multor limbi, printre care limbile semitice, limbile clasice (latina, greaca, sanscrita, în special), unele limbi amerindiene pe care le ia ca repere pentru a stabili unele trăsături ale limbii primitive au făcut ca unele idei ale lui Monboddo să pregătească terenul pentru apariţia lingvisticii comparate, a indogermanisticii şi să influenţeze pe Friederich von Schlegel, Wilhelm von Humboldt, August Schleicher şi pe alţii, în concepţiile lor despre limbă.

În problema originii limbajului, Monboddo, deşi admite că lumea este guvernată de un spirit imaterial, divin, veşnic şi neschimbător, consideră totuşi că limba este o creaţie a oamenilor, care se dezvoltă în mai multe faze. În preistoria omenirii, prima fază a dezvoltării oamenilor era o fază *mută*, aceştia aflîndu-se încă în starea de animal. În această fază, existau numai strigăte nearticulate, gesturi şi imitări de sunete. În a doua fază, foarte apropiată de prima, apare o limbă brută, asemănătoare strigătelor, cu multe vocale şi puţine consoane, cu elemente care nu presupun decît în foarte mică măsură un proces de abstractizare. De pildă, el constată că în unele limbi primitive din America n-ar fi existat un cuvînt pentru *urs*, ci numai cuvinte diferite pentru *urs mic*, *urs mare*, *urs puternic, urs slab,* etc., adică obiectele sau fiinţele nu erau desemnate decît în relaţie cu trăsăturile lor. Chiar gradele de rudenie ca *mamă, tată, mătuşă, unchi* erau desemnate numai în legătură cu adjectivele posesive (*mama mea, a ta, a lui* etc.) şi acest lucru se făcea prin cuvinte diferite. În unele limbi primitive, nu există nici adjective mai abstracte. De pildă, pentru *bun* şi *rău* nu există cîte un cuvînt, dar există cuvinte care înseamnă *tu eşti bun* sau *tu eşti rău*. La verbele din unele limbi primitive (eschimosa, caribica, huronica), Monboddo observă că nu există un verb pentru *a tăia*, ci numai cuvinte diferite pentru *a tăia lemne, a tăia peşte*. Timpul, persoana şi numărul sînt exprimate prin cuvinte diferite (de exemplu, pentru *am zis, ai zis, a zis*, se folosesc nu formele aceluiaşi verb, ci trei cuvinte diferite. În toate cele trei limbi citate, spune autorul, nu există nici un cuvînt pentru noţiuni ca *animal,*

spațiu, etc. În sintaxă, nu ar exista la popoarele primitive nici prepoziții, nici conjuncții; la nume, nu ar exista nici gen, nici număr și nici caz, iar la verb, nu ar exista moduri diferite; în schimb, ar exista, ca la huroni, multe intonații diferite și numeroase gesturi în vorbire. Monboddo consideră că în limbile primitive nu se pot constata nici un fel de artă și cultură spirituală, aceste limbi fiind folosite numai pentru necesitățile vieții cotidiene.

A treia fază de dezvoltare a umanității și a doua fază de dezvoltare a limbajului este, după părerea lui Monboddo, faza cultivată, artistică, cînd oamenii înzestrați au găsit construcțiile și termenii de care aveau nevoie în societate. Această fază ar fi reprezentată de limbile semitice și de limbile clasice și moderne din Europa, în primul rînd de limba greacă. Nu ar exista continuitate între faza de limbi primitive și cea spre limbile cultivate, căci primele apar prin ***poligeneză***, pe cînd cele din urmă prin ***monogeneză***. El observă o unitate, o înrudire primară, pe de o parte, între limbi ca celtica, greaca, latina,limbile germanice, vechea persană, iar pe de alta, între limbi ca ebraica, siriana, chaldeiana și araba, intuind familia de limbi europene și pe cea de limbi semitice. Monboddo crede că aceste limbi ar avea o origine comună, provenind dintr-o protolimbă din vechiul Egipt: "*Eu cred că este probabil ca toate limbile din Europa, din întreaga Asie și o parte din Africa sînt dialecte ale* ***unei limbi-mame****, care a fost inventată probabil în Egipt*" (Coseriu, *op. cit.*, p. 203).

Aceste idei au contribuit la fel de mult ca ale altora (W. Jones, de exemplu) la pregătirea apariției gramaticii comparate. Menționăm că al treilea volum al operei lui Monboddo a apărut în același an (1786) în care William Jones (1746-1794), într-o comunicare ținută la *Asiatic Society* din Calcutta (publicată în "Assiatic Researches", vol. I, Londra, 1788, p. 422, dar scrisă în 1786) constata concordanțe între sanscrită, greacă, latină, gotică, celtică și persană și postula ipoteza limbii indoeuropene comune, anunțînd o nouă etapă, *comparativ-istorică*, în investigațiile lingvistice.

IV.17. *John Horne Tooke*, cu ale sale *Letter to Mr. Dunning*, 1778 (unde schițează teoria sa despre limbă) și cu *Epea pteroenta or The Diversions of Purely* (2 vol., Londra, 1786 și 1805), operă mult discutată în Anglia sfîrșitului secolului al XVIII-lea și începutului secolului al XIX-lea, este un precursor al *gramaticii istorice engleze* și al *gramaticii comparate a limbilor germanice*. Dotat cu un spirit critic și polemic deosebit (caustic și picant, cu atac la persoană), manifestat nu numai în știință, ci și în politica de tip radical pe care a promovat-o și din cauza căreia a ajuns de două ori în închisoare (și a fost amendat cu 200 de lire), Tooke este cel care dă gramaticii generale și tradiționale (promovată de Harris) o lovitură de grație și pregătește drumul cercetărilor moderne, de investigare a limbii în toată complexitatea ei.

El crede că numai printr-o clară concepție despre natură și despre funcțiile limbii se pot înțelege problemele filozofice și politice cele mai complicate. Ca și Locke, pe care-l preia parțial, Tooke consideră că ambiguitatea, confuzia lingvistică, a fost adesea sursa

primară a disputelor politice, ştiinţifice, morale, religioase şi filozofice: "I very *early found it, or througt I found it, impossible to make many steps in the search after truth and the nature of human understanding, of good and evil, of right and wrong, without well considering the nature of language, which appeared to me to be inseparably connected with them. I own therefore I long since formed to myself a kind of system, which seemed to me of singular use in the very small extent of my younger studies, to keep my mind from confusion and imposition of words*" (*The Diversions of Purely*, p. 7).

Concepută sub formă de *dialog* sau *conversaţie*, la care participă autorul (John Tooke), Sir Francis Burdett, Richard Beadon şi William Tooke, lucrarea *Epea pteroenta or The Diversions on Purely* conţine teoria sa despre limbă şi gîndire, teorie pe care el crede că a dedus-o din principii *a priori*, deşi cea mai mare parte din cele două volume este consacrată prezentării probelor empirice pe care se bazează teoria, probe considerate elocvente pentru analiza sa etimologică, a celor două mii de cuvinte primare din engleză: "*... it was general reasoning a priori that led me to the particular instances; not particular instances to the general reasoning. This etimology, against whose fascination you would have me guard myself, did not occur to me many years after my system was setted*" (*ibid.*, p. 67).

Tooke încearcă astfel să transforme studiul limbii dintr-o *disciplină speculativă, dependentă de filozofie* şi bazată pe raţiuni *a priori*, într-o ştiinţă empirică, în care *etimologia* joacă un rol important. Această întoarcere de 180° face ca Tooke, în ciuda vieţii sale politice de aventurier, să se bucure de mare respect în cercurile filozofice şi ştiinţifice ale vremii.

Pornind de la Locke, dar respingîndu-i teza în ceea ce priveşte *noţiunile generale*, Tooke se plasează pe poziţiile unui nominalism şi sensualism extrem. Operaţiile considerate de Locke necesare pentru construirea noţiunilor generale (abstractizarea, sinteza, generalizarea) pe care le exprimă cuvintele generale, nu sînt considerate de Tooke operaţii ale gîndirii, ci ale limbii: "*what are called the operations of the mind are merely operations of language*" (*ibid.*, p. 25). El respinge "*the rationalist myth*" că structura limbii este determinată de structura gîndirii şi este astfel o oglindă a ei. Într-un capitol al cărţii intitulat *Some considerations of Mr. Locke's Essay*, Tooke spune că Locke a avut dreptate cînd a tratat înţelegerea umană, dar a făcut prea multe concesii raţionalismului, admiţînd existenţa operaţiilor mentale, în locul operaţiilor limbii. Ca şi Locke, Condillac şi alţii, el arată că limba are ca scop comunicarea gîndurilor în procesul de vorbire. Spre deosebire de Locke, care credea că o comunicare perfectă între oameni nu se poate obţine din cauza deficienţelor limbii (arbitrariate, subiectivitate, individualitate), Tooke arată că *limba* este *perfectă*, numai *înţelegerea* noastră privind natura ei este *defectivă*. Noi gîndim că anumite cuvine semnifică ceva diferit de ceea ce ele semnifică de fapt. Dar, spre deosebire de Locke, critica lui Tooke este îndreptată nu împotriva limbii, ci împotriva filozofiei limbajului, împotriva ştiinţei limbajului care nu poate surprinde *perfecţiunea limbajului*.

Tooke respinge ideea curentă în epocă, dar apărută încă din Evul Mediu, a

paralelismului dintre limbă şi gîndire, logică şi gramatică, limbă şi realitate, arătînd că scopul primar al limbii este de a comunica gîndurile noastre, iar scopul secund este de a realiza o *comunicare abreviată* ("*to do it with* ***despatch***, *ibid.*, p. 14), căci limba este guvernată de principiul *economiei* de mijloace, a legii minimului de efort, am spune noi: abrevierile ar fi "*roțile limbii, aripile lui Mercur*" ("*Abbreviations are the wheels of language, the wings of Mercury*", *ibid.* p. 11). Cuvintele sînt abrevieri pentru alte cuvinte. Tooke distinge *cuvintele necesare* (*necessary words*, adică substantivele şi verbele) şi *abrevierile* (*abbreviations*), adică toate celelalte părți de vorbire. Scopul etimologiei promovate de Tooke ar fi explicarea prepozițiilor, conjuncțiilor şi adverbelor, prin forme nominale şi verbale.

Abrevierile ar fi, după Tooke, de trei feluri (*ibid.*, p. 15):

1. în termeni (*in terms*),
2. în felurile de cuvinte (*in sorts of words*),
3. în construcții (*in constructions*).

El arată că primul tip a fost foarte bine tratat de Locke, iar ultimul de alți autori. Al doilea tip este tratat pe larg de Tooke, arătînd cum unele cuvinte sînt abrevieri ale altor cuvinte, el făcîndu-le etimologia. El arată, de pildă, că prepoziția *through* ("*prin*") n-are nici un obiect real în spatele ei, dar că ea poate fi derivată din substantivul *dauro* din gotică sau din substantivul teutonic *thuruh* care înseamnă *uşă, intrare, poartă, pasaj*, că substantivul *door* (*uşă)* şi prepoziția *through* (*prin)* au aceeaşi origine în goticul *dauro*, însemnînd şi unul, şi altul, acelaşi lucru şi fiind, de fapt, unul şi acelaşi cuvînt, aşa cum prepoziția franceză *chez* nu este altceva decît ital. *casa* (mai bine zis, provine din lat. *casa* "*colibă*", am adăuga noi) (*ibid.*, p. 183). La fel, prepoziția engleză *from*, "*începînd cu, de, de la*", vine din anglo-saxonul şi goticul ***Frum*** "*origine, sursă, fîntînă, început*" (*ibid.*, p. 184). Tooke face însă apropieri fanteziste între această prepoziție engleză şi unele substantive din alte familii de limbi (de pildă, din limbile turcice).

Preluînd unele idei şi din gramatica rațională, Tooke era convins că există o structură profundă (*underlying*) care constă din nume şi verb, pentru noțiunile simple. Însă viteza gîndirii, care merge înaintea limbii, face ca limba să incorporeze abreviații, care reprezintă alte părți de vorbire. Acestea nu sînt altceva, de fapt, decît abrevieri ale numelor şi verbelor deja existente. Diferențele *superficiale*, de suprafață, între gramaticile diferitelor limbi, vin din uzul diferit al metodelor de abreviere. Această explicație simplă şi modernă, atît a structurii universale a limbii, cît şi a diferențelor de *suprafață* dintre limbi, face ca teoria limbajului lui Tooke să fie superioară tuturor teoriilor din acest secol al luminilor.

Pentru Tooke, limba este un sistem esențial, independent de gîndire şi de categoriile şi operațiile ei, pentru că, aşa cum s-a arătat, acestea sunt, de fapt, operații ale limbii. Cunoaşterea limbii necesită cunoştințe de istorie, de etimologie. A cunoaşte ce semnifică un anumit cuvînt înseamnă a şti, după Tooke, etimonul lui din care, prin procese

de abreviere şi de corupţie (acţiunea legilor fonetice şi a analogiei nu este întrevăzută de acest savant), el derivă. Exagerînd, Tooke arată că un vorbitor care nu cunoaşte că prepoziţia engleză *from* este derivată dintr-un cuvînt care înseamnă *beginning*, ori că prepoziţia *through* vine dintr-un cuvînt care înseamnă *door* (*uşă*), nu ştie ce semnifică aceste cuvinte. Dacă interlocutorul este în aceeaşi situaţie, conversaţia se transformă într-o *vorbărie grosolană* ("*gabbling like thinks most brutish*"). Concluzia autorului este că „*limba este perfectă*", numai *înţelegerea noastră*, indusă în eroare de secole de mistificare filozofică, *este imperfectă*. Greşeala lui Tooke constă în faptul că, pentru el, nu contează decît sensul originar, etimologic al cuvîntului, neadmiţînd starea de lucruri evidentă: schimbarea, evoluţia sensului sau restrîngerea de sens.

O idee pe care o întîlnim mai înainte la Condillac, dar care, după toate probabilităţile, apare independent de acesta la Tooke, este aceea că unele forme verbale cuprind în ele însele o *aserţiune* sau o afirmaţie ("*an ad-sertion or an ad-firmation*"). De pildă, forma latină verbală *ibo* este analizată în trei cuvinte, două verbe şi un pronume, deşi ea este formată numai din trei foneme, redate grafic prin trei litere: *i* = rădăcina verbului "a merge" +, *b* = a doua rădăcină a verbală din lat. *volo* "a dori" în greacă *boul* (*Βουλ*) plus *o* = din pronumele *ego* "eu". Forma *audiam* "voi auzi" e analizată în felul următor: din *audi(re)* "a auzi" + *am(o)* "iubesc, îmi place", adică "eu iubesc" ("îmi place să aud").

Ideea aceasta, că unele terminaţii,desinenţe, nu au avut întotdeauna caracter abstract, ci la origine au fost cuvinte independente şi apoi s-au aglutinat, joacă un rol important în secolul al XIX-lea, în lingvistica comparativ-istorică şi în gramatica istorică, care se vor crea în primele decenii ale acestui secol. Firește, multe idei ale lui Tooke sînt juste, dar exemplele date de autor nu sînt întotdeauna bine alese. În loc de forma *audiam* putea lua alte forme, de pildă, cele de viitor din limbile neolatine occidentale, ca forma fr. *chanterai* < lat. pop. *cantare habeo*, în care se recunosc prin aglutinare infinitivul *chanter* şi auxiliarul *avoir* la pers. I sg. a indicativului prezent.

Unele etimologii sînt false, el nerespectînd cele două condiţii esenţiale şi obligatorii pentru stabilirea unei etimologii, criteriul fonetic şi cel semantic, însă marele merit al lui Tooke este de a fi încercat şi, în parte, de a fi reuşit, să scoată studiul limbii de sub patronajul filozofiei speculative, metafizicii, ontologiei sau logicii şi de a face din ea o ştiinţă empirică. Ca şi chimia, ştiinţă care a cunoscut o mare dezvoltare la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolul al XIX-lea, ştiinţa limbii va fi guvernată de acum de principii proprii, iar peste cîteva decenii, va fi înzestrată şi cu o metodă proprie: metoda comparativ-istorică, pregătită şi de învăţaţi ca Monboddo şi Tooke. Influenţa lui Horn Tooke a fost puternică în epocă şi chiar în prima jumătate a secolului al XIX-lea (cf. Robins, 2003, p. 194).

Ca şi în cazul adversarului său, James Harris, lui Tooke i s-a răspuns cu o carte critică, în care i se respingea total teoria: este vorba despre lucrarea lui John Fearn, *Anti-*

Tooke or an Analysis of Principles and Structure of Language exemplified in the English Tongue (2 vol., Londra, 1824-1827).

Dar, în același timp, un alt englez, Hazitt, îi aducea elogii, restabilindu-i meritele de a fi făcut din știința limbii o disciplină empirică, desprinsă din filozofie, așa cum este, de pildă, chimia: "*Mr. Tooke... treated words as the chemists do substances; he separated those which are compounded from those which are not decompoundable. He did not explain the obscure by the more obscure, but the difficult by the plain, the complex by the simple. This alone is proceeding upon the true principles of science: the rest is pedantry and petitmaitreship*" (Hazlitt, 1825, apud Harris Roy și Taylor J. Talbot, 1991, p. 150).

IV.18. Prefigurări ale comparativismului și ale metodei comparativ-istorice

În acest secol al luminilor, cu preocupări atît de diverse, în special teoretice, plutea în aer ideea înrudirii genealogice dintre limbi. Olandezul ***Lambert ten Kate*** (mort în 1731) publica, în 1710, *Gemeenschap tussen de Gottische spracheen de Nederduytsche*, în care-și expunea descoperirea în ceea ce privește înrudirea mai multor limbi germanice. Jacob Grimm vede în el pe unul din pionierii comparativismului (cf. Kukenheim, 1966, p. 41). Dar cel care anunță noua etapă comparativ-istorică în preocupările de limbă este, așa cum am mai arătat, ***William*** **(sir)** ***Jones*** (1746-1794), într-o comunicare ținută la *Asiatic Society* din Calcutta în 1786. Acesta constată asemănări între sanscrită, greacă, latină, gotică, celtică și persană și se întreabă dacă aceste limbi nu au o origine comună. El postulează ipoteza existenței limbii comune indoeuropene, ipoteză pentru care se vor aduce argumente la începutul secolului al XIX-lea.

Interesul pentru cît mai multe limbi de pe glob este, de fapt, una din caracteristicile esențiale ale secolului luminilor și, în special, ale sfîrșitului acestui secol, fapt care are o importanță deosebită pentru dezvoltarea ulterioară a științei limbii și pentru găsirea unei metode specifice. Chiar un raționalist convins ca N. Beauzée, declara că, în considerațiile sale de gramatică generală, s-a bazat nu numai pe materialul oferit de limba maternă (franceza) și pe cea latină, ci și pe acela oferit de trei gramatici semitice, de zece ale limbilor indoeuropene și de patru reprezentînd alte familii (chineză, bască, laponă, peruană).

Este epoca marilor colectări de probe din limbi de pe glob. Culegerile cu *Tatăl nostru* (în care intră și textul din română, inclus deja încă din 1603 de Hieronymus Magister împreună cu alte 47 variante în tot atîtea limbi), preluat de multe culegerei poliglote, de la Wilkins și Andreas Müller pînă la Hervás și Adelung-Vater (cf. Coseriu, *Limba română în fața occidentului*, în românește de Andrei A. Avram, Cluj, Editura Dacia, 1994, p. 32-177), devin din ce în ce mai bogate și mai cuprinzătoare. Interesul pentru popoare, limbi, culturi, etnografia și istoria acestora este rezultatul impulsului dat de enciclopediști și iluminiști.

IV.18.1. Însăși Ecaterina a II-a a Rusiei este interesată de diferite limbi vorbite în uriașul ei imperiu, încît comandă un dicționar care să cuprindă cele mai importante și cele mai folosite cuvinte, făcînd mai întîi o listă cu 200 de cuvinte, care ar forma vocabularul de

bază; această listă a fost trimisă autorităților, în diferite părți ale Imperiului Țarist, cu porunca de a fi tradusă în idiomurile locale și de a fi înapoiată cu răspunsurile la chestionar. Acest procedeu prefigurează metoda de realizare a atlaselor lingvistice de mai tîrziu sau a unor dicționare (ca, de pildă, cel al lui Hasdeu). Rezultatul acestei analize lingvistice a apărut la St. Petersburg (în 2 vol., în 1786-1789), cu un titlu pretențios în latină, dar cu caractere chirilice: *Lingurum totius orbis vocabularia comparativa (Vocabular comparat al limbilor de pe întreg globul)*. Impresionanta lucrare a fost redactată de Peter Simon Pallas (1746-1794) și cuprindea 285 de cuvinte în 200 de limbi și dialecte, dintre care 149 asiatice și 51 europene. În 1790-1791, a apărut o nouă ediție, adăugită, în patru volume, redactată de Jankievich de Mirievo, cuprinzînd cuvinte din 164 de limbi asiatice, 55 europene, 30 africane și 23 de limbi americane. Deși acest vocabular era plin de greșeli, iar materialul nu era comentat și nici privit comparativ (deși în titlu apare cuvîntul *comparativa*), ci prezentat numai sub forma unei liste alfabetice de cuvinte, el a jucat un rol pozitiv în istoria lingvisticii, căci a determinat o reacție critică printre învățații epocii, în primul rînd pe cea a profesorului german Chr. J. Kraus.

IV.18.2. ***Christian Jakob Kraus*** (1753-1807), profesor de istorie și economie națională la Königsberg, coleg la universitate cu I. Kant, a fost personalitatea cea mai importantă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea care a pregătit apariția lingvisticii comparate și a metodei sale specifice, metoda comparativ-istorică.

Kraus este cel care recenzează critic *Vocabularul* lui Pallas într-un vast studiu-recenzie, *Recenzion des allgemeinen Vergleichenden Wörterbuch von Pallas*, publicat în "Allgemeinen Literatur-Zeitung", vol. I din 1787 (recenzie tradusă nu demult în engleză și cu un studiu introductiv de Barbăra Kaltz, în "Historiographia Linguistica", 12, 1985, p. 238-257).

Mai întîi, Kraus stabilea dublul scop al comparațiilor limbilor: în primul rînd, limbile trebuie privite *în sine*, ca metode, ca reprezentări ale spiritului vorbitorilor, căci ele sînt tablouri ale sistemului de gîndire al vorbitorilor lor; în al doilea rînd, trebuie privite ca expresii ale culturii, etnografiei, istoriei, religiei, relațiilor comerciale și politice. Comparația prezintă *un aspect psihologic* și unul *etnologic*, ultimul fiind pentru Kraus mai important decît primul, pentru că el poate să surprindă mai bine trăsăturile esenței umane. Comparația, pentru a fi *științifică*, trebuie să se bazeze pe notația exactă a sunetelor din fiecare limbă precum și a semnificației cuvintelor, trebuie să țină seama de faptul "*wie Wörter verändert und verbunden werden, um Verhältniss und Zusammenhang der Gedanken auszudrüken*". Kraus observă că atît problema fonologică, adică redarea fonetică corectă a materialului dintr-o limbă, cît și problema semaseologică referitoare la faptul că nu există o congruență între două cuvinte considerate echivalente în două limbi, complică mult lucrurile în comparația limbilor. Nu există niciodată o echivalență perfectă, căci semnificația fiecărui cuvînt dintr-o limbă este rezultatul unor relații cu altele, dar și rezultatul unor afecte, reprezentări, nuanțe.

Numai cînd se vor îndeplini cele două cerințe, respectarea criteriului fonetic și a celui semantic, știința limbii se va transforma dintr-o întreprindere *speculativă*, dintr-un "*Geschäft der Wortvergleichung, mißlich und verführerisch*, în care fiecare crede că este capabil să dovedească orice", cum a fost de secole, într-o disciplină științifică, pe care Kraus o numește *philosophische Universal-Linguistik*, care nu este altceva decît ***lingvistica comparată*** (*vergleichende Sprachwissenschaft*, cf. Arens, 1974, p. 142). În felul acesta, Kraus întemeiază o disciplină și stabilește principiile unei discipline, considerată de mulți cercetători a fi apărut cu o generație mai tîrziu (cf. Arens, 1974, p. 142).

Mergînd mai departe, Kraus este precursorul cercetărilor de *dialectologie*, care se vor desfășura în mod practic, începînd abia cu sfîrșitul secolului al XIX-lea. El propune urmărirea pe *Parallelkarten* (hărți paralele) a denumirilor în diverse limbi, pentru "*animale domestice, fructe și legume, unelte agricole și a noțiunilor religioase, politice și morale*" etc, inițiind astfel cercetările *onomaseologice*. În felul acesta, Kraus este un gînditor care-și depășește epoca, căci, prin ideile sale, anticipă atît *lingvistica comparată* de mai tîrziu, cît și lucrările de *tipologie lingvistică*, de *dialectologie* și de *onomaseologie* (metoda *Wörter und Sachen*). Deși istoric de profesie, Kraus nu propune o cercetare *istorică* a limbilor sau a structurilor acestora, ci numai o *comparație tipologică* a structurii limbilor (*Sprachbau*). Este o ironie a istoriei faptul cum acestui istoric, cu putere de analiză deosebită și cu spirit critic, nu i-a venit în minte *dimensiunea istorică* care derivă din comparație, pentru a fundamenta *metoda comparativ-istorică*. De aceea, Kraus este, cu toate străduințele și rezultatele sale, după cum remarcă Arens (1974, p. 174), numai "*o călăuză spre pragul noii epoci a științei limbii*" care începe cu o generație mai tîrziu. Redăm în acest sens și caracterizarea lui Robins (2003, p. 232): "*Datorită atît momentului în care a apărut, cît și meritelor sale reale, acest eseu încă mai poate fi considerat o introducere în lingvistica istorică și comparativă*".

IV.18.3. Colecțiile de texte poliglote, mai cuprinzătoare ca înainte, contribuie și ele la apariția gramaticii comparate. ***Lorenzo Harvás y Panduro*** (1735-1809) publică în italiană o enciclopedie în cinci volume, *Ideea dell'Universo*, apărută la Cesena, între 1778 și 1787, în care un volum cuprinde un *Catalogo delle Lingue* (1784) și altul, un *Vocabulario poliglote* (1787, volum scris încă în 1783-1784). Acest misionar iezuit spaniol publică mai tîrziu, în spaniolă, *Catalogul limbilor popoarelor cunoascute* (*Catálogo de la lenguas de las naciones conosidas*) în șase volume, Madrid, 1800-1805, care își propune să clarifice înrudirea și originea limbilor și a popoarelor, inclusiv a limbii și a poporului român (vezi, pentru detalii, E. Coseriu, *op. cit.*, p. 87-134).

Johann Christoph Adelung (1723-1806) încheie seria antologiilor de texte poliglote cu *Mithridates oder Allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in beinahe fünfhundert Sprachen und Mundarten*, 4 vol., 1806-1817 (numai primul volum este scos de Adelung în anul morții sale, 1806, celelalte trei pînă în 1817

fiind scoase de colaboratorul său, Johan Severin Vater (1771-1826).

Încă din 1781, în *Über den Uhrsprung der Sprachen und den Bau der Wörter, besonders der Deutschen* (deci, înaintea recenziei lui Kraus), Adelung se ocupase cu problema înrudirii şi diversităţii limbilor însă, în ciuda unui imens material şi a unor observaţii corecte, nu a fost capabil să ajungă la concluziile şi la principiile de gramatică comparată formulate de Kraus. Merite mai mari are în cercetarea limbii literare germane şi a dialectelor germane (în *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches der hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten*, 5 vol., 1774-1786, ed. a II-a în 1793-1801 şi în *Deutsche Sprachlehre*, 1781).

Aceste lucrări prefigurează *germanistica* şi, în special, *gramatica istorică germană*, creată de ***Jakob Grimm*** (1785-1863), în primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Mithridates prezintă mai mare interes pentru *etnografia* popoarelor decît pentru lingvistica comparată la care a contribuit în mică măsură, deoarece criteriul geografic folosit de autor pentru a prezenta cele 512 texte din diferite limbi din Europa, Asia, Africa şi America nu este însoţit de criterii strict lingvistice care să demonstreze ceea ce autorii şi-au propus: "*die Verwandschaft und Verschiedenheit mehrerer Sprachen*". Mai precis, ei intuiesc înrudirea genetică a diferitelor limbi şi familii de limbi, dar nu au pregătirea lingvistică necesară pentru clasificări riguroase. De pildă, limbile din Europa sînt împărţite în 10 grupe:

I. Basca, cercetată de W. von Humboldt, în volumul al IV-lea şi prezentată, pe bună dreptate, de acesta ca limbă non-indoeuropeană.
II. Grupul celtic
III. Grupul celto-germanic sau cimbric (valisca şi bretona de jos).
IV. Grupul germanic (germana, engleza şi limbile scandinave).
V. Grupul traco-pelasgo-grec şi grupul latin, împărţit în
   1. traco-iliric
   2. pelasgic (ambele fără textul *Tatălui Nostru*)
   3. elen-grecesc
   4. latin, alături de limbile romanice occidentale
VI. Grupul slav
VII. Leton sau germano-slav (adică grupul baltic, letona şi lituaniana, am spune noi)
VIII. Valah sau romano-slav ("*Valachisch oder Römisch-Slavisch*")
IX. Grupul iudaic
X. Maghiara şi albaneza.

Este surprinzător faptul că româna este pusă într-un grup romano-slav şi nu în grupul limbilor romanice, deşi acest lucru fusese făcut cu mult mai înainte de ceilalţi învăţaţi străini (de pildă, de G. Stiernhielm, care prezintă încă din 1671 *Tatăl Nostru* românesc drept romanic, iar româna are acelaşi rang cu celelalte limbi romanice, cf.

Coseriu, 1995, p. 45-64).

De asemenean, Hervás, care aflase încă din 1783 sau 1784 de latinitatea limbii române, prezentase o listă destul de mare cu concordanțe dintre română și italiană, în *Vocabulario poliglote* din 1787. Este de mirare cum Adelung și Vater, amîndoi de profesie bibliotecari, nu au cunoscut sau nu au folosit lucrările lui Hervás. O eroare gravă este și punerea în același grup a maghiarei, limbă de origine ugro-finică, cu albaneza, limbă de origine indoeuropeană de tip satem, care ar fi trebuit pusă în grupul V.1.

De fapt, ***Samuel Gyarmathi*** (1751-1830), în *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* (Göttingen, 1799), prezentase nu demult argumente pentru înrudirea maghiarei cu filandeza și cu lapona. Ideea înrudirii dintre laponă și filandeză fusese enunțată încă din secolul al XVII-lea de Leibniz, iar P. Sajnovici încercase să demonstreze în 1770, "identitatea" structurală a maghiarei cu lapona (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponorum idem esse*, Kopenhaga, 1770).

IV.19. Contradicția de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea între adepții raționalismului (cu ale lor gramatici generale, bazate în primul rînd, pe gramaticile clasice) și adepții empirismului (cu colecțiile lor de date, fapte, fenomene, selectate din limbile vii, de pe toate continentele, dar și din limbile vechi) nu se actualizează decît rareori, în sens hegelian ca *sinteză* între *teză* și *antiteză,* cum se întîmplase mai devreme la Leibniz sau la Condillac, ci prin impunerea *antitezei*, adică a direcției orientate spre date concrete, spre crearea unei discipline desprinse de filozofie, care-și dobîndește o metodă proprie de cercetare, *metoda comparativ-istorică.*

Lucrările lui Herder, Monboddo, Horne Tooke și, în special, recenzia-studiu a lui Kraus asupra lucrării lui Pallas, determină înclinarea balanței spre investigațiile orientate spre date concrete, în defavoarea celor orientate spre teorii sterile, apriorice. Astfel, gramaticile generale care au dominat filozofia limbajului în Franța, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și din tot secolul al XVIII-lea, pierd din ce în ce mai mult teren după 1800, cînd are loc, așa cum remarcă Foucoult: o "*coupure épistémologique*" (1966, p. 13); cînd se creează o nouă paradigmă științifică, o nouă matrice disciplinară în știința limbii, desprinsă acum de filozofie.

IV.19.1. Ruptura existentă pe la 1800 între *filozofie* și *știință* poate fi concretizată cu un episod adesea menționat de diferiți cercetători.

Este vorba de publicarea disertației lui Hegel, *De orbitis planetarum*, în august 1801, în care filozoful demonstra *a priori* imposibilitatea de a exista o planetă într-o poziție intermediară, între Marte și Jupiter. Atunci cînd s-a răspîndir știrea că un mărunt astronom din Palermo, Piazzi, a descoperit o planetă care se afla exact în aceeași poziție în care Hegel demonstrase *a priori* că nu poate exista, ducele Ernst de Gotha comenta speculațiile lui Hegel într-o propoziție lapidară și semnificativă: *Monumentum insaniae saeculi decimi noni* ! După acest incident, Hegel era salutat de adversari cu "*o bucurie*

sadică", spunîndu-se că planeta a fost descoperită în ciuda lui (cf. Lia Formigari, *Linguistic Historiography between Linguistics and Philosophy of Language* (în Lia Formigari şi Daniele Gambarara, 1995, p. 1).

IV.19.2. ***Immanuel Kant*** (1724-1804) intuise cu două decenii înainte acest *raptum* între filozofie (pînă atunci mama tuturor ştiinţelor) şi ştiinţele empirice (care se desprind treptat din filozofie), introducînd din jurisprudenţă distincţia între "*chestiunea de drept*" (*quid juris*) şi "*chestiunea de fapt*" (*quid facti*) şi implicit, între metoda *deducţiei transcedentale, a priori* şi cea a *deducţiei empirice, a posteriori* (cf. I. Kant, *op. cit.*, p. 117-118). Vechea dispută, cum este posibil ca fiinţa umană (*qua subject*) să ia cunoştinţă cu lumea exterioară (*qua object*) este rezolvată prin rafinarea distincţiei între *cum sînt* lucrurile şi *cum apar* ele: pe de o parte este *contingent* faptul că fiinţa umană este înzestrată cu un aparat mental pentru a cunoaşte lumea, dar este *necesar* faptul ca cu ajutorul minţii, ea să cunoască lumea exterioară în sine. Nu ştim cum considera Kant limba ca interioară individului sau ca exterioară lui, căci el nu vorbeşte nicăieri despre limbă (caracterizată prin *intersubiectivitate, alteritate*) şi nici despre funcţiile ei, *subiectivă* şi *obiectivă*, cercetate de filozofi din Antichitate şi pînă la el. De aceea, el este primul mare filozof care nu mai abordează problema limbajului, fapt care a determinat pe unii să vorbească de *tăcerea lui Kant* şi despre efectul negativ al ei, de a întrerupe o tradiţie în problematica limbajului (cf. T. de Mauro, *op. cit.*, p. 80).

Cert este faptul că I. Kant cunoştea în profunzime acel *Zeitgeist*, caracterizat de el însuşi prin "*înflorirea tuturor ştiinţelor*" (cf. I. Kant, *op. cit.*, p. 12) şi desprinderea lor de filozofie. De aceea, el a lăsat în mod tacit pe seama ştiinţei limbii, îmbogăţită cu atît de multe date empirice din diferite limbi de pe glob, comentate chiar de unii elevi şi colegi ai săi (Herder, Kraus) să se ocupe de problematica limbajului. Rămîne neclară numai o frază din prefaţa la ediţia întîi a *Criticii raţiunii pure* (1781): "*În această treabă, marea mea preocupare a fost o expunere amănunţită şi îndrăznesc să spun că nu ar trebui să existe nici o singură problemă metafizică care să nu fi fost rezolvată aici sau, cel puţin, pentru a cărei rezolvare să nu se fi oferit cheia*" (I. Kant, *op. cit.*, p. 14). Marele filozof, deşi îşi propusese să găsească o rezolvare la toate problemele relaţiilor fiinţei umane cu lumea, a trecut sub tăcere pe una din cele mai importante, o trăsătură esenţială a omului, *limbajul uman.*

După părerea noastră, demarcaţia lui Kant între ştiinţă şi filozofie, între *quaestio facti* şi *quaestio iuris*, care explică tăcerea sa în probleme de limbaj, nu a avut un rol negativ, cum crede T. de Mauro, în istoria ştiinţei limbii, întrerupînd o tradiţie şi făcînd să fie date uitării strălucitoarele teorii şi demonstraţii din filozofia limbajului din epoca luminilor, ci un rol *pozitiv*, căci a deschis calea *autonomiei* lingvisticii şi căutării unor *metode proprii* de cercetare, fapt care se va îndeplini în secolul următor, chiar dacă, pentru un timp, pînă pe la 1860, aproape toţi cercetătorii, cu rare excepţii, (de exemplu, W. von Humboldt) s-au ocupat mai mult de *metodă* decît de *teoria limbajului* de filosofia limbajului.

Pe de altă parte, demarcaţia lui Kant prefigurează şi în cadrul filozofiei ruptura

dintre filozofia *cunoașterii* și filozofia *empirică* care, privind limba ca *energeia* și nu ca *ergon*, a continuat să abordeze problemele cele mai importante ale limbajului, ca facultate umană căci, așa cum spunea Condillac, "*une science n'est qu'une langue bien faite*".

V. Lingvistica în secolul al XIX-lea

V.1. Comparativismul și formarea metodei comparativ-istorice

Începutul secolului al XIX-lea aduce cu sine o neglijare din ce în ce mai accentuată a gramaticii raționale și, în același timp, un interes crescînd pentru studiul limbilor vechi și foarte vechi. Faptul se explică prin romantismul epocii, care aduce cu sine interesul pentru folclorul și istoria popoarelor numite *exotice* (și pentru limbile lor). Descoperirea sanscritei de către europeni a fost un eveniment important pentru conceptul de „*înrudire între limbi*", iar acest concept a fost decisiv pentru formarea unei metode lingvistice.

Cunoașterea sanscritei permite savanților analiza cuvintelor în rădăcină și afixe (analiză ce fusese făcută cu mare exactitate de gramaticii indieni vechi), iar acest fapt aduce noi puncte de vedere privind fenomenele limbii, ducînd la crearea noii discipline *gramatica comparată*.

Occidentul european începuse să aibă contact prin misionarii romano-catolici cu India încă din secolul al XVI-lea, dar la început există numai observații izolate privind asemănarea dintre sanscrită și limbile Europei. Italianul Filippo Sassetti (1540-1588), care a călătorit în India între 1583 și 1588, a relevat într-o scrisoare expediată din India în Italia unele corespondențe între sanscrită (*lingua sanscruta*, cum spunea el) și italiană (de exemplu: *sas/sei, sapta/sette; astaú/otto; navam/nove; sarpám/serpe*), dar lucrarea lui rămîne inedită pînă în 1855 (el vorbea cu admirație de *lingua sanscrita*).

În secolul al XVII-lea, misionarul iezuit italian Roberto Nobili (1577-1656) a publicat lucrări religioase în sanscrită. În secolul al XVIII-lea, iezuiții francezi, trimiși în India de Ludovic al XIV-lea, au corespondat cu membrii Academiei de Litere și au copiat inscripții, unele date fiind publicate în "Memoires de l'Académie (seria veche) sau în "Lettres édifiantes". De pildă, iezuitul Calmette, într-o scrisoare trimisă din India și publicată în "Lettres..." din 1733, menționează că membrii misiunii posedau sanscrita clasică și astfel puteau citi părți din *Vede*.

Asemănarea și înrudirea probabilă dintre sanscrită și limbile Europei a fost remarcată, de asemenea, de iezuitul francez Gaston Laurent Coeurdoux, în 1767: el remarca analogii curioase, care există între limba sanscrită și latină și greacă (de exemplu sans. *dána*, lat. *dōnum*; sans. *vidhavā*, lat. *vidua* etc.). Dar nici nota în care menționa aceste corespondențe nu a avut ecou în epocă, căci ea a fost publicată mult mai tîrziu. De asemenea, germanul B. Schulze a remarcat unele corespondențe între sanscrită și

limbile europene (cf. şi Leroy, 1963, p. 17; Robins, 2003, p. 203).

Cel care a semnalat cu mai multă siguranţă afinităţi între latină, greacă şi sanscrită, atribuind, în acelaşi timp, acestor limbi o origine comună a fost, cum am mai arătat, magistratul englez William Jones într-un discurs ţinut la Asiatic Society din Calcutta în 1786. El presupunea, de asemenea, că gotica şi celtica ar avea o origine comună, degajînd deci două noţiuni: cea de „*înrudire lingvistică*" şi cea de „*prototip comun*".

La Paris, unde exista o colecţie unică de manuscrise sanscrite, se constituie pe la începutul secolului al XIX-lea un mic centru de studii orientale, condus de indianismul Antoine Léonard de Chézy (1773-1832) şi de arabistul Silvestre de Sacy (1758-1838), centru care atrage în capitala Franţei mai mulţi cercetători germani, deveniţi celebri după aceea: Wilhelm von Humboldt, fraţii Grimm, August şi Friedrich von Schlegel şi Franz Bopp. În acel timp, Napoleon a susţinut studiile arheologice franceze în Egipt şi în Orientul Apropiat sau Depărtat. În Germania, fraţii Friedrich şi August von Schlegel susţineau ca studiile de sanscrită să fie sprijinite de universităţile germane. Friedrich von Schlegel (1772-1829) elaborează lucrarea sa celebră *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (scrisă în 1806, însă publicată în 1808, la Heidelberg), în care apare pentru prima dată termenul de *vergleichende Grammatik* (*"gramatică comparată"*). În concepţia lui Friedrich von Schlegel gramatica comparată e o disciplină care trebuie să dea informaţii noi asupra genealogiei limbilor, aşa cum anatomia comparată a adus lumină asupra istoriei naturale. Wilhelm von Humboldt, în timpul cît a fost ministru al Instrucţiei Publice din regatul Prusiei, a creat catedre de sanscrită şi de lingvistică istorică.

Aşa cum s-a spus în capitolul anterior, în ultimul an al secolului al XVIII-lea apăruse la Göttingen lucrarea lui Sămuel Gyarmathi (1751-1830), *Affinitas Linguae Hungaricae cum Linguis Fennicae Originis Gramatice demonstrate*, care punea bazele gramaticii comparate a limbilor fino-ugrice, demonstrînd relaţia dintre maghiară, finlandeză şi laponă, după ce P. Sajnovics publicase lucrarea *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* în 1770. În prima parte a lucrării, Gyarmathi compară maghiara cu finlandeza, fără a face o deosebire între ultimele două, iar în a doua parte compară maghiara cu estoniana. În a treia parte, aduce noi date despre o limbă fino-ugrică puţin cunoscută. El realizează şi o gramatică raţională a limbii maghiare. Lomonosov a lăsat o scrisoare nepublicată în care de la comparaţiile lexicale ajungea la ideea înrudirii dintre limbile slave, baltice, germanice, greacă şi latină. În 1811 s-a prezentat la Academia de Ştiinţe din Petersburg un raport rămas anonim în care se arăta înrudirea dintre limbile rusă şi sanscrită.

Primele gramatici sanscrite au fost publicate în engleză, la începutul secolului al XIX-lea: cea a lui Colebrooke din 1806, apoi cea a lui W. Caray (*Grammar of the Sungskrit language* de), urmată de gramatica a lui Ch. Wilkins (în 1808), a lui Forster (în 1810) şi cea a lui Zates (în 1820); din 1808 s-a tradus în limbi europene literatura clasică

sanscrită din India (cf. Robins, 2003, p. 204, 217; Simenschy-Ivănescu, 1981, p. 33-35).

Deşi ideea înrudirii dintre limbi plutea în aer de multă vreme, lipsea însă o metodă de lucru prin care, din comparație, să rezulte elemente noi privind trecutul limbilor.

V.1.1. Cel care a reuşit să facă pentru prima dată acest lucru a fost ***Franz Bopp*** (1791-1867) în lucrarea *Über des Conjugations system des Sanscritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*, Frankfurt/Main, 1816, socotită de cei mai mulți cercetători ca actul de naştere al metodei comparative şi al lingvisticii istorice. Există unii cercetători care îi contestă lui Bopp meritul de a fi considerat întemeietorul metodei comparativ-istorice. De pildă, W. Thomson, *Historia de la linguistica* (Barcelona, 1945; ediția I, în daneză, 1902) crede că acest merit îi revine danezului Rasmus Kristian Rask, contemporan cu Bopp, iar L. Tesnière (*Eléments de linguistique structurale*, Paris, 1959, p. 13) îl socoteşte pe Wilhelm von Humboldt ca *„părinte ale studiilor ştiințifice asupra limbii"*. După cercetătorul francez, care exagerează mult, Bopp ar fi fost „mediocru" din punct de vedere intelectual şi n-ar fi putut da naştere lingvisticii ştiințifice (cf. şi Mauro, 1978, p. 71). H. Arens propune ca să fie considerat ca întemeietor al lingvisticii comparate Friedrich von Schlegel, care foloseşte - aşa cum am mai arătat – pentru prima dată şi termenul de *vergleichende Grammatik* şi precizează şi scopurile acestei discipline (cf. Arens, 1974, p. 160-165). O caracterizare precisă a lui Bopp există, însă, în lucrarea lui A. Meillet (*Linguistique historique et linguistique générale*, II, Paris, 1952, p. 153), conform căreia meritul lui Bopp a fost de a da formă precisă unor idei care sub forma lor generală *„seraient demeurées stériles"*; el *„n'e été que le technicien de la recherche"*. Într-adevăr, Fr. Bopp nu a făcut decît să pună în practică ideile altora, iar acest lucru s-a datorat structurii lui pozitiviste, de bun tehnician al faptelor.

Mai tîrziu, Fr. Bopp va publica prima gramatică comparată a limbilor indoeuropene: *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altsslawischen, Gotischen und Deutschen* (Berlin, 1833-1852; ediția a II-a, 1857-1863; ediția a III-a, 1868-1871;traducerea în franceză din 1866 a fost făcută de P. Michel Bréal) în care sînt descrise limbile respective în mod comparativ şi sînt căutate originile formelor flexionare.

Punînd accentul în special pe morfologia comparată şi mai puțin pe studiul comparativ al sunetelor şi sistemelor fonetice, Bopp a ajuns de multe ori la ipoteze neplauzibile, care însă se explică prin faptul că nu exista încă o siguranță în cercetări, perioada caracterizîndu-se prin căutări şi tatonări permanente. Acest lucru este spus foarte sugestiv de A. Meillet: *„Bopp a descoperit gramatica comparată căutînd să explice indoeuropeana, la fel cum Cristofor Columb a descoperit America căutînd un drum spre Indii"* (*Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropeenes*, ed. a VIII-a, p. 458).

Cert este însă faptul că Bopp, indiferent de greşelile inerente începutului, a fost primul lingvist care a stabilit schema corespondențelor morfologice dintre limbile

indoeuropene. Studiind afixele gramaticale şi rădăcinile, Bopp arată că în indoeuropeana comună au existat rădăcini monosilabice de două tipuri: a) verbale (predicative şi atributive), din care s-au creat verbul şi numele şi b) pronominale, din care s-au format pronumele, conjuncţia şi prepoziţia. Prin aglutinarea rădăcinilor pronominale la cele verbale, cele pronominale au devenit afixe şi desinenţe. Fr. Bopp a păstrat ipoteza explicării formelor flexionare prin afixare de la cercetătorii din secolul al XVIII-lea (vezi mai sus etimologiile lui Horne Tooke). De pildă, formele de viitor şi imperfect latin *amabo*, respectiv *amabam*, sînt derivate din rădăcina **bhu* „a fi" (*fui, fusei*). De asemenea, forma *amaris* „eşti iubit" era derivată din **amasis* (ce are pe *-s-* care vine din pronumele reflexiv *s(e)*). Tributar în oarecare măsură gramaticii logice, Bopp credea, ca şi autorii *Gramaticii de la Port Royal*, că fiecare formă flexionară reflectă structura judecăţii logice *S + copulă + P*, analizînd, de pildă, o formă ca *potest* în felul următor: *pot* – rădăcină (predicat al judecăţii logice); *es* – rădăcina verbului *a fi* (copulă); *-t-* pronume, la origine (subiect al judecăţii) (cf. Graur-Wald, 1977, p. 82). Unele dintre etimologiile lui sînt acceptate şi astăzi. Altele sînt neplauzibile (de exemplu, derivarea formei *amāvi* „iubii" care ar avea pe *-v-* provenit din rădăcina **bhu* „a fi").

În istoria limbilor, Bopp deosebeşte două perioade: *o perioadă organică*, în care există o concordanţă deplină între categoriile limbii şi ale gîndirii şi în care apar formele flexionare şi o *perioadă de decădere*, caracterizată prin faptul că schimbările fonetice degradează formele şi limbile decad. După Bopp, a doua fază începe cu perioada celor mai vechi atestări ale limbilor indoeuropene. Este aici o influenţă a lui Hegel şi a ştiinţelor naturii ale epocii, care se va manifesta mai pregnant în lingvistică în a doua generaţie de comparativişti (la August Schleicher) şi în acelaşi timp o influenţă a romantismului epocii, care vedea perfecţiunea în trecut.

Fr. Bopp a dat şi o clasificare tripartită a limbilor, după criteriul structurii morfologice a cuvintelor şi după flexiune, deosebind:

1. limbi fără rădăcini propriu-zise, lipsite de posibilitatea compunerii şi de organizare gramaticală (chineza);

2. limbi cu rădăcini monosilabice, capabile de compunere, cu flexiune externă (limbile indoeuropene);

3. limbi cu rădăcini bisilabice, cu schelet triconsonantic, purtător de semnificaţie şi cu flexiune internă (limbile semitice; cf. Graur-Wald, 1977, p. 83). Fr. von Schlegel făcuse şi el o clasificare tipologică a limbilor împărţindu-le în tot trei tipuri: *flexionar*, *mobil* şi *neflexionar*, iar fratele său Aug. von Schlegel (care l-a tradus în germană pe Shakespeare), în *izolante*, *afixante* şi *flexionate*, subîmpărţind limbile *flexionare* în *sintetice* şi *analitice*, iar pe cele *neflexionare* în *amorfe* şi *afixate*.

În tot cazul, clasificarea lui Bopp este mai complexă.

Lucrările lui Bopp, deşi nu conţin multe idei de lingvistică generală, au avut mare

răsunet în epocă. Astfel, gramatica sa comparată a cunoscut trei ediții germane (a doua, în 1857-1861, a III-a în 1866-1870) și traduceri în engleză (în 1845-1853) și în franceză (ed. I, 1865-1872, ed. II-a, în 1875). Astăzi ele sînt în mare parte depășite. Iată ce spune Tullio de Mauro, 1978, despre lucrările lui Bopp: *„lectura directă a lucrărilor lui Bopp dezvăluie în ele defecte și superficialități «preștiințifice» nu mai mici decît cele care, dacă nu în Vico, se regăsesc în uitatele lucrări de lingvistică ale secolului al XVIII-lea"*.

Între preamărirea lui de către unii cercetători și contestarea meritelor de către alții trebuie aleasă, după părerea noastră, o cale de mijloc, care să țină seamă de situația epocii în care Bopp a elaborat lucrările sale și metoda comparativ-istorică: el rămîne întemeietorul unei metode și vehiculatorul unor idei teoretice ale epocii. Astfel, Wilburg A. Benvare (*The Study of indoeuropean vocalismus in the 19th century from beginnings to Whitney and Scherer*, Amsterdam, 1974, p. 54) consideră perioada dintre 1850-1870 ca fiind "*the culmination of the linguistic theory of Bopp*", după care urmează o "*new paradigm*".

V.1.2. Bopp a fost precedat în cercetările sale de danezul ***Rasmus Kristian Rask*** (1787-1832), considerat de unii adevăratul părinte al lingvisticii comparativ-istorice, care scrisese în 1814 o lucrare în daneză *Undersøgelse om det gamle Nordiske, eiler Islandske Sproge Oprindelse* (*Cercetări asupra limbii vechi nordice sau originea limbii islandeze*), publicată în 1818 la Copenhaga și premiată de Academia Daneză de Științe. Lingvistul danez, independent de Bopp, a demonstrat pentru prima dată originea indoeuropeană a limbilor germanice, definind raportul dintre vechea islandeză și celelalte limbi germanice și înrudirea acestora cu limbile baltice și slave, considerate de el ca ramuri ale familiei de limbi indoeuropene. Leibnitz și Lomonsov prefigurează astfel de cercetări. Comparînd limbile germanice cu greaca și latina, el ajunge la ideea că limbile scandinave și germanice sînt arii colaterale apropiate, care împreună cu limbile balto-slave, își au originea într-o limbă bază – dispărută. Deși Rask, era mai riguros și mai sistematic decît Bopp, el a avut dezavantajul că la început nu cunoștea sanscrita și că și-a publicat lucrarea în daneză (limbă de mică circulație).

El a arătat importanța etimologiei în explicarea formelor și cuvintelor și a făcut distincția între cuvintele moștenite și cele împrumutate precum și între cele rare și cele uzuale în stabilirea concordanței fonetice. Lucrarea lui este prima gramatică comparată a unui grup de limbi indoeuropene, cu toate că el exagerează uneori rolul limbii islandeze între limbile germanice. El a identificat și ilustrat pentru prima dată fenomenul *mutației consonantice* în limbile germanice, deși s-a ocupat mai mult de morfologie decît de fonetică. Un fenomen asemănător fusese remarcat mai înainte de ***Johann Arnold Kanne*** (1724-1804), *Über die Verwanschaft der griechischen und deutschen Sprache* (Leipzig, 1804).

Pe de altă parte, deși istorismul stă la baza concepției sale despre limbă, Rask a acordat mai mare atenție aspectului sincronic al limbilor decît Fr. Bopp, el fiind preocupat nu atît de istoria limbilor cît de descrierea limbilor ca rezultat al comparației.

De asemenea, spre deosebire de Fr. Bopp, care era mai mult un spirit pozitivist, atent la fapte, dar fără prea multe idei teoretice, Rask are idei numeroase în problemele de teorie a limbii, anticipînd cu aproape un secol unele distincții socotite pînă nu demult ca datorîndu-se lui Ferdinand de Saussure. Astfel, el a făcut distincția între *sistemul limbii* – stabil şi abstract – şi *vorbire* – realizarea concretă a sistemului şi a considerat că în cursul evoluției istorice nu se schimbă sistemul atît de mult ca vorbirea - sau formulată modern această idee: diacronia vorbirii şi a normei în sincronia sistemului (Coseriu, 1968). În cursul istoriei, zice Rask, un sistem poate fi înlocuit de altul (de pildă, sistemul latin a fost înlocuit de sistemul limbilor romanice). Prin familie de limbi, el înțelegea un „*sistem de sisteme*", care au în comun nu elementele materiale, ci pe cele structurale, exprimate prin elemente materiale asemănătoare. L. Hjelmslev, care îl reconsideră pe Rask prin prisma propriei sale concepții structuraliste, i-a publicat manuscrisul unei lecții de gramatică arabă, ținută de fapt în 1830, în care sînt expuse concepțiile lui Rask de lingvistică generală. Limba apare la Rask ca un sistem (numit de el *organism*) şi ca fiziologie (care reflectă structura raporturilor dintre obiecte). El vorbeşte de două modalități de studiere a limbii: una *mecanică* (sau mecanicistă), prin care se enumeră şi se descriu faptele, şi una *filozofică*, care încearcă să descopere, în spatele sunetelor şi formelor, regulile şi principiile generale.

Cu Rask, se mențin în secolul al XIX-lea unele din marile idei care preocupaseră pe gînditorii secolului al XVIII-lea. Cercetarea filozofică a limbii se poate face după Rask în două feluri: fie ca *lingvistică specială* (cercetarea unei singure limbi), fie ca *lingvistică generală* (ca teorie a limbii). Punînd mai mult accentul pe tipologie şi pe sincronie decît Bopp şi făcînd unele distincții care devin principii de bază în lingvistica modernă, Rask poate fi socotit, cum foarte bine remarcă Hjelmslev, creator al lingvisticii comparate generale (cf. L. Hjelmslev, *Commentaires sur la vie et l'oeuvre de Rasmus Rask*, „Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris", 1950-1951). Cu toate acestea, deşi Rask are idei foarte importante de lingvistică generală şi de gramatică comparată, influența lui în epocă a fost mult mai mică decît a lui Fr. Bopp, căci majoritatea lucrărilor lui au fost scrise într-o limbă de redusă circulație, în daneză, şi nu au fost traduse în alte limbi ca cele ale lui Fr. Bopp.

BCU IASI

V.1.3. Un alt nume care trebuie adăugat acelora de mai sus este al lui ***Jakob Grimm*** (1785-1863), care introducînd în lingvistică noțiunea de perspectivă istorică și areală se dedică studierii dialectologiei germane: publică *prima gramatică istorică* a limbii germane, intitulată *Deutsche Grammatik* (vol. I, ed. I, 1819; ed. a II-a, 1822). El este considerat creatorul *gramaticii istorice*. În prima ediție a gramaticii sale se ocupă mai ales de forme, neglijînd fonetica, dar în a doua ediție, sub influența lui Rask, acordă un spațiu larg foneticii istorice.

Legea mutației consonantice (care îi poartă numele) fusese indicată de Kanne în 1804, ilustrată de Rask în 1818 și de S. H. Bredsdorff în 1821 (cf. H. Pedersen, *Linguistic Science in the nineteenth century*, Cambridge, Mass, 1931; p. 260, nota 1), dar a primit o formulare exactă prin Jakob Grimm, după ce acesta din urmă citise scrierile lui Rask. Această *Lautverschiebung* este o descoperire foarte importantă, căci avem de a face cu primul model de lege fonetică pe care se bazează lingvistica istorică. El nu a folosit însă termenul de „*lege fonetică*" (*Lautgesetz*), pe care îl folosim noi astăzi, căci, după părerea lui, schimbările fonetice sînt numai tendințe de evoluție (ele nu se materializează în fiecare caz de „*alunecare de sunet*"). Termenul folosit de el era „*alunecare de sunet*" (*Lautversschiebung*), căci cel de "*lege fonetică*" (*Lautgesetz*) aparține, după cum vom vedea, generației următoare a lingvisticii.

Mai tîrziu, J. Grimm publică o istorie a limbii germane, *Geschichte der deutschen Spache* (1848), în două volume, în care discută trăsăturile limbii germane și a dialectelor ei în legătură cu limba indoeuropeană din care face parte grupul germanic. Ca și alți gînditori ai epocii (de pildă, Wilhelm von Humboldt) sau din epocile anterioare (Leibniz, Herder), J. Grimm, crede că unele trăsături ale limbii se explică prin caracterul și istoria poporului respectiv, că spiritul poporului este reflectat de limbă, idee reluată de școala semantică germană din secolul al XX-lea (de pildă, de Weisgerber).

Preocupat, ca și gînditorii mai vechi, de originea limbilor, el scrie lucrarea *Über den Ursprung der Sprache* (1851; care a cunoscut mai multe ediții, ed. a VI-a în 1866), în care arată că limba e o creație a oamenilor și nu o creație divină, cum se credea pînă la 1800. Oamenii au fost cei care au dat valori simbolice sunetelor și cuvintele sînt în marea lor majoritate arbitrare. J. Grimm este autorul teoriei a trei stadii de evoluție a limbii: în primul stadiu se creează rădăcinile, în al doilea flexiunea, iar în al treilea din tendința de exprimare mai clară și mai logică flexiunea începe să fie înlăturată. Influența științelor naturii din epocă se face simțită în modul în care compară J. Grimm cele trei stadii care ar corespunde stadiilor din viața plantelor: stadiul frunzelor, al florilor și al fructelor. Ca și Bopp, el consideră că limbă perfectă este numai în faza cea mai veche, căci reducerea flexiunii înseamnă regres în limbă (dar nu regres în totalitate, cum credea Bopp).

V.1.4. Un alt comparativist ***August Friedrich Pott*** (1802-1887), profesor la Universitatea din Halle, este întemeietorul *etimologiei* ca ştiinţă, care trebuie să urmărească în egală măsură şi regularitatea schimbărilor fonetice şi analiza conceptului, a semnificatului, atunci cînd se stabileşte originea unui cuvînt. El arată că fără urmărirea riguroasă a „regulilor" (= legilor fonetice), etimologia nu-i decît un joc fantezist. Lucrarea sa de etimologie a limbilor indoeuropene, *Etymologishe Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* (2 vol., Lemgo, 1833-1836), conţine principii valabile şi astăzi, căci prin ea s-au pus bazele dicţionarului etimologic al limbilor indoeuropene. Termenul de *indogermanisch* folosit în lingvistica germană apăruse pentru prima oară în 1823 şi e folosit curent de Pott, începînd cu 1833. Termenul, folosit de englezi şi de francezi, era cel de *indoeuropean*, şi apăruse mai înainte, în 1814.

De etimologie se ocupă şi ***Theodor Benfey*** (1809-1881), profesor la Universitatea din Göttingen, în *Griechisches Würzellexikon* (2 vol., 1839-1842). El are meritul de a fi aplicat metoda comparativ-istorică în domeniul limbilor semito-hamitice, în lucrarea *Über der Verhältnis der ägyptischen Sprache zum semittischen Sprachstamm*, Leipzig, 1844.

Benfey a scris şi prima istorie a lingvisticii (*Geschichte der Sprachwiessenschaft und orientalischen Philologie im Deutschland seit dem Anfange des 19. Jahrhunderts mit einem Rückblieck auf die früheren Zeiten* (München, 1869; retipărită la London-New York de Johnson Reprint Corporation, în 1965), în care se face o distincţie clară între lingvistica statică (sau descriptivă) şi cea istorico-statică, adică lingvistica istorică, distincţie care va deveni mai tîrziu principiu de bază la Ferdinand de Saussure.

V.1.5. Filologul rus ***Aleksandr Hristoforovici Vostokov*** (1781-1864) a publicat în 1820 prima lucrare de fonetică istorică a unui grup de limbi indoeuropene: limbile slave. El analizează relaţiile dintre vechea rusă, slava bisericească, poloneza şi sîrba. Cunoscînd gramatica lui J. Grimm, i-a urmat principiile în periodizarea istoriei limbilor slave şi rusă, prin criterii fonetice şi morfologice. Pornind de la compararea faptelor din limbile slave, autorul doreşte să reconstituie sistemul limbii slave comune. Cunoscut prin studii de paleografie veche slavă şi veche rusă şi prin faptul că a elaborat un dicţionar paleoslavic şi o gramatică a limbii ruse, Vostokov rămîne unul din pionerii metodei-comparativ istorice.

Istoria gramaticii comparate se dezvoltă după lucrările acestor lingvişti într-un mod continuu, care nu mai face parte, în mod strict din istoria lingvisticii generale, ci din aceea a grupului de limbi respective (romantic, germanic, slav etc.). Astfel, ***Friedrich Diez*** (1794-1876) – profesor la Bonn – prin lucrarea sa *Grammatik der romanischen Sprachen* (1836-1844; republicată în mai multe ediţii) pune bazele gramaticii comparate a limbilor romanice, aplicînd la aceste limbi metoda primilor comparativişti. De aceea, lingvistica romanică a fost cunoscută mult timp (ed. a II-a, îmbunătăţită, 1856-1860; ed. a III-a, îmbunătăţită şi lărgită, 1870-1878) ca o creaţie a şcolii lingvistice de la Bonn, iniţiată de Friedrich Diez, părere respinsă de Eugeniu Coseriu, care a demonstrat că este mult mai

veche (cf. E. Coseriu, *Istoria şi fazele istorice ale lingvisticii romanice*, în "Anuar de lingvistică şi teorie literară", 1993-1994, p. 101-117).

Eugène Burnouf (1801-1852) îşi publică în 1833-1834 lucrarea *Commentaire sur le Yasna*, prin care integrează iraniana în gramatica comparată a limbilor indoeuropene. Mai tîrziu, F. Miklosich (1813-1891) elaborează o gramatică comparată a limbilor slave în cinci volume (*Vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen*, Wien, 1852-1874, şi un dicționar etimologic al acestor limbi (*Etymologisches Wőrterbuch der slawischen Sprachen*, Wien, 1886), după ce publicase un *Lexikon palaeoslavenico-graeco-latinum* (Wien, 1862-1875). De asemenea, germanul ***Kaspar Johann Zeuss*** (1806-1858) publică *Gramatica Celtica* (Berlin, 1853; ediția a II-a, Berlin, 1871) care foloseşte în mare măsură metoda comparativ-istorică.

V.1.6. Un fapt demn de remarcat: filologia clasică a fost ostilă la început noii discipline, căci filologii clasici nu vedeau cu ochi buni pe noii „intruşi", care cu ajutorul unor limbi, lor necunoscute, se pronunțau în probleme de greacă şi latină (cf. Leroy, 1963, p. 20). De aceea, ei sînt ultimii care au îmbrățişat studiul limbii după metoda comparativ-istorică. Astfel, ***Georg Curtius*** (1820-1885) publică în 1852 prima gramatică greacă care ține cont de rezultatele metodei comparative (*Das Verbum der griechischen Sprache*, 2 vol., Leipzig, 1852; ediția a II-a, Leipzig, 1877-1883), unde introduce în lingvistica indoeuropeană noțiunea de *aspect verbal*, iar danezul ***Johann Nicolai Madvig*** (1804-1886) face acelaşi lucru pentru latină (cf. J. N. Madvig, *Latin Grammar*, Oxford, 1856; Kleine *Philologischen Schriften. Vom Verfasser Deutsch bearbeitet*, Leipzig, 1875). De asemenea, Georg Curtius, în colaborare cu Ernst Windisch (1843-1918), elaborează primul dicționar etimologic al unei limbi indoeuropene (*Grundzüge der griechischen Etymologie*, Leipzig, 1879).

Apoi se trece la o nouă generație de comparatişti, la o nouă paradigmă, *schleicheriană* (vezi II).

V.2. Dar cel mai mare lingvist al epocii, al întregului secol şi poate al tuturor timpurilor, este un contemporan al primilor comparativişti, ***Wilhelm von Humboldt*** (1767-1835), receptat de aproape toate şcolile şi direcțiile lingvistice ulterioare, în afară de şcoala neogramaticilor, care nu l-au receptat, interpretat şi reinterpretat mereu atît în sens pozitiv, cît şi negativ. Considerat ca întemeietor al *lingvisticii generale*, Humboldt este o personalitate care îmbină enciclopedismul epocii luminilor cu *Sturm und Drang*, cu romantismul german şi cu rigoarea ştiințifică rezultată din examinarea atentă a fenomenelor lingvistice. La 30 de ani studiază la Paris (după cum am arătat mai sus, § 1), sanscrita şi alte limbi orientale, apoi basca (în 1801-1802), ca după aceea să se consacre carierei diplomatice: este ambasador al Prusiei la Roma şi la Viena, delegat la Congresul de la Viena, iar apoi ambasador la Londra. Între timp, fusese ministru şi rector al Universității din Berlin (1810), universitate care poartă azi numele său şi al fratelui său, celebrul geograf

Alexander von Humboldt. În afară de limbile clasice, cunoştea sanscrita, chineza, limbile semitice, tătara, japoneza, unele limbi amerindiene, birmana şi limba kavi din insula Jawa (cf. P. R. Sweet, *Wilhelm von Humboldt. A Biography*, 2 vol., Columbus, 1980).

Opera sa este foarte diversă, îmbrăţişînd toate domeniile umane: originea religiilor şi a societăţii, lingvistică, filozofie, drept, literatură etc. Titlurile lucrărilor lui sînt elocvente în acest sens: *Sokrates; Über Religion, Hellas und Rom; Über der vergleichende Spachstudium in Bezug auf der verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung; Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluss auf der Ideen; Lettre à M. Abel Remusat sur la nature des formes grammaticales en général et le génis de la langue chinoise en particuláer; Über die Verschiedenheit des mensclichen Sprachbaues; Über den Dualis; Ankündingung einer Schrift über Vaskische Sprache und Nation Grundzüge des allgemeinen Sprachtypus* (vezi Wilhelm von Humboldt, *Gesammelte Schriften*, ediţie de A. Leitzmann, Berlin, 1968-1969).

Lucrarea sa de maturitate este *Über die Kawisprachen auf der Insel Jawa*, în trei volume, apărută postum (Bonn, 1836-1840; retipărită, Bonn, 1968). Această lucrarea are o vastă introducere teoretică, intitulată *Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts*, în care este expusă concepţia sa despre limbă.

W. von Humboldt a fost primul lingvist care a studiat limbile indoneziene şi în special limba Kawi de pe Insula Java, o limbă veche javaneză, care se extinde începînd cu secolul al XIII-lea, cele mai vechi texte din această limbă datînd din secolul al IX-lea. Structura fonetică şi morfologică a acestei limbi are un caracter non-indoeuropean pronunţat, dar vocabularul ei a fost influenţat mult de sanscrită. Acest contact cu limbi total deosebite de cele din familia indoeuropeană (limbile indiene din Mexic, japoneza, chineza, limbile semitice, tătare, maghiara, birmana, unele limbi din mările Sudului), constituie un punct de plecare pentru explicarea concepţiei sale despre limbă.

Faţă de contemporanii lui, Humboldt este original atît în *metodă,* cît şi în *teoriile* sale. Astfel, spre deosebire de ceilalţi comparativişti din timpul său, Humboldt nu pune accentul pe *diacronie*, pe aspectul istoric al limbilor, ci, din contra, atenţia lui se concentrează asupra unei anumite perioade din istoria limbilor, deci pe *sincronie*. El compară limbile analitic, fără a intra în problema înrudirii genetice, căci el nu face în general reconstrucţie genealogică, interesul său concentrîndu-se asupra limbajului în general. El crede chiar că limbile indoeuropene distrag atenţia cercetătorilor de la alte familii de limbi, deşi era conştient de importanţa sanscritei şi de rezultatele metodei comparativ-istorice.

W. von Humboldt este împotriva celor care vorbeau de realizarea unei gramatici universale, construite după modelul clasic, scolastic, şi crede că regulile gramaticale trebuie să reiasă *inductiv* din datele specifice ale fiecărei limbi.

El defineşte limba ca un fenomen dinamic (*energeia* şi nu *ergon*) şi insistă asupra faptului că aspectul static al limbii e numai aparent. În această privinţă se pare că el face o

distincție capitală, neînțeleasă de mulți lingviști de astăzi. Opoziția între sincronie și diacronie este pentru Humboldt numai pe planul investigației cercetării, nu și pe planul obiectului, al limbii, căci aceasta este *energeia*; ea este în orice moment și sincronică și diacronică. E. Coseriu va dezvolta această idee și va găsi o formulă sugestivă: *„limba se constituie diacronic și funcționează sincronic"* (cf. Coseriu, 1968).

Pentru a înțelege teoria lingvistică a lui Wilhelm von Humboldt, trebuie să pornim de la substratul ei filosofic, căci acest lingvist a fost în mare măsură influențat de filosofia clasică germană, în special de cea a lui Kant și cea a lui Hegel. Această influență a fost scoasă în evidență demult de exegeții săi (cf. W. Streitberg, *Kand und die Sprachwissenschaft*, „Indogermanische Forschung"; 26, 1909, p. 382-422; E. Cassirer, *Die kantischen Elemente in W. von Humboldt Sprachphilosophie*, „Festschrift für Hensel", 1923, p. 105-127; B. Delbrück, *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*, Leipzig, 1904, p. 44, îl numește pe Humboldt „kantian neortodox"). H. Steinthal (*Die Sprachphilosophischen Werke Wilhelm von Humboldt*, 1883, p. 14) denumește concepția lui Humboldt „spinozism kantianizat"; influența lui Hegel a fost demonstrată de Gertrud Pätsch (în *Grundfragen der Sprachtheorie*, Halle, 1955, p. 8).

Am arătat faptul că I. Kant nu s-a ocupat cu probleme de filozofie a limbajului. Deși în *Critica rațiunii pure*, Kant menționează că s-a ocupat cu toate problemele „metafizice" (*„îndrăznesc să spun că nu ar trebui să existe nici o singură problemă metafizică care să nu fi fost rezolvată aici* (= în această carte; n. n.) *sau cel puțin pentru a cărei rezolvare să nu fi se oferit cheia"* (*Critica rațiunii pure*, București, 1969, p. 14). Se pare că a existat, totuși, o problemă pe care el a evitat-o în mod conștient – cea a limbajului. De aceea, unii cercetători vorbesc de *„tăcerea lui Kant"* în probleme privind limbajul (Tullio de Mauro, 1978, p. 74-82: *„tăcerea lui Kant este un element cert și a avut consecințe istorice la fel de certe"* (p. 80); *„Gîndirea kantiană a contribuit, prin urmare, la distrugerea oricărei urme și amintiri a filozofiei limbajului din secolele XVII-XVIII. Opera i-a fost completată, la jumătatea secolului al XIX-lea, de criza foneticistă și de sărăcirea culturală și de idei a lingvisticii științifice"*, p. 81-82). Fără îndoială, Tullio de Mauro are dreptate cînd vorbește de o sărăcire culturală și de idei a lingvisticii din secolul al XIX-lea și de *„uitarea care a cuprins gîndirea lingvistică a secolelor al XVIII-lea în lucrările de istorie a filozofiei"* (p. 72). Însă dorim să subliniem faptul că prin Humboldt și poate numai prin el se face o punte de legătură între strălucitele teorii privind limbajul din secolul al XVIII-lea și metodologia lingvisticii din secolul al XIX-lea. Prin Humboldt s-a contracarat *„tăcerea"* lui Kant, care – cum remarcă Mauro (1978, p. 81) – *„s-a lăsat ca o lespede grea, de plumb, peste discuțiile care duraseră două secole"*.

În ceea ce-l privește pe Hegel, acesta – spre deosebire de Kant – vorbește efectiv, între altele și despre limbaj și limbă (în *Fenomenologia spiritului* el spune că limba este *„actualizarea culturii"*, văzînd în limbă *„forma esenței"*). Hegel vorbește, pe de altă parte de *„universalitatea"* semnificatului, de faptul că limba exprimă numai generalul, chiar cînd

vorbitorul gîndeşte ceva individual (de ex. *acesta, acum, singurul*; cf. E. Coseriu, I, p. 160). O idee importantă a lui Hegel pe care o vom găsi la Humboldt este aceea că limba este dată de existenţa (*Dasein*) spiritului: „*Als die Aufhebung des Fürsichsein, des Geistes in das Für-Andere-Sein, als der Modus durch den den abgeschiedene inerre Geist, das Selbst als solche hervortritt und sich entfremdet*" (ap. E. Coseriu, I, p. 160).

Influenţat de filozofia clasică germană (Kant, Fichte, Schelling, Hegel), Humboldt a luat ideea, care stă la baza concepţiei sale lingvistice, că spiritul este elementul primordial, că el se manifestă fie ca o forţă atît din afara lumii reale, cît şi ca o emanaţie internă, sub forma spiritului uman. Pornind de la J. Harris şi de la Herder, W. von Humboldt pune accent pe aşa numitul "*spirit al poporului*" (*Volksgeist*), care ar fi diferit de la un popor la altul, o viziune specifică despre lume a fiecărui popor. Limbajul este, după părerea lui Humboldt, o „*innere Krafi*" (*forţă internă*), o necesitate a inteligenţei umane, care s-a impus societăţii. El crede că limbajul nu-i o creaţie omenească, produs al necesităţii de comunicare în societate, ci are o origine divină (înţelegînd prin Dumnezeu logosul), ca treaptă primă şi necesară în evoluţia spiritului, ca scop în sine (cf. Graur-Wald, 1977, p. 88). Humboldt face deosebirea dintre *limbaj*, ca facultate umană, care este o emanaţie a spiritului şi *limbile* concrete care sînt dependente de popoarele care le vorbesc şi care reflectă specificul lor naţional şi evoluţia lor spirituală. Limbajul este rezultatul unui act de creaţie, în timp ce în limbă nu există creaţie propriu-zisă, ci numai refacere pe baza unui material deja existent. Deci, problema originii limbajului şi a formării limbilor ar fi pusă de Humboldt în termenii contradicţiei între spiritul divin şi cel uman (cf. Lucia Wald, *Aspecte dialectice în teoria limbii a lui Wilhelm von Humboldt*, „Probleme de lingvistică generală", vol. IV, 1962, p. 192-198, articol reprodus în Wald, 1998, p. 189-198). A fost semnalată şi influenţa lui Condillac, a iluminismului francez şi a enciclopediştilor francezi (vezi discuţia la Wulf Oesterreicher, "*Wem gehört Humboldt ?" Zum Einfluss der französichen Aufklärung auf die Sprachphilosophie der deutschen Romantik*, în "Logos Semantikas", *Studia linguistica in Honorem Eugenio Coseriu*. Vol. I, editat de Jürgen Trabant, Berlin, 1981, p. 117-135).

Humboldt este primul lingvist din secolul al XIX-lea şi poate chiar din secolul al XX-lea care vede în mod cuprinzător funcţiile limbii. El vorbeşte de două funcţii esenţiale ale limbii: cea de comunicare şi cea de formulare a ideilor. Conceput ca o manifestare a spiritului uman, limbajul ne ajută să gîndim aşa cum numerele ne ajută să calculăm. Pe de altă parte, el credea că forma internă a limbajului (*innere Sprachform*) este un element fundamental al spiritului uman şi că fiecare formă a limbajului poate fi considerată o caracteristică a poporului care o vorbeşte, căci „*Ihre Sprache ist ihr Geist und ihr Geist ihre Sprache*" („*limba lui este sufletul său, iar sufletul său este limba sa*"). Frapat de marile diferenţe de structură ale limbilor pe care el le cunoştea, Humboldt a pus mentalitatea poporului şi limba lui într-o relaţie aşa de strînsă, încît – după părerea lui – e

suficient să vorbești de una ca s-o înțelegi și pe cealaltă. Din acest punct de vedere el dezvoltă unele idei ale secolului al XVIII-lea, căci am văzut că această idee se află și la Herder.

Tot într-o unitate indisolubilă vede el legătura dintre limbă și gîndire, ca produse ale spiritului uman.

Spre deosebire de mulți gînditori din secolul al XIX-lea și din generația sa și chiar spre deosebire de majoritatea lingviștilor de astăzi, pe care-i interesează mai ales funcția de comunicare a limbii, Humboldt vorbește pe larg de funcția de *organ formator al gîndirii* pe care o are limba. Pentru W. von Humboldt, limba este organul care formează gîndirea („*Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken*", zice el în introducerea lucrării sale postume consacrată limbii Kavi). Exprimînd spiritul național în ce are el mai specific, limba manifestă viziunea comunității naționale asupra lumii. *Diversitatea limbilor* înseamnă *diversitatea de mentalități* și de *moduri de gîndire*. De aici, importanța studierii detaliate a structurii fiecărei limbi și a comparării structurii sale cu ale altora, căci superioritatea unei limbi înseamnă superioritatea unei mentalități, a unei rase. Ajungînd aici, Humboldt a încercat să facă o psihologie a raselor, neprevăzînd consecințele negative pe care le poate avea o asemenea idee. Fără îndoială, el nu este vinovat de denaturările ulterioare ale teoriei sale, care au dus la cunoscuta teorie a „*inegalităților raselor*" și care a justificat și teoriile rasiste criminale ale nazismului. De fapt, așa cum arată Leroy (1963, p. 37-40), factorul *rasă* nu are ce căuta în lingvistică (în afară de explicarea evoluției și structurii limbilor). Un copil, indiferent de rasa de care aparține, învață fără dificultăți limba mediului în care se află la prima vîrstă, căci transmiterea lingvistică este discontinuă.

De asemenea, Humboldt susține ideea că, datorită limbii, gîndirea *se obiectivizează*, încetează de a mai aparține unui singur individ și devine bun al tuturor. Cu toate acestea, chiar încorporată în cuvinte, gîndirea nu-și pierde în întregime *subiectivitatea*, căci în cuvînt ar exista mereu contradicția dintre obiectiv și subiectiv, manifestată sub forma contradicției dintre vorbire și înțelegere (cf. Graur-Wald, 1977, p. 90).

Și ultimele două noțiuni, vorbirea și înțelegerea, sînt văzute de Humboldt într-o unitate dialectică: ele sînt activități diferite ale aceleiași forțe a limbii. În comunicare oamenii nu înțeleg cuvintele în același grad, fiecare înțelegere implică și o neînțelegere (cf. Arens, 1974, p. 210).

W. von Humboldt este primul mare lingvist din secolul al XIX-lea, care a scos în relief caracterul creator al limbajului precum și caracterul lui dinamic, prin cunoscuta formulă că limba nu este un lucru (*ergon*), ci o activitate (*energeia*), o capacitate creativă a vorbitorului-ascultător. Menționăm că mai ales în secolul al XX-lea în unele direcții structuraliste acest lucru a fost uitat, limba fiind concepută în mod static, ca *ergon* (ca un obiect, așa cum apare în descrierea gramaticală) și nu ca *energeia* (de pildă, la distribuționaliștii americani). Humboldt subliniase că esența limbii constă în reproducerea ei și că despre o stare a limbii nu se poate vorbi decît printr-o abstracție științifică (cf.

Graur-Wald, 1977, p. 90). Ideea caracterului creator al limbii apăruse la Vico, apoi la Croce şi, în sfîrşit, reapare la transformaţionalişti şi, în special, la E. Coseriu, un adversar al generativismului, care consideră că în orice moment limba este creaţie şi repetiţie (sau recreaţie). Termeni ca *Energeia, Tätigkeit* („*activitate*"), *Erzeugung* („*producere*") pentru capacitatea creativă a limbii, sînt puşi de Humboldt în opoziţie cu termeni ca *Ergon, Werk* („*lucru*"), *Erzeungtis* („*produs*"), ca simplu obiect produs, lucru, cum apare limba în analizele gramaticale obişnuite.

Wilhelm von Humboldt anticipă o distincţie curentă în lingvistica secolului al XX-lea – aceea dintre *limbă* şi *vorbire*. La această distincţie Humboldt a ajuns cercetînd limbile vii, spre deosebire de ceilalţi comparativişti care erau preocupaţi mai ales de limbile vechi. El a intuit că limba cuprinde numai ceea ce este esenţial din mulţimea infinită a actelor vorbirii. Limba este cea care limitează creaţiile individuale inerente oricărui act de vorbire; ea este în acelaşi timp un principiu de legătură între indivizi şi un principiu individualizator. Vorbirea apare la Humboldt ca manifestarea concretă a limbii, este actualizarea limbii într-o situaţie dată. Inovaţiile pleacă de la vorbire spre limbă, dar ele nu pleacă de la un singur individ, ci de la mai mulţi indivizi deodată, idee prezentată mai tîrziu la A. Meillet şi la elevii lui. Din punctul de vedere al inovării în limbă, toţi indivizii i se par a fi egali, pentru că ei ar fi părţi ale spiritului colectiv, care este rod al unei unice esenţe spirituale. De fapt, crede Wilhelm von Humboldt, inovaţiile fie ele individuale, fie colective nu pot atinge esenţa limbii, căci creaţie în adevăratul sens al cuvîntului există numai la originea limbajului, iar după aceea am avea de a face mai ales cu jocul analogiei care prelucrează materialul deja existent. Ideile acestea le vom găsi absolutizate în diferite direcţii în secolul al XX-lea.

Analizînd relaţia dintre *realitate-gîndire* şi *limbă*, care a preocupat pe cei ce s-au ocupat cu problemele de limbă încă din Antichitate, Wilhelm von Humboldt exagerează mult rolul limbii, care devine, după el, o forţă spirituală ce guvernează modul de înţelegere a obiectelor din realitatea. Limba nu mai este înţeleasă ca o formă a gîndirii logice, ci este identificată cu ideologia. Rolul activ al limbii asupra gîndirii unui popor duce la diferenţieri mari în ceea ce priveşte felul de a vedea realitatea de către diferite popoare. Acestea privesc şi cunosc realitatea numai prin tiparele limbii pe care o vorbesc, iar aceste tipare pot să înlesnească sau să îngreuieze cunoaşterea realităţii: „*So liegt in jeder Sprache eine eigentümliche Weltansicht. Wie der einzelne Laut zwischen ihn und die innerlich und äusserlich auf ihn einwirkende Natur*" (ap. Arens, 1974, p. 209). Humboldt arată că „*fiecare limbă descrie un cerc în jurul poporului căruia îi aparţine şi nu se poate ieşi din acel cerc decît intrînd în altul. De aceea, învăţarea unei limbi străine înseamnă, de fapt, achiziţia unui punct de vedere nou în înţelegerea lumii*".

Faptul că Humboldt a subliniat caracterul specific al gîndirii unui popor, reflectat de limbă, este o idee profundă, dar faptul că el a făcut din limbă o forţă atotputernică, care guvernează codul de comportare a indivizilor şi chiar istoria omenirii este, firesţe, o

exagerare. Ultima idee a fost dezvoltată de curentul neohumboldtian german şi de etnolingvistica americană. Noțiunea de *formă internă* (*innere Sprachform*), manifestată în modul specific de percepere a lumii al fiecărui popor, de ordonare şi categorizare a datelor experienței, acea structură semantică şi gramaticală specifică în cunoscuta *„ipoteza Sapir-Whosf"*, apare apoi la Steithal şi la G. von der Gabelentz în secolul al XIX-lea şi la L. Weisgerber şi elevii lui în secolul al XX-lea. La aceştia, ca şi la Humboldt, forma internă a unei limbi reflectă modul specific de concepere a lumii de fiecare popor, concepția despre lume a vorbitorilor unei limbi date. Modul subiectiv de a percepe lumea de vorbitorii unei limbi este ilustrat de Humboldt cu exemple din sanscrită, unde elefantul este numit "*cel ce bea de două ori*" sau "*cel cu doi dinți*", reflectînd modul în care i-au impresionat pe vechii indieni vederea acestui animal.

Cercetînd limbile vii şi fiind cunoscător a numeroase limbi, Wilhelm von Humboldt a înțeles mai bine decît contemporanii săi că limba este un *sistem* (el foloseşte uneori acest termen, alteori pe cel de *organism*) şi nu un conglomerat de elemente.

Şi problema evoluției limbii îl preocupă pe W. von Humboldt, el deosebeşte două perioade: perioada *preistorică* şi *perioada istorică*, în care are loc reducerea flexiunii. Reducerea flexiunii din perioada istorică nu mai este socotită ca o perioadă de decădere, de degradare a limbii, cum apărea la Fr. Bopp, ci ca o îmbogățire în claritate şi precizie.

Pe planul clasificării tipologice, W. von Humboldt pleacă de la lingviştii anteriori: deosebeşte trei tipuri *izolant, aglutinat* şi *flexionar*, şi socoteşte că evoluția limbilor se face prin trecerea treptată de la primul la ultimul tip prin cel intermediar. El însă distinge şi tipul *incorporant*, fiind primul lingvist care vorbeşte despre acest tip. Dintre aceste patru tipuri, cel flexionar reprezintă structura lingvistică cea mai dezvoltată. Dezvoltarea limbilor este strîns legată de dezvoltarea spirituală a omenirii. El distinge două perioade în această dezvoltare: de *progres* şi de *stagnare*, cînd forța creatoare scade (în perioada istorică)

Acestea sînt, în mare, principalele idei ale lui Humboldt, care se găsesc, de fapt, la baza lingvisticii moderne. W. von Humboldt a fost receptat aproape de toate şcolile lingvistice, cu excepția, poate, a pozitiviştilor neogramatici. Se vorbeşte des de un humboldtianism şi un neohumboldtianism în lingvistică, iar aşa zisa *„Weltanschaungtheorie"* se află la baza multor lucrări contemporane din diferite curente lingvistice. Astfel, tradiția humboldtiană este evidentă. E vorba, mai întîi de filiația inițiată de Heyman Steinthal în ceea ce priveşte limbile şi caracterizarea lor, care a continuat pînă pe la mijlocul secolului trecut (de exemplu, lucrările lui Ernst Lewy (1881-1966), de lucrările lui Karl Vossler (1872-1949) şi ale discipolilor lui, în cadrul şcolii idealiste, apoi de activitatea şcolii neohumboldtiene a lui ***Leo Weisgerber*** (1899-1984) şi ***Jost Trier*** (1894-1970), care a influențat dezvoltarea lingvisticii în Germania pînă astăzi. Cel mai cunoscut reprezentant al şcolii actuale de *Sprachinhaltforsichung* de tip neohumboldtian este Helmut Giper (născut în 1919).

În Italia, tradiția humboldtiană a limbii ca o creație continuă este reprezentată mai întîi de ***Benedetto Croce*** (1866-1953) şi apoi de *şcoala neolingvistică*, reprezentată de ***Matteo Giulio Bartoli*** (1873-1946), ***Giulio Bertoni*** (1878-1942) şi o întreagă generație de savanți italieni, printre care ***Benvenuto Aronne Terracini*** (1886-1968), ***Giacomo Devoto*** (1897-1974), ***Antonio Pagliaro*** (1898-1973), ***Giuliano Bonfante*** (1904-1998), ***Vittore Pisani*** (1899-1993) şi de discipolii acestora de astăzi (***Tullio de Mauro, Paolo Ramat***).

Eugeniu Coseriu (1921-2002) a fost în tinerețe mult influențat de şcoala lingvistică italiană, în special, prin intermediul socrului său Vittoro Pisani, dar după aceea a fost un reprezentant al lingvisticii structurale funcționale de tip post-saussurian, păstrînd însă concepția humboldtiană a limbii ca *energeia*.

În America de Nord, Humboldt a fost receptat pe linia relației strînse între limbile culturale popoarelor indigene, unele cercetate de antropologul ***Daniel Garrison Brinton*** (1837-1899), de lingvistul şi antropologul ***Franz Boas*** (1858-1942), inițiatorul şcolii etnolingvistice americane şi a cercetărilor sistematice a limbilor amerindiene. De asemenea, ***Edward Sapir*** (1884-1939) şi şcoala sa mentalistă (printre elevii lui Sapir, cel mai important a fost *Benjamin Lee Whorf* (1897-1941), cercetător al formei interne în limbile amerindiene, cu aşa numita *ipoteză Sapir-Whorf*) dezvoltă teza humboldtiană a formei interne şi a limbii ca *Weltansicht*. Există generații de lingvişti şi antropologi care urmează linia stabilită de Sapir. Printre cei mai cunoscuți pot fi menționați ***Charles Frederich Voegelin*** (1906-1986), ***Del H. Hymes*** (născut în 1927) şi ***Regna D. Darnel*** (născut în 1943).

N. Chomsky, inițiatorul gramaticii generativ-transformaționale în anii '60 şi '70 ai secolului trecut, preia unele idei ale lui Humboldt, printre care cea a limbii ca *energeia*, însă în multe privințe nu înțelege concepția marelui lingvist german şi o deformează.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VI. Naturalismul lingvistic. Psihologismul lingvistic. Școala neogramaticilor

VI.1. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea are loc un eveniment important în științele biologice: Darwin își expunea teoria sa privind evoluția speciilor (1857). Ecoul deosebit pe care-l are această nouă teorie face pe unii cercetători din alte domenii să aplice principiile evoluției scoase în evidență de Darwin și la alte forme ale activității umane.

Concepția evoluționistă a fost transpusă în analiza limbii de ***August Schleicher*** (1821-1867), profesor la Universitățile din Bonn, Praga și Jena, naturalist prin formație (botanist), iar apoi devenit unul din marii lingviști ai epocii.

Elementul nou pe care insistă în lingvistică Schleicher este considerarea limbilor ca *organisme naturale*, care independent de voința oamenilor se nasc, se dezvoltă după legi determinate, apoi îmbătrînesc și mor la fel ca ființele vii cercetate de Darwin. Limba este deci un organism natural, iar dezvoltarea ei cunoaște aceleași forme pe care le întîlnim în natură.

Este interesant că limba este considerată ca un organism viu de către Schleicher, iar această idee apare înainte ca acesta să fi luat cunoștință de teoria evoluționistă a lui Darwin, adică înainte de 1863, cînd a fost publicată o versiune germană a *Evoluției* lui Darwin. Chiar mai înainte, Friedrich von Schlegel și Jakob Grimm aveau puncte de vedere naturaliste, iar Wilhelm von Humboldt și alții considerau limba un organism viu și este posibil ca acest lucru să-l fi influențat pe Schleicher, care, în tinerețe, începuse ca hegelian, dar mai tîrziu a devenit darwinist.

La rîndul ei, lingvistica era pentru Schleicher o știință naturală, care trebuie să definească, cu rigoarea legilor fizice și chimice, legile limbii. Metodele lingvisticii ar fi, deci, cele ale științelor naturale.

Concepînd limba ca un organism natural, Schleicher uită faptul că limba este în primul rînd un fapt social. În consecință, lingvistica nu mai este concepută ca o știință umană, ci ca o știință naturală. Se știe că Hegel, clasificînd științele, vorbea de faptul că științele umane sînt în domeniul libertății, pe cînd cele naturale în domeniul necesității. După Schleicher, lingvistica trebuie să descopere legile necesare ale limbii și de aceea ea trebuie să fie denumită *glotică* (*Glottik*), deosebindu-se de vechea disciplină umanistă care este *filologia*: *„Die Glottik die Wissenschaft der Sprache, ist demnach eine Naturwissenschaft; ihre Methode ist im ganzen und allgemeinen dieselbe wie die der übrigen Naturwissenschaften*" (ap. Arens, 1974, p. 259).

Aplicată la istorie, mai vechea teorie naturalistă, ridicată acum la rangul de principiu, că limba este un organism care se naște, se dezvoltă, decade și moare, întîlnește vechea teorie, prezentă încă din secolul XVII-lea și în floare în secolul al XVIII-lea și apoi

la primii comparativişti, a corupţiei limbilor, a degradării lor treptate. De fapt, chiar înainte de contactul cu teoria evoluţiei speciilor a lui Darwin, Schleicher, ca şi Bopp, vorbea în evoluţia limbilor de două stadii: unul *ascendent*, care caracterizează faza preistorică a limbilor, şi unul *descendent*, care caracterizează faza istorică a lor şi în care sistemul flexionar se dezagreaghează.

Această idee, care apare la romanticii germani în special, capătă, sub influenţa tatălui său, renumit medic şi pasionat botanist, dar şi prin teoria lui Darwin, în concepţia lui Schleicher un statut de certitudine ştiinţifică, astfel că el era atît de convins că limba ideală este într-o fază foarte veche, încît face totul pentru a reconstitui indoeuropeana primitivă pe baza metodei comparativ-istorice. Mai mult decît atît: el era atît de convins de exactitatea reconstrucţiilor sale, încît compune o fabulă în indoeuropeana primitivă (*Eine Favel in indogermanischer Sprache,* "Beiträge zür vergleichenden Sprachforschung", 5, 1868, p. 206-208). Este, firește, o mare exagerare, care a produs multe zîmbete şi ironii atît printre contemporani, cît şi printre urmaşi. O greşeală a lui Schleicher era implicit şi faptul că el considera limba indoeuropeană primitivă ca absolut unitară, neţinînd seama că vorbitorii ei erau în triburi care aveau dialecte şi graiuri diferite. El credea că şi limbile indoeuropene diferenţiate după migraţia popoarelor indoeuropene erau unitare, neprezentînd diferenţieri dialectale.

Cert este însă faptul că, în ciuda acestor lipsuri, Schleicher era un bun comparativist, iar prin intermediul lui metoda comparativ-istorică se perfecţionează şi devine mult mai ştiinţifică decît era la Bopp, Rask sau Grimm.

În scurta sa viaţă de botanist devenit lingvist, Schleicher a scris foarte multe lucrări. Prima lucrare mai importantă este *Sprachvergleichende Untersuchungen*, în două volume: I. *Zur vergleichenden Sprachgeschichte* (Bonn, 1848), II. *Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht* (1850; ediţie nouă, Amsterdam, 1978). În această lucrare, Schleicher face o descriere sincronică şi diacronică a limbilor vechi şi noi din Europa. De fapt, spre deosebire de alţi comparativişti, care acordau atenţie numai limbilor vechi, moarte, el se opreşte şi asupra limbilor vii, în special a limbilor vorbite. Acest lucru este elocvent în manualul lui de limbă lituaniană (*Handbuch der litauischen Sprache*, 2 vol., Praga, 1856-1857) cu o gramatică, alcătuită pe baza limbii vorbite, şi o crestomaţie de literatură populară. Este prima descriere ştiinţifică, făcută de un indoeuropenist competent, a limbii lituaniene, limbă foarte interesantă pentru studiul comparativ al limbilor indoeuropene, prin aspectul ei morfologic conservator. Această carte a lui Schleicher, valabilă şi azi, trezeşte interesul cercetătorilor pentru limbile vii.

Schleicher s-a ocupat pe larg cu morfologia slavei vechi în lucrarea *Die Formelehre der kirchenslavischen Sprache* (Bonn, 1852). Mai tîrziu, comparînd unele limbi slave (polona, ceha, polaba), a intenţionat să reconstituie slava comună şi s-o compare cu baltica comună (reconstituită prin comparaţia lituanienei, letonei şi vechei prusiene) pentru

a reconstitui sistemul gramatical al limbii comune balto-slave (cf. Agnja V. Desnitzkaja, *August Schleicher als Sprachtheoretiker*, în vol. *Syncronischer und diachronisher Sprachvergleich*, Friedrich Schiller Universität Jena, 1972, p. 19).

Dar lucrarea în care Schleicher strălucește ca lingvist comparativist și care l-a făcut celebru este *Kompendium der vergleichenden Grammatik der indo-germanischen Sprachen. Kurzen Abriss einer Laut- und Formenlehre der indo-germanischen Ursprache, des Altindischen, Altiranischen, Altgriechischen, Altitalischen, Altkeltischen, Altslawischen, Lituaischen und Altdeutschen* (Weimar, 1861-1862; ed. a 4-a, Weimar, 1876, tradusă în engleză, la Londra, 1870, în italiană în 1869 și parțial în rusă, în 1866), semnificativă prin titlu pentru lingvistica comparativ-istorică a epocii care-și propunea reconstituirea indoeuropenei primitive. Această lucrare a făcut concurență serioasă lucrărilor lui Bopp (care atinseseră mai multe ediții) și ea reprezintă „*un moment de cotitură în lingvistica indoeuropeană*". Spre deosebire de Bopp, Schleicher rezervă primul volum din acest „compendiu" foneticii comparativ-istorice, neglijate în mare parte de Bopp. Schleicher stabilește caracteristicile limbii indoeuropene comune și evoluția sunetelor și formelor pînă în limbile indoeuropene vechi, pe care le descrie succint sub forma unor gramatici paralele.

Dar cel mai important lucru pe care-l face Schleicher în comparație cu Fr. Bopp este că, precizînd corespondențele fonetice, formulează „*legi fonetice*" (*Lautgesetz*) pentru fiecare limbă. Acest lucru, care derivă probabil din concepția sa naturalistă privind limba, este foarte important pentru istoria lingvisticii: ea îi datorește lui Schleicher conceptul de lege fonetică (*Lautgesetze*) fixă, fără excepții, care nu poate fi schimbată de voința oamenilor. Bopp, sub influența lui Humboldt, intuise și el "*legi fonetice*" în 1826, descrise ca legi fizice și mecanice în prefața gramaticii sale comparate din 1833.

Neogramaticii vor dezvolta această idee a lui Schleicher și o vor ridica la rangul de principiu fundamental de evoluție a limbii. De fapt, Schleicher îi precede pe neogramatici și în ceea ce privește al doilea principiu fundamental de evoluție a limbii *analogia*, pe care el o vede acționînd în morfologia istorică ca forță simplificatoare și uniformizatoare a formelor (cu exemple edificatoare în lucrarea sa, publicată în mai multe ediții, *Die deutsche Sprache* (Stuttgart, 1860, p. 60-61). Pe baza acțiunii legilor fonetice și a analogiei, Schleicher încearcă să explice toate modificările fonetice și morfologice ale cuvintelor indoeuropene.

De asemenea, Schleicher are marele merit de a fi printre primii lingviști care fac o distincție clară între înrudirea genetică și afinitatea structurală (sau asemănarea de structură). De aceea numele lui este legat de încercările făcute în acea epocă de a determina ce unește și ce diferențiază limbile înrudite, pe de o parte, și de a da o metodă de clasificare tipologică a limbilor de pe glob, indiferent de originea lor, pe de altă parte.

În ceea ce privește raporturile dintre limbile indoeuropene, Schleicher este autorul așa numitei teorii a „arborelui genealogic" (*Stammbaumtheorie*), elaborată sub influența

naturalismului (a clasificării pe genuri şi specii din sistemul lui Linné) şi, poate, şi a metodei de reconstituire a raporturilor genetice între manuscrise, iniţiată de Friedrich Ritschl (1806-1876), care lucra la Universitatea din Bonn la stabilirea descendenţei manuscriselor dintr-o sursă comună (vezi pe larg Koerner, 1989, p. 356).

Teoria arborelui genealogic implică faptul că limba bază indoeuropeană (*Grundsprache*), considerată ca unitară, s-ar fi scindat succesiv în cîte două ramuri: mai întîi în ramura ario-greco-italo-celtică şi balto-slavo-germană, apoi fiecare din acestea în cîte două subramuri (prima – în greco-italo-celtică şi ariană; a doua – în balto-slavă şi germanică), la rîndul lor acestea se subdivid şi rezultă ariana (formată din indiană şi iraniană), italo-celtica (celtica şi latina) şi greaca, iar între ele albaneza; ramura balto-slavă se subdivide în lituaniană şi slavă comună, iar cea germanică în gotică, germană şi germanica de nord (islandeză, norvegiană, suedeză, daneză). Deşi această teorie a fost respinsă după aceea, în special în urma criticilor lui J. Schmidt, elevul său şi autorul teoriei „undelor" (*Wellentheorie*) (cf. J. Schmidt, *Die Verwandschaftverhältnisse der indogermanischen Sprachen*, Weimar, 1872), ea a avut mare importanţă în acea epocă pentru înţelegerea raporturilor genetice între limbile indoeuropene şi pentru lingvistica istorică în general. Schema lui Schleicher oferea incontestabile avantaje pedagogice pentru înţelegerea raporturilor dintre limbile indoeuropene, căci grupa într-o manieră comodă toate limbile indoeuropene cunoscute pe atunci ţinînd seama de înrudirea mai mare sau mai mică între ele. Teoria lui Schleicher privind arborele genealogic a fost acceptată tacit în punctele ei esenţiale de neogramatici, aşa cum arată numele de „*italo-celtică*", „*balto-slavă*" etc. Însă dezvoltarea dialectologiei indoeuropene şi descoperirea hititei şi apoi a tocharicei au adus corectări de bază acestei teorii, ajungîndu-se la respingerea ei ca simplistă (vezi Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, Bucureşti, 1981). Faptul că dintr-o limbă-bază se pot naşte limbi noi (ca, de pildă, din latină s-au născut limbile romanice) este incontestabil; însă greşeala lui Schleicher era aceea că el credea că limbile îmbătrînesc şi mor în mod necesar, ca şi fiinţele vii.

Trebuie menţionat că unele scheme privind *arborele genealogic* apar cu cîţiva ani mai înainte de apariţia lucrării lui Darwin (*The Origin of Species*). Cu şase ani înainte de aceasta, în 1863, Schleicher publică două *Stammbäume*, într-un articol scris în cehă, dedicat litualianei, cu privire specială la grupul slav. Deja, în prelegerea de inaugurare a cursului de indoeuropenistică (*Antrittvorlesung*), ca profesor la Universitatea din Bonn, în 1846, el preconizase ideea schiţării unui *Stammbäum*: "*Wir sind also im Stande, gewiessermassen einen Stammbäum der Sprachen aufzustellen*" (ap. Körner, 1989, p. 357). După aceea, în *Compendium* (1861-1862) şi mai tîrziu, el găseşte în teoria lui Darwin un suport pentru concepţia sa.

În ceea ce priveşte tipologia, Schleicher împarte limbile din lume în trei tipuri, ca şi ceilalţi comparativişti şi în special ca Humboldt: *izolant*, *aglutinant* şi *flexionar*. El a

împărțit însă, ca și August von Schlegel, ultimele două tipuri în cîte două subtipuri (*sintetic* și *analitic*). În tot cazul, această clasificare, mai mult sau mai puțin modificată, se regăsește în lucrările ulterioare de tipologie lingvistică, din secolul al XIX-lea și al XX-lea, căci ea *„are marele avantaj de a furniza un cadru comod care permite clasificarea limbilor de pe glob la fel ca în tabelele botanice făcute de Linné"* (Leroy, 1963, p. 32).

Dar Schleicher nu s-a mulțumit numai cu această clasificare tipologică, ci a mers mai departe aplicînd-o la evoluția limbilor. Astfel, el a crezut că orice limbă trebuie să treacă prin cele trei stadii: pornind de la starea izolantă, prin cea aglutinantă, la cea flexionară. Cu alte cuvinte, înainte de a deveni flexionară, o limbă trebuie să treacă printr-o perioadă de limbă izolantă și de aglutinantă. Într-un mic tratat (*Die darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*, Weimer, 1863; tradusă și în franceză, în 1868), Schleicher afirmă că teoria lui Darwin privind lupta de supraviețuire din regnul animal și vegetal ar fi valabilă și pentru istoria limbilor, căci răspîndirea diferitelor limbi de pe glob, contactele și conflictele între limbi ar putea fi asemănătoare cu lupta pentru existență a organismelor vii. Limbile indoeuropene ar fi fost cele care ar fi învins în această luptă de supraviețuire.

Clasificarea tripartită trece astfel din planul static (sincronic), din care ea a fost elaborată, în planul dinamic (diacronic), devenind astfel un fel de teorie generală a schimbărilor lingvistice. Dezvoltarea limbilor ar începe cu o stare primitivă în care cuvintele sînt independente (ca în limbile izolante), după care urmează o perioadă de aglutinare, iar apoi un stadiu evoluat, în care raporturile între cuvinte sînt indicate prin flexiune, un mijloc mai perfecționat pentru exprimarea nuanțată a gîndirii.

Este evident pentru oricine că argumentarea lui Schleicher cuprinde un paradox de neînlăturat: cu toate că el avea convingerea că evoluția limbilor nu-i altceva decît o degradare (căci după el, limba este un organism care se ruinează treptat), admite totuși ideea unui progres constant în dezvoltarea structurii limbilor. Ca hegelian prin formație, Schleicher nu vede nici o soluție de conciliere a contrariilor menționate: limbile trec de la primul tip la al doilea și la al treilea, dar în această evoluție Schleicher vede o involuție, o degradare, *„o pierdere a perfecțiunii cîștigate, o metamorfoză regresivă"* (cf. Leroy, 1963, p. 31).

Teoria celor trei trepte de evoluție a fost pe drept cuvînt criticată și respinsă după aceea, căci ea este infirmată de fapte. Limba engleză a trecut de la faza flexionară la o fază aproape izolantă, fapt care nu poate fi explicat de Schleicher, care consideră că limbile odată ajunse la treapta flexionară nu se mai dezvoltă. De asemenea, limba chineză arhaică era flexionară, apoi a trecut la faza aglutinată, iar azi e o limbă izolantă. De fapt, toate clasificările bazate numai pe anumite particularități riscă de a fi simpliste, căci evoluția limbilor nu poate fi apreciată numai după structura morfologică a cuvîntului, ci după evoluția sistemului în întregime, cum o va arăta mai tîrziu E. Sapir (*Language*, 1921), autorul uneia din cele mai bune clasificări tipologice a limbilor.

Terminologia lingvistică din secolul al XIX-lea şi chiar din prezent datorează mult lingviştilor cu orientare naturalistă, căci ea a fost influenţată de cea din botanică, anatomia comparată, fiziologie şi din alte ştiinţe naturale. Asemănarea dintre limbile din Europa cu unele din Asia sînt văzute încă la începutul secolului în mod metaforic ca înrudiri de familie, lingviştii vorbind de limbi "*mamă*" şi limbi "*fiice*".

Ideea arborelui genealogic, introdusă în lingvistică de Friedrich von Schlegel în 1808 (în *Über die Sprache und Weischeit der Indier*) a devenit prin Schleicher o noţiune tradiţională, susceptibilă de o interpretare biologică: *Stamm* "trunchi, rădăcină", *Baum* "copac". Dacă Bopp a introdus termenul de *asimilaţie* (*Assimilation*) şi Pott pe cel de *desimilaţie* (*Dissimitalion*), Schleicher a adus în lingvistică din biologie termenul de *morfologie* (*Morphologie*), perpetuat pînă astăzi.

În concluzie, deşi opera lui Schleicher este foarte vastă, atît ca volum, cît şi ca erudiţie, deşi ea avut mare răsunet în epocă, lingvistica ulterioară a preluat puţin din ea, dar acest lucru se datoreşte mai ales concepţiei naturaliste a autorului ei, care a asimilat lingvistica ştiinţelor naturale, iar limba organismelor vii. Aşa cum arată Leroy (1963, p. 31), Schleicher a rămas în mare parte un om al secolului al XVIII-lea, care îşi plasează teoria la începutul cercetărilor şi impune faptelor corsetul unei scheme logice construite în prealabil; de aici „*minunatele apriorisme care-i domină concepţia sa naturalistă asupra limbajului, dar care-i viciază lucrările atît pe planul reconstrucţiei indoeuropene, cît şi pe acela al clasificării limbilor*".

Astăzi, mulţi cercetători sînt de acord cu părerea lui Körner (1989, p. 362) că "*paradigma schleicheriană*" ("*the Schleicherian Paradigm*") a jucat un rol important în ştiinţa limbii şi în dezvoltarea ei autonomă în secolul al XIX-lea. Respins de neogramatici pentru teoria arborelui genealogic, dar şi continuat de aceştia în ceea ce priveşte regularitatea legilor fonetice, Schleicher a fost mult apreciat de toţi lingviştii epocii, în afară de membrii Şcolii de la Leipzig, deveniţi neogramatici. De pildă, Otto Jaspersen (1860-1943) scria în 1894 că Schleicher a fost "*the spiritual father of every comparativ psychologist of our time*", iar mai tîrziu, în 1922, îl numea "*the culmination of the first period of Comparative Linguistics, as well as the transition to e new period* " (ap. Körner, 1989, p. 362).

Hugo Schuchardt (1842-1927), adversar al neogramaticilor, îl numea în 1920 pe Schleicher "*Vater der Junggramatiker*", analizînd legătura dintre acesta şi noua şcoală lingvistică de după 1878 (cf. mai jos, V.). Concepţia naturalistă a lui Schleicher a fost aspru criticată de americanul William Dwight Whitney (1827-1894), în lucrarea *Structures on wiews of Augustus Schleicher respecting the nature of Language and Kindred Subjects* (1871; vezi W. D. Whitney, *Oriental and linguistics studies*, vol. I, New York, 1873, p. 293-331).

VI.2. Cel care a preluat teoria naturalistă asupra limbajului a lui Schleicher, a popularizat-o şi a dezvoltat-o a fost ***Max(imilian) Fr(iederich) Müller*** (1823-1900),

german care şi-a petrecut cea mai mare parte a vieții în Anglia, ca profesor la Universitatea din Oxford. Distins filolog, cunoscător al literaturii vechi indiene, Müller a publicat o ediție comentată a poemelor *Rig-Veda*, o istorie a literaturii indiene vechi şi o gramatică sanscrită, precum şi lucrări de mitologie şi istorie a religiilor.

În lingvistică a devenit cunoscut prin conferințele sale ținute, începînd cu 1861, la Societatea Regală de Ştiințe din Anglia, publicate în mai multe volume *Lectures on the Science of Language*, prin care s-au popularizat multe din ideile naturalismului lingvistic.

Declarîndu-se darwinist înainte de Darwin, în sensul că el credea, ca şi Schleicher, că limbajul se dezvoltă organic, în mod similar cu un organism viu, Max Müller afirma categoric: "*If Darwinism is used in the sense of Entwicklung, I was a Darwinian as may be seem from my "Letter on the Turaman Language" (published in 1854 long before Darwin). No student of the Science of Language can be anything bat an evolutionist for wherever be loocks, he sees nothing but evolution going on around him*" (Max Müller, *Science of Thought*, vol. I, London-Ney York, 1887, p. XI).

Considerînd, ca şi Schleicher, că limba este un organism natural, cu legi proprii în care oamenii nu pot interveni, M. Müller admite însă că limba este şi un fenomen social, strîns legat de istoria societății, aşa încît nu se poate susține că ea are o viață proprie şi că „moare de la sine", căci ea trăieşte în oamenii care o vorbesc şi trăieşte numai atîta timp cît e vorbită. Mult mai mult decît atît: el leagă istoria limbii de istoria societății, stabilind deci un compromis între teza – limbă ca „*organism*", a naturaliştilor, şi teza – limbă ca fenomen social, a filologilor, care luau în considerație acest parametru în lucrările lor.

De asemenea, spre deosebire de Schleicher, Müller nu mai vorbeşte de cele două perioade ale evoluției care înseamnă involuție, ci crede că limba progresează continuu, aşa cum progresează ştiința, filosofia, artele. De aceea, limbile indoeuropene noi nu sînt prin nimic inferioare celor vechi.

Ca şi Humboldt, M. Müller a acordat atenție limbilor indigene din America, Asia şi Polinezia şi a scos în relief importanța studierii acestor limbi pentru studiul legilor limbii.

Cu toate greşelile rezultate din considerarea limbii numai ca organism şi din asimilarea lingvisticii la ştiințele exacte, naturale, cei doi lingvişti naturalişti discutați mai sus au marele merit de a fi subliniat faptul că legile limbii sînt independente de voința oamenilor şi chiar de conştiința oamenilor. Ei au introdus mai multă rigoare şi precizie în analiza faptelor de limbă.

VI.3 Psihologismul lingvistic

Ca o continuare a ideilor lui Wilhelm von Humboldt, care străbat întreaga lingvistică generală, şi ca o reacție împotriva naturalismului lingvistic al lui A. Schleicher, apare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea o orientare psihologistă, ieşită şi din teoriile psihologice, în avînt în acea perioadă – curentul psihologist. El este reprezentat de ***Heymann Steinthal*** (1823-1899) şi ***W. Wundt*** (1832-1920), în Germania, şi de ***A. H. Potebnea*** (1835-1891) în Rusia.

VI.3.1. ***Heymann Steinthal*** (1823-1899), profesor la Universitatea din Berlin, este întemeietorul lingvisticii psihologice. În ceea ce priveşte cunoştinţele de psihologie ale lui Steinthal, ele se bazează pe punctul de vedere al psihologului şi pe pedagogului J. F. Herbart (1776-1841) privind organizarea *asociativă* a spiritului uman (viaţa psihică a oamenilor se reduce la reprezentări de sine stătătoare, dirijate de legile mecanice ale asociaţiei şi percepţiei: de exemplu, gîndurile stimulate de impresia externă se dezvoltă în creierul uman unul după altul, ieşind unul din altul şi urmînd asociaţii subconştiente).

În cartea sa *Grammatik, Logik und Psychologie. Ihre Principien und ihr Verhältnis zu einander*, Berlin, 1855, Steinthal descrie faptele gramaticale din punct de vedere psihologic supunînd unei aspre critici vechea concepţie a universalismului logic precum şi naturalismul lingvistic al lui Schleicher.

Gramatica raţională şi principiile ei sînt supuse la un examen critic şi în lucrarea *Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenscaft.* I.: *Die Sprachen im Algemeinen* (Berlin, 1871; ediţia a II-a augmentată, Berlin, 1881), în care arată că nu există un paralelism logico-gramatical, ci diferenţe între noţiune şi cuvînt, categorii logice şi categorii gramaticale, judecată şi propoziţie, că evoluţia limbii nu se face după legile logicii, ceea ce nu înseamnă că limba este nelogică.

Aceste cărţi ale lui Steinthal au fost mult apreciate de contemporanii săi şi au contribuit, alături de cartea lui M. Lazarus (*Das Leben der Seele*, Berlin, 1855), la propagarea interpretării psihologice a fenomenelor limbii.

Dar cel mai important instrument în popularizarea psihologismului lingvistic a fost periodicul „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft" (1860-1890), în care fondatorii săi, Steinthal şi Morits Lazarus (1824-1903; de asemenea, profesor la Universitatea din Berlin), împreună cu foarte mulţi discipoli, au răspîndit ideile psihologiste. În primul număr al acestei reviste, Steinthal şi Lazarus au elaborat noţiunea de *Völkerpsychologie* (*„psihologie a poporului"*, prin care savanţii americani înţeleg azi *ethnopsychology*) (cf. *Einleinde Gedanken über Volkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft", 1, 1860, p. 1-73).

Ideea acestora de *„Völkerpsychologie"* vine de la W. von Humboldt, care, după cum am văzut, concepea într-o relaţie foarte strînsă limba şi mentalitatea unui popor. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea expresia *„Völkerpsychologie"* (în fr., *ethnopsychologie*) devine foarte răspîndită printre intelectualii germani interesaţi de problemele culturii naţionale.

Însă Steinthal extinde teoria lui W. von Humboldt introducînd noţiunea de *act individual* al vorbirii: dacă limba este organul prin care se manifestă spiritul uman, atunci limba întregii societăţi este expresia psihologiei colective, reflectînd sufletul poporului (*Volksseele*) aşa cum limba unui individ este expresia psihologiei individuale. H. Steinthal propunea astfel ideea, pe care o va dezvolta mai tîrziu Karl Vossler şi şcoala idealistă, că

sensul cuvintelor nu-i determinat în mod clar, că fiecare individ atunci cînd folosește un cuvînt, pune în el întreaga lui experiență personală, propria lui psihologie, astfel încît cuvintele cîștigă sensul lor actual numai în momentul în care sînt pronunțate (cf. Ivić, 1965, p. 52 și urm.).

Reluîndu-l pe Humboldt, Steinthal arată că limba nu-i un organism, cum credeau naturaliștii, ci o activitate și o capacitate: „*Die Sprache... ist nicht ein Organ wie das Auge, ode Ohr, sondern eine Fähigkeit und Tätigkeit wie Sehen und Hören*". De aceea, ea nu poate fi studiată decît dacă se pune în legătură cu viața psihică a individului. Limba este condiționată permanent de psihic și de aceea obiectul lingvisticii este limba ca mecanism al activității psihice.

De la Hegel a luat H. Steinthal, fie direct, fie prin W. von Humboldt, dialectica, încît el a relevat aspectul contradictoriu al proceselor de comunicare, cărora însă, spre deosebire de Humboldt le dă o pronunțată tentă psihologistă: „a vorbi înseamnă a te înțelege mai ales pe tine însuți, a-ți asculta prin sunetele tale propriile tale percepții, intuiții sau dorințe" (*Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft*, Berlin, 1871; ed. II-a, Berlin, 1881, p. 372). Însă Steinthal arată în continuare că te înțelegi pe tine însuți numai dacă vorbele tale au fost înțelese de alții. Pornind de aici, el dezvoltă ideea că un individ nu poate comunica singur, căci el face parte integrantă dintr-o comunitate lingvistică, care-i oferă individului deprinderi lingvistice comune și trăsături psihice comune, adică ceea ce înțelegea W. von Humboldt prin „*spiritul național*". Acesta se reflectă, după H. Steinthal, care-l urmează îndeaproape pe Humboldt, în primul rînd, prin limba sa și, în al doilea rînd, prin moravuri, obiceiuri, tradiții. De aceea, lingvistica care studiază cea mai fidelă oglindă a spiritului unui popor – limba – este cea mai bună introducere în „*Völkerpsychologie*".

Apare aici al doilea pericol de a asimila lingvistica cu altă știință, cu psihologie, după încercarea lui A. Schleicher de a o asimila științelor naturale. Pericolul de a asimila lingvistica psihologiei nu a încetat nici astăzi. Amintim faptul că N. Chomsky considera, după aproape un secol, lingvistica ca o ramură a psihologiei (cf. Chomsky, *Dialogues aves Mitsu Ronat*, Paris, 1977, p. 2 și urm.).

De la W. von Humboldt - al cărui elev a fost -, H. Steinthal a preluat teza opoziției *formă internă* a limbii (*innere Sprachform*) – *formă externă* (*äussere Sprachform*). După H. Steinthal, limbile sînt diferite, pentru că indivizii și colectivitățile din care fac parte percep în mod diferit realitatea înconjurătoare: „*Cuvîntul rezultă dintr-o observație subiectivă; el nu este o copie a realității, ci a imaginii acesteia în spirit*" (*Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues*, Berlin, 1860, p. 60).

Referindu-se la evoluția *formei interne* a limbii, Steinthal crede că ea poate fi împărțită în trei perioade, care reflectă diferitele grade de percepție și înțelegere a realității de către om:

1) treapta cînd se creează onomatopeele, caracterizate prin legătura directă între

cuvînt şi realitate. Iniţial onomatopeele desemnau o unică percepţie, fiind un fel de gesturi sonore, sunete reflexe cu o valoare de simboluri auditive.

2) treapta numită de Steinthal „*caracterizatoare*", care corespunde noţiunii de „*formă internă*" (de exemplu, lat. *femina* „*femelă*", apoi „*femeie*" (în fr., *femme*), vine din radicalul indoeuropean **dhe* „*a alăpta*" şi înseamnă la origine „*cea care alăptează*"). Treptat însă, datorită schimbărilor fonetice şi semantice, motivarea se pierde şi semnul devine din ce în ce mai nemotivat.

3) treapta cînd majoritatea cuvintelor sînt nemotivate, dar cîştigă o formă internă în sensul că fiecare colectivitate lingvistică leagă o anumită formă sonoră de o anumită noţiune sau foloseşte pentru aceeaşi noţiune mai multe sinonime (de ex., germ. *Pferd*, *Horst* şi *Ross* "cal"), diferenţiate prin forma lor internă.

Ca şi Humboldt, Steinthal concepe limba nu ca un conglomerat de elemente, ci ca un *sistem*: „*Jede Sprache ist ein System nach welchem der Geist den Laut mit dem Gedanken verknüfpt*" (*op. cit.*, p. 32). El menţionează că pentru limbă se foloseşte şi termenul de *organism*, dar e preferabil cel de *sistem*, consacrat apoi de F. de Saussure şi de structuralişti.

În ceea ce priveşte tipologia lingvistică, H. Steinthal a scris lucrarea *Die Klassifikation der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachen* (Berlin, 1850), refăcută peste 10 ani şi publicată sub titlul *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues* (Berlin, 1860). Aici el face o clasificare a limbilor bazată pe raportul dintre substanţa şi forma limbii, stabilind două mari categorii:

A) limbi fără formă şi

B) limbi cu formă.

Fiecare din cele două categorii se împart în:

1) limbi cu elemente alăturate şi

2) limbi în care elementele componente se transformă.

În prima mare categorie (*A*) se includ limbile care, după H. Steinthal, nu cunosc distincţie între substanţă şi formă şi care exprimă categoriile gramaticale în mod analitic. În această categorie se disting:

1) limbi caracterizate prin juxtapunere de cuvinte radicale (birmana, siameza) şi

2) limbi care cunosc modificări ale cuvîntului:

a) limbi care cunosc modificări ale cuvîntului prin reduplicare şi prefixe (limbile polineziene);

b) prin sufixe (limbile uralo-altaice) şi prin incorporare (limbile amerindiene).

În a doua categorie (*B*), el include limbile cu formă care cunosc distincţia dintre substanţă şi formă împărţindu-le în:

1) limbi caracterizate prin juxtapunere, care exprimă explicit substanţa (limba chineză);

2) limbi care modifică structura cuvîntului şi exprimă prin morfeme distincte cele

două elemente; ele se caracterizează fie prin: a) adăugare liberă de elemente gramaticale (vechea egipteană), fie prin b) modificări în rădăcină (limbile semitice), fie prin c) atașare de sufixe (limbile vechi indoeuropene, de tipul sanscritei).

Față de clasificarea tripartită (în limbi izolante, aglutinante și flexionare) pe care am întîlnit-o la A. Schlegel, Humboldt și Schleicher, clasificarea morfologică a lui Steinthal reprezintă un pas înainte, căci încearcă să țină seama atît de formă, cît și de substanță. Însă așa cum remarcă pe bună dreptate Graur-Wald (1977, p. 111) *„ea e fundamentată însă, pe trăsături unilaterale, insuficient studiate și este prea rigidă. Încercînd să depășească schematismul clasificărilor anterioare bazate exclusiv pe analiza morfematică a cuvîntului, Steinthal a pus la baza clasificării sale concepte insuficient determinate"*.

Cu toate lipsurile ei, această clasificare, care ține seama atît de formă cît și de substanță, a pregătit clasificarea tipologică a lui E. Sapir (*Language*, 1921), care se bazează pe aceleași principii humboldtiene, dar remediază în schimb lipsurile clasificării lui Steinthal.

În sfîrșit, menționăm faptul că Steinthal s-a ocupat și cu istoria lingvisticii, elaborînd una din cele mai cuprinzătoare istorii a lingvisticii din Antichitate. Este vorba de lucrarea *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, în două volume, Berlin, 1863, în care Steinthal prezenta concepțiile vechilor greci și romani prin prisma propriei lui concepții psihologiste despre limbă. Lucrarea se consultă cu folos și astăzi.

VI.3.2. ***Wilhelm Wundt*** (1832-1920), profesor la Leipzig, reprezintă o altă variantă a psihologismului lingvistic, întrucît nu mai admite psihologia asociaționistă a lui Herbart (pe care o urmase Steinthal), considerînd că în limbă se reflectă, în primul rînd lumea reprezentărilor condiționate de apercepții. Eclectic ca formație filozofică, Wundt a dat o coloratură sociologică psihologiei etnice și a definit limba ca produs al activității spirituale colectiv, în procesul dezvoltării sociale (cf. Graur-Wald, 1977, p. 111).

Wundt a scris o vastă lucrare de psihologie, în 10 volume intitulată *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungs-gesetze von Sprache, Mythus und Sitte* (Leipzig, 1900-1920), în care studiază limba, miturile și obiceiurile ca produse ale activității spirituale colective, ca elemente care se întrepătrund în procesul evoluției sociale. Criticîndu-i pe Steinthal și pe Lazarus, care puneau accentul pe psihologia individului, Wundt pune accentul pe psihologia socială, evidențiind elementul comun în psihologia vorbitorilor unei limbi.

Bucurîndu-se de un deosebit succes în epocă, această lucrare acordă un spațiu larg limbajului (primul volum dedicat originii limbajului gesturilor la diferite popoare, formării cuvintelor și a sintaxei, problemei ontogenezei vorbirii la copii, clasificării morfologice a limbilor, relației dintre limbă și gîndire și dintre limbă și sentimente și voință). Deși multe din interpretările din această carte sînt eronate, depășite, (cf. criticile lui Hermann Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880, p. 364-369), și ale lui Berthold Delbrück (*Grundfragen der Sprachforschung mit Rücksicht auf W. Wundt Sprachpsychologie erröfert*, Strassburg, 1901), cercetătorul de astăzi găsește de multe ori lucruri utile și

sugestii. Wundt poate fi considerat un precursor al psiholingvisticii actuale; ideile lui au fost receptate atît în Europa (de psihologie, antropologie, etnologie), cît şi în America, prin cercetători ca Edward B. Titchener (1867-1927), profesor de psihologie la Universitatea din Cornell din 1892 pînă la moarte, în 1927, care l-a tradus parţial în engleză. Titchener a transformat "*Cornell into a bastion of mentality pshychology*" (cf. Jankovsky, 1993, p. 235).

Menţionăm faptul că, în literatura de specialitate actuală, este răspîndită ideea că actul de naştere al psiholingvisticii ar fi fost un seminar interdisciplinar cu participarea unor lingvişti şi psihologi, ţinut la Universitatea Cornell, la începutul anilor '50 ai secolului trecut (cf. Frâncu, 1999, p. 118).

VI.3.3. ***A. A. Potebnea*** (1835-1891), profesor de filologie rusă la Universitatea din Harcov, a avut preocupări ştiinţifice foarte variate: filozofia limbii şi lingvistica generală, gramatica comparativ-istorică a limbilor indoeuropene, gramatica limbilor slave şi a limbii ruse, dialectologie, fonetică, lexicologie.

Influenţat de filozofia clasică germană, de teoria lingvistică a lui W. von Humboldt şi de psihologismul lui Herbart, A. A. Potebnea s-a afirmat ca un critic convins al naturalismului lingvistic şi ca un bun cunoscător al problemei raportului dintre limbă şi gîndire. În lucrarea sa *Mysl'i jazyk* (Harkov, 1862), el subliniază relaţia strînsă care există între limbă şi gîndire, evidenţiind ideea, preluată de la W. von Humboldt, că limba este organul formator al gîndirii: limba nu este forma de expresie a unei gîndiri gata formate, ci mijlocul fundamental al gîndirii. Ca şi Steinthal, a criticat gramatica logică, arătînd discordanţa dintre cuvînt şi noţiune, judecată şi propoziţie, categorii logice şi categorii gramaticale şi a subliniat caracterul lor istoric.

El a preluat, de asemenea, de la W. von Humboldt, teza vorbirii ca activitate, iar de la H. Steinthal pe aceea că principala funcţie a limbii nu e de comunicare a ideilor, ci de formulare a lor pentru autoînţelegere: „*cuvîntul este un mijloc de a înţelege pe altul numai în măsura în care e un mijloc de a te înţelege pe tine*" (ap. Graur-Wald, 1977, p. 113).

Potebnea a dezvoltat pe baze psihologiste teza lui Humboldt după care ascultătorul nu înţelege niciodată în întregime ceea ce-i comunică vorbitorul, pentru că aceleaşi cuvinte sînt luate în sensuri puţin diferite, întrucît diferite sînt şi impresiile produse în psihic de perceperea individuală a aceloraşi obiecte. După cum se vede, psihologismul îl duce pe Potebnea la exagerări, căci nu ia în consideraţie alteritatea limbajului.

Pornind de la Humboldt, Potebnea a acordat mare atenţie *formei interne* a limbii şi a cuvîntului. El crede că sensul etimologic al cuvîntului ar dezvălui forma internă: de pildă lat. *luna* „lună" însemna, la origine, „care luminează, străluceşte" (cf. *lücus, luceo*). Sensul etimologic sau „*conţinutul obiectiv*", ar include, după Potebnea, o singură trăsătură a obiectelor, care reprezintă forma internă a cuvîntului; în schimb, „*conţinutul subiectiv*" sau sensul actual al cuvîntul include mai multe caracteristici (cf. Graur-Wald, 1977, p. 114). Dar Potebnea a mers mai departe decît Steinthal, transferînd noţiunea de *formă internă* în

domeniul creației artistice, înțelegînd-o ca mijloc de exprimare a unui conținut artistic. El crede că sînt creatoare de imagini cuvintele care și-au păstrat forma internă, iar celelalte au devenit uzate și banale. Evoluția de la cuvinte cu formă internă spre cuvinte nemotivate echivalează, după părearea sa, cu evoluția de la aspectul poetic spre cel prozaic.

În ceea ce privește metoda comparativ-istorică, Potebnea are merite mari în ceea ce privește aplicarea acestei metode la sintaxa limbilor indoeuropene și a limbilor slave. Amintim că în domeniul sintaxei a fost neglijat în secolul al XIX-lea și chiar în prezent pe plan comparativ-istoric, pentru că metoda comparativ-istorică, foarte eficientă în fonetică, în morfologie și în lexic, este greu de aplicat în sintaxă. Potebnea preconiza ca să se urmărească tendințele de evoluție în sintaxa istorică a unei limbi, să se compare aceste tendințe cu cele din limbile din aceeași familie, stabilindu-se o cronologie relativă, iar pe baza formelor celor mai vechi să se reconstituie structura din limba-bază. El a aplicat acest principiu comparativ la evoluția subordonării în limbile indoeuropene, pornind de la situația subordonării paratactice și hipotactice din rusa veche, pe care a comparat-o cu situația structurilor similare din limbile baltice, germanice, latină, greacă, sanscrită, pentru a reconstitui situația din limba indoeuropeană primitivă.

VI. 4. Școala neogramaticilor și adversarii ei

VI.4.1. În ultimul sfert al secolului trecut se abandonează concepția romantică cu privire la limba primitivă ca limbă ideală și se renunță și la ideea lui A. Schleicher de a reconstitui această limbă ideală în amănunțime. În reconstrucția indoeuropenei primitive se încearcă să se elimine arbitrariul și să se folosească o metodă cît mai riguroasă prin respectarea strictă a caracterului fonetic și a celui semantic. La acest lucru a contribuit foarte mult un grup de lingviști pozitiviști cunoscuți sub numele de *neogramatici* (*Junggrammatiker* de la germ. *jung* „tînăr"), care vine de la o poreclă dată de adversarii lor mai bătrîni. Iată cum a apărut acest nume curios:

În 1876, în jurul filologului și lingvistului clasic Georg Curtius (1820-1885) lucrau mai mulți tineri comparativiști, printre care și ***Karl Brugmann*** (1849-1919), devenit în același an coeditor la revista lui G. Curtius, *Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik*. În acel an, G. Curtius pleacă din Leipzig, unde era profesor, într-o călătorie și îl lasă pe K. Brugmann să se îngrijească de apariția numărului IX al revistei. La întoarcerea în Leizig, Curtius îl învinuiește pe colaboratorul său de a fi inserat o notă cu concluzii hazardate în numărul revistei și atribuie tinerilor lui colaboratori în batjocură termenul de „Jungrammatiker". K. Brugmann încetează colaborarea la această revistă și împreună cu ***Hermann Osthoff*** (1847-1909) înființează alta, *Morphologischen Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, Leipzig, 1878-1879, care în primul său număr conține un articol-program, semnat de cei doi tineri lingviști, și care este astăzi cunoscut sub numele de „manifestul școlii neogramaticilor". Numele de „*Junggrammatiker*"

este acceptat şi transformat în renume de tinerii lingvişti din Leipzig, astfel că astăzi el este un simbol al unei şcoli lingvistice foarte serioase, cu un loc de frunte în istoria lingvisticii (termenul *Junggramatik* a fost tradus în franceză prin *neogrammerien*, în italiană prin *neogramatico* şi apoi a pătruns şi în alte limbi, printre care şi româna).

În articolul program, cei doi autori critică lipsa de rigoare metodică a lingviştilor de pînă atunci şi ignorarea elementului psihologic. Ei susţin că, deşi s-au făcut unii paşi în explicarea din punct de vedere fiziologic a schimbărilor de sunete, nu este suficient acest lucru: trebuie să se ia în consideraţie nu numai fiziologia, ci trebuie să se facă apel la psihologie pentru unele schimbări. Analogia, de pildă, ar trebui mai mult scoasă în evidenţă atunci cînd se explică schimbările din limbă, în special cele din morfologie.

De aceea, există două principii de bază susţinute în acest articol program:

1) principiul că legile fonetice acţionează fără *excepţii*: *„Aller Lautwandel, so weit er mechanisch vor sich geht, vollzieht sich nach ausnahmslosen Gesetzen"* (*Morphologische Untersuchungen*, I, 1878-1879, p. XIII). Mai tîrziu, Brugmann (în *Verschiedenheiten der Satzgestaltung nach Masgabe der seelischen Grundfunktionen in den indogermanischen Sprachen*, în *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaten Phil-Hist. Klasse*, B, 70, 6 Heft (1918), p. 91), pare a nu mai fi aşa de convins de infailibilitatea legilor fonetice, căci el vorbeşte de *„Axiom von der sogenanter Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze"*. La rîndul lui, H. Osthoff afirmă despre legile fonetice că *„acţionează orbeşte, cu necesitate oarbă"* (*„Die Lautgesetze wirken blind, mit blinder Notwendigkeit"*) (*op. cit.*, p. XIV).

Menţionăm că noţiunea de *lege fonetică* nu este o inovaţie a neogramaticilor. Ea fusese intuită de J. Grimm prin termenul de *„schimbare fonetică"* (*Lautverschiebung*) şi întrebuinţată prima dată de Fr. Bopp în 1824, iar apoi de W. von Humboldt printr-o scrisoare către Bopp, din 1826 (cf. E. Wechssler, *Gibt es Lautgesetze ?*, în *Festgabe Suchier*, Halle (Saale), 1900, p. 349-528), care rezumă controversele între neogramatici şi adversarii lor. De asemenea, termenul de *lege fonetică* (*Lautgesetz*) apare curent şi la Schleicher, care a formulat multe legi fonetice, dar la care a găsit numeroase excepţii. Meritul neogramaticilor este însă de a fi ridicat la rangul de principiu noţiunea de *„lege fonetică fără excepţii"*.

Cu doi ani înainte de apariţia manifestului neogramaticilor ***August Leskien*** (1840-1916), în *Declination im Slavish-Litauischen und Germanischen* (Leipzig, 1876), vorbea de necesitata ca lingviştii să se bazeze pe noţiunea de *lege fonetică*, căci altfel lingvistica, ar fi o schiţă cu statutul slab, în comparaţie cu ştiinţele care operează cu noţiuni de lege. De aici, contestarea faptului că legile fonetice acţionează *„fără excepţii şi cu oarbă necesitate"*.

Descoperirea de către ***Karl Verner*** (1846-1896) (*Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung*, în „Zeitschrift für vergleihende Sprachforschung", t. XXII, 1877, p. 97-130) a unei regularităţi în excepţiile legii lui Grimm (a *mutaţiei consonantice*) este foarte

importantă pentru pregătirea acestui principiu al neogramaticilor privind regularitatea legilor fonetice și a lipsei lor de excepții (*Ausnahmelosigkeit*). Așa cum remarcă Leroy (1963, p. 42), articolul lui Verner a constituit, de fapt, primul triumf al neogramaticilor.

În anul următor, prestigiul definitiv al noii școli este consacrat de un tînăr lingvist, de 21 de ani, al cărui nume va deveni mai tîrziu punct de referință în întreaga lingvistică generală – ***Ferdinand de Saussure*** (1857-1913). Acesta scrie *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéenes* (1878), lucrare care va avea o influență deosebită asupra dezvoltării gramaticii-comparate, care se transformă de acum încolo într-o disciplină riguroasă cu metode foarte solide și precise. Saussure întrebuințează în această lucrare termenul de *fonem* pentru noțiunea de *sunet* al limbajului, termen care mai fusese folosit înainte de ***A. Dufriche Desgenettes*** (în 1873) și de ***L. Havet*** (în 1876) (pentru vchimea acestui termen vezi E. Coseriu, *Einführung in die Strukturelle Linguistik*, Tübingen, 1968, p. 83). El arată că fonetismul indoeuropenei primitive nu era cel prezentat de indoeuropeniștii de pînă atunci, căci fonemul a avea mai multe forme și admitea existența sunetelor *l̥, r̥, n̥* și *m̥*, intuind existența unui sunet *ə* (= *șva* indogermanic), acceptat de majoritatea lingviștilor de astăzi.

De acum încolo este mai greu să mai faci din lingvistică o anexă a științelor naturale, cum făcea Schleicher cu aproape două decenii înainte, sau a psihologiei, cum făcea Steinthal. Fonetica, cu legile ei, în concepția neogramaticilor, trebuie să facă din lingvistică o știință autonomă, o știință exactă, iar acest lucru nu putea fi realizat numai prin admiterea de legi fonetici fără excepții. Firește, legile stabilite de neogramatici se limitează la fonetică, căci în gramatică se poate vorbi nu de legi, ci de *reguli* sau de *norme*.. Spre deosebire de legile din fizică sau chimie („*Apa distilată îngheață cu necesitate la 0 grade și fierbe la 100 grade*"), legile cu care apelează lingvistica sînt numai retrospective, constatative, nu *prospective*, în comparație cu legile cu care operează științele naturii. De aici contestarea faptului că legile fonetice acționează „*fără excepții și cu oarbă necesitate*".

2) Principiul *analogiei*. Autorii articolului-program arată că „*apariția de forme noi pe calea analogiei joacă, în viața limbilor moderne, un rol însemnat*" (*op. cit.*, p. XIII).

Acest fenomen fusese semnalat și de Schleicher, dar neogramaticii îl ridică la rangul de principiu de bază. Prin urmare, după părerea neogramaticilor, asupra vorbirii omenești acționează două forțe: una fizică sau mecanică, alunecarea sunetului, și cealaltă psihică, analogia (cf. Iordan, 1962, p. 23). Deși cei doi autori ai manifestului vorbesc mult despre rolul elementului psihic din limbaj, se pare că în ordonarea celor două principii ei acordă atenție mai mare elementului fizic din vorbire și cer să se acorde atenție deosebită regularității schimbărilor fonetice, care „*presupune tocmai o concepție mecanicistă a limbajului*" (Iordan, 1962, p. 22).

Cu toate acestea, cei doi autori nu uită principiul analogiei și-l laudă pe ***Wilhelm Scherer*** (1841-1886) care, în *Zur Geschichte der deutschen Sprache* (1868), a explicat prin

analogie numeroase forme considerate de alții ca produse ale alunecării sunetelor. Dar neogramaticii recurg la analogie numai cînd sînt *„constrînşi de legile fonetice"*, lucru spus în mod explicit de cei doi semnatari ai articolului-program: *„Principiul nostru respectat, pe cît se poate, cu cea mai mare strictețe, este să recurgem la analogie numai atunci cînd ne* ***constrîng*** *la aceasta legile fonetice. Şi pentru noi asociația formală (= analogia) este tot numai un ultim refugiu; deosebirea constă în faptul că noi ne vedem puşi în fața lui* ***mult mai devreme şi mult mai des*** *decît ceilalți, tocmai pentru că noi concepem riguros legile fonetice şi pentru că avem convingerea că cea mai îndrăzneață supoziție referitor la acțiunea analogiei, dacă ea intră în domeniul posibilului, tot are încă mai mult drept să fie crezută decît eludările arbitrare ale legilor fonetice mecanice"* (ap. Iordan, 1962, p. 24).

O lipsă a neogramaticilor era aceea că ei se opreau la faza de constatare a regularităților şi a schimbărilor fonetice fără să se ridice la descoperirea cauzelor acestora, deci *„să ajungă la adevărate legi"* (Iordan, 1962, p. 24).

Pe de altă parte, deşi cei doi semnatari ai manifestului neogramatic, constatînd că s-a acordat puțină atenție limbilor vii (întrucît cercetătorii s-au aplecat mai mult asupra cercetării limbilor moarte, pentru a ajunge la indoeuropeana primitivă), cer lingviştilor să cerceteze limbile vii, ei înşişi continuă să cerceteze numai limbile moarte. K. Brugmann, de pildă, care devine cel mai mare indoeuropenist al lumii pe la sfîrşitul secolului al XIX-lea, se ocupă numai cu limbile moarte. El scrie în 1897 celebra operă *Grundriss der vergleichenden Gramatik der indogermanischen Sprachens*, 2 vol.; Strassburg, 1886-1893. Tot el publicase anterior o gramatică istorică a limbii greceşti (*Griechische Grammatik*, München, 1885, cu patru ediții îmbunătățite pînă în 1913).

Împreună cu B. Delbrück (1842-1922), care a redactat partea de sintaxă, cuprinzînd vol. III-V, K. Brugmann elaborează cel mai bun tratat de gramatică comparată a limbilor indoeuropene din secolul al XIX-lea (1886). Totuşi, există discordanțe între teorie şi practică la întemeietorii şcolii neogramaticale.

VI.4.2. Cel la care discordanța între teorie şi practică este mai puțin vizibilă este ***Hermann Paul*** (1846-1920), care a scris lucrarea *Prinzipien der Sprachgeschichte* (Halle, 1880; cu mai multe ediții, dintre care ediția a 6-a, care reproduce ediția de la Tübingen, 1938), considerată ulterior fundamentul teoretic al şcolii neogramatice.

Această carte a avut o influență deosebită asupra lingviştilor din mai multe țări ale Europei. Astfel, şi lingvistul român A. Philippide, profesor la Universitatea din Iaşi, a scris o carte *Principii de istorie a limbii* (Iaşi, 1894), inspirată în mare parte din lucrarea lui H. Paul, dar *„păstrîndu-şi întreaga originalitate, nu numai în privința clasificării materialului, care este aproape exclusiv românesc, ci şi în discutarea diverselor cauze de schimbare a limbii"* (Iordan, 1962, p. 25, nota 2).

Originalitatea lui H. Paul în cadrul şcolii neogramatice constă în faptul că, în timp ce alți reprezentanți ai ei făceau numai demonstrații practice privind noua metodă, el acordă o atenție deosebită problemelor teoretice. De aceea, el este considerat pe drept

cuvînt teoreticianul acestei şcoli.

În primul rînd, el stabileşte o relație strînsă între cele două principii ale neogramaticilor, semnalate de Brugmann şi Osthoff, prin formula devenită celebră „*ceea ce strică legile fonetice, repară analogia*".

În al doilea rînd, H. Paul a recurs mai des şi mai sistematic la psihologie pentru explicarea fenomenelor lingvistice decît ceilalți neogramatici, pentru că el vedea o relație strînsă între dezvoltarea culturii şi cea a spiritului uman. El clasifică ştiințele în *naturale* şi *psihologice*, spunînd că *lingvistica* este în primul rînd o *ştiință psihologică*, iar ceea ce interesează în mod deosebit este psihologia individului. De aici, interesul mai mare pentru al doilea principiu al neogramaticilor – analogia, pe care îl găsim la H. Paul.

În al treilea rînd, H. Paul arată că lingvistica trebuie să aibă în mod necesar alături de *perspectiva sincronică*, care permite descrierea unei stări date a limbii, şi o *perspectivă diacronică*, care permite explicarea fenomenelor în strînsă legătură cu condițiile istorice în care au apărut. El exagerează însă afirmînd că ceea ce nu-i istoric în lingvistică nu-i ştiințific. Cert este că prin acest istorism al lui Paul şi al altor neogramatici noțiunea de *lingvistică* (*Sprachwissenschaft*) este redusă la aceea de *istoria limbii* (*Sprachgeschichte*). Iată ce spune el despre această reducere: „*Es ist eingewendet, dass, es noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache gäbe, als die geschichtliche...*" (*Prinzipien der Sprachgeschichte*, p. 19). Istorismul neogramaticilor va fi aspru criticat mai tîrziu, în special de curentele structuraliste.

În al patrulea rînd, H. Paul a acordat mai mare atenție decît Brugmann şi Osthoff limbilor vii, vorbirii populare. Acest lucru este evident în lucrarea sa *Deutsche Grammatik*, care a cunoscut mai multe ediții şi care este una dintre cele mai bune gramatici germane.

H. Paul şi neogramaticii care-l urmează dau un nou impuls studierii familiilor limbilor moderne. Astfel, trebuie menționate studiile romanistului Wilhelm Mayer-Lübke (1861-1936), care a dat cea mai bună gramatică comparată şi cel mai bun dicționar etimologic al limbilor romanice: *Grammatik der Romanischen Sprachen* (vol. I-IV, Leipzig, 1890-1902, lucrare tradusă şi în franceză); *Romanischen Etymologisches Wörterbuch* (1911-1920; ediția a 3-a apărută postum, în 1936). De asemenea, menționăm numele slaviştilor Franz Miklosich (1813-1891) şi August Leskien (1840-1916), primul fiind autorul unei gramatici comparate a limbilor slave, iar al doilea, al unei lucrări care pregăteşte manifestul neogramaticilor *Die Lautgesetze kennen keine Ausnahme* (1876).

Viziunea neogramaticală asupra limbii domină lingvistica ultimului sfert al secolului al XIX-lea şi ea se prelungeşte în unele țări pînă în zilele noastre. Aşa cum remarcă Graur-Wald (1977, p. 122) „*spre sfirşitul secolului al XIX-lea era limpede că neogramaticii au cîştigat bătălia împotriva generației mai vechi*".

Metoda lor pozitivistă le-a permis să colecționeze şi să clasifice un număr considerabil de fapte, fără de care nu ar fi putut să apară studiile de ansamblu de mai tîrziu,

viziunea sistematică a şcolii structuraliste. În domeniul acesta, privind hărnicia şi perseverenţa de adunare a faptelor şi de cercetare a detaliilor, neogramaticii nu au egal în lingvistică. Imboldul lor în cercetarea limbii a fost în special în fonetică, morfologia (mai puţin în sintaxa) istorică, în vocabular şi formarea cuvintelor. Li s-a reproşat însă că „*văd copacii şi nu pădurea*", că ocupîndu-se de detalii pierd din vedere întregul, sistemul, că au neglijat aspectele teoretice. Este adevărat că neogramaticii, refugiaţi în studii de detaliu, au neglijat elaborarea unei teorii generale privind limbajul. Mai mult decît atît, marile probleme teoretice ridicate de W. von Humboldt şi apoi de urmaşul lui, H. Steinthal, par a fi uitate de neogramatici, pe care nu-i mai interesează *forma internă* a limbii, ci numai *forma externă*; nu-i mai interesează aspectul *filozofic*, ci numai cel *istoric* al problematicii limbii. De fapt, s-a spus că prin neogramatici lingvistica trece de la etapa *filozofică* la cea *istorică*: „*Man hat deshalb von einem Übergang der Sprachwissenschaft aus ihrer* ***philosophischen*** *in ihre* ***historische*** *Etappe gesprochen*" (Helbig, 1973, p. 15).

VI.4.3. Neogramaticii nu receptează ideile lui Wilhelm von Humboldt, spre deosebire de reprezentanţii altor şcolii lingvistice. De aceea, riposta adversarilor nu întîrzie. Cele mai virulente critici aduse neogramaticilor în ultimul sfert al veacului al XIX-lea sînt făcute de ***G. Curtius*** (*Zur Kritik der neuesten Sprachforschung*, Leipzig, 1885), ***Graziadio Isaia Ascoli*** (1829-1907) (*Dei Neogrammatici*, 1886; cf. traducerea germană, făcută de Bruno Güterbrook, *Sprachwissen-schaftliche Briefe*, Leipzig, 1887) şi, mai ales, de Hugo Schuchardt (1842-1927) în *Über die Lautgesetze. Gegen dine Junggrammatiker* (Berlin, 1885), lucrare reprodusă în *Hugo Schuchardt-Brevier*, ediţie de Leo Spitzer, Halle, 1928.

G. Curtius este cel care arată că analogia, deşi este un produs psihic inconştient în concepţia neogramaticilor, în aplicările lor practice ei fac din ea un principiu conştient, aşa cum procedau gramaticii vechi. De aceea, după Curtius, neogramaticii nu aduc nimic nou, căci analogia nu-i un principiu descoperit de ei, ci cunoscut încă de pe epoca greco-romană şi, fireşte, şi pe la începutul secolului al XIX-lea, cînd a luat naştere gramatica comparată (cf. Iordan, 1962, p. 30). În ceea ce priveşte legile fonetice concepute ca fără excepţii de neogramatici, Curtius spune că aceştia „*au încercat, printr-o imitaţie greşită a ştiinţelor naturii, să obţină pentru lingvistică legi fixe numai în domeniul foneticii şi să probeze că ele n-au excepţii*" (ap. Iordan, 1962, p. 31).

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

G. I. Ascoli arată că, deşi neogramaticii fac mare caz de descoperirile lor, ei nu au adus nimic nou în lingvistică, ci numai au propagat şi au reformulat ideile predecesorilor. De pildă, noutatea principală a neogramaticilor – fonetică alături de psihologie (= *analiză*) – este veche în romanistică, de pe timpul lui Diez, care făcea distincție între formele istorice (continuatoarele formelor latineşti) şi cele analogice (*ibid*, p. 33). Ascoli îi ironizează pe neogramatici că fac caz de psihologie (= *analogie*), că folosesc vorbe mari („*paroloni*") pentru lucruri demult ştiute. El neagă infailibilitatea legilor fonetice şi subliniază rolul elementului individual în transformarea sunetelor. Ceea ce neogramaticii numesc analogie şi opun alunecării sunetului, este de fapt tot o prefacere fonetică propagată analogic (cf. ital. *chiedete*, după *chiedo*, unde *ie* < *e* deschis latinesc popular – ap. Iordan, 1962, p. 32).

H. Schuchardt a adus însă cele mai convingătoare argumente împotriva şcolii neogramaticilor. El începe cu noțiunea de „lege", şi arată că neogramaticii nu cunosc suficient caracterul legilor fonetice. El neagă caracterul de legi fără excepție, de acțiuni oarbe ale legilor fonetice, subliniind faptul că normele lingvistice nu au valabilitate generală şi absolută şi deci în viața limbilor nu poate fi vorba de legi oarbe ca în natură. Schuchardt observă just că legile fonetice sînt *relative*, depinzînd de *timp* şi de *spațiu*: în acelaşi interval de timp şi în acelaşi loc o lege fonetică nu se aplică la toate cuvintele aparținînd aceleiaşi categorii. El arată că dogma despre legi fără excepție se află la Schleicher, care aplica darwinismul în lingvistică. Punînd accentul pe elementul individual, Schuchardt afirmă că există *alunecări de sunet sporadice* şi orice alunecare de sunet, într-o fază oarecare a ei, era sporadică sau individuală.

De aici, concluzia că există legi fonetice cu excepții şi nu fără excepții, cum credeau neogramaticii. Arătînd că nu există granițe geografice fixe şi nici limite cronologice între fazele succesive ale aceleiaşi limbi nu se poate vorbi nici de „*condiții fonetice identice*" necesare pentru producerea fără excepții a alunecării sunetelor. Pe de altă parte, un cuvînt mai folosit este supus la modificări mai multe şi mai profunde decît unul mai rar; de asemenea, există alunecări de sunete care nu ating unele cuvinte. Concluzia lui Schuchardt este că fiecare cuvînt se găseşte în împrejurări speciale şi ca atare „*condiții fonetice identice*" necesare pentru legile fonetice fără excepții nu există în limbă, căci nu există nici legi fonetice fixe.

Prin aceste idei, Schuchardt a dat lovituri puternice neogramaticilor, care pe la începutul secolului al XX-lea nu mai afirmă cu aceeaşi tărie (ca în 1878, în manifestul lor) infailibilitatea legilor fonetice (vezi exemplul lui Brugmann citat mai sus). Citîndu-l pe W. Schrerr, Schuchardt vorbeşte de „*mecanizarea metodelor*" de către neogramatici, care ar reduce "*cerința de a gîndi cu propriul cap la minimum şi dă posibilitatea unei extraordinare mulțimi de incapabili să participe la munca ştiințifică*" (Schuchardt, *Über die Laugesetze. Gegen die Junggramatiker*, în Hugo Schuchardt, *Breviar*, ediție de Leo

Spitzer; ediția a 2-a, Halle, 1928, p. 83). În tot cazul, obiecțiile lui Schuchardt aduse neogramaticilor sînt și astăzi valabile, căci *sociolingvistica*, *psiholingvistica* și *pragmatica* se bazează pe idei similare cu cele ale lui Schuchardt.

De fapt, greșeala neogramaticilor a constat și în faptul că ei credeau că legile fonetice acționează brusc, afectînd toate segmentele lexicale, pe cînd ele acționează *treptat* și în funcție de parametrii *diatopici*, *diacronici*, *diastatici* și *diafazic* putînd lăsa "*reziduuri*". Așa numita "*difuziune lexicală*" a acțiunii legilor fonetice, în funcție de factorii *timp*, spațiu, *straturi sociale* și *tipul de comunicare*, este neglijată de neogramatici. Luarea în considerare a factorului social, cercetarea complexității fenomenelor lingvistice, este una din preocupările lingviștilor din a doua generație de neogramatici, reprezentați în special de ***Antoine Maillet*** (1866-1936), care se remarcă ca strălucit lingvist începînd cu 1893.

Această personalitate lingvistică a debutat mai întîi cu recenzii și scurte studii, apoi, în scurt timp, sub directa îndrumare a lui Ferdinand de Saussure, al cărui elev și colaborator a fost, s-a remarcat cu celebra *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européenes* (Paris, 1903; lucrare ce a cunoscut opt ediții pînă în 1937; tradusă și în germană, în 1909). Următoarele lucrări, la fel de celebre, i-au confirmat autoritatea de mare lingvist: *Les dialectes indo-européenes* (Paris, 1908; ediția a 2-a cu o nouă introducere, Paris, 1922), *Linguistique historique et linguistique générale* (Paris, 1921; ediția a 2-a, Paris, 1936).

Depășind limitele primei generații de neogramatici, cei din generația următoare au contribuit în cea mai mare măsură la dezvoltarea lingvisticii. Limitate la început la *Școala de la Leipzig*, cercetările neogramaticale se extind și în alte centre, și în alte țări (Franța, Elveția, Austria, România) ori America de Nord, dar ele primesc trăsături noi, acumulînd și asimilînd și rezultate ale cercetătorilor reprezentînd alte școli lingvistice. Astfel, "*paradigma neogramaticală*" cu o lungă tranditie primește o nouă înfățișare și o nouă fizionomie.

VI.4.4. Unii lingviști, care au început ca neogramatici, depășesc mai tîrziu, în cursul activității lor științifice, limitele școlii neogramaticilor. Este cazul lui ***A. Phillippide*** care, format la școala neogramaticilor de la Halle și Leipzig, aduce încă din *Principii de istoria limbii* (Iași, 1894) multe idei noi; concepția sa proprie este evidentă în notele din *Originea românilor* (vol. I, Iași, 1925; vol. II, Iași, 1928, p. 245-309), unde lingvistul ieșean dezvoltă unele idei ale lui W. von Humboldt.

De asemenea, mulți lingviști români de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și din secolul al XX-lea au început ca neogramatici și apoi au depășit limitele acestei școli lingvistice (Hasdeu, Șăineanu, Densusianu, Pușcariu, Iorgu Iordan ș.a., vezi mai jos, și C. Frâncu, *Curente și tendințe în lingvistica secolului nostru*, ediția a 2-a, Iași, 1999).

În Germania, Delbrück, apropiat al neogramaticilor și colaborator al lui Brugmann, se ocupă cu un domeniu neglijat de neogramatici, *sintaxa*. Același lucru îl face și elvețianul ***Jakob Wackernagel*** (1853-1938), profesor la Universitatea din Basel. În

America, ***William Dwight Whitney*** (1827-1894), profesor de sanscrită și filologie comparată la Universitatea Yale, a fost un apropiat al neogramaticilor, avea o viziune mai largă asupra limbajului, ca instituție socială și ca sistem de semne arbitrare, devenind unul din principalii precursori ai lui Ferdinand de Saussure. Lucrările sale, *Language and the Study of Language* (New York, 1867) și *The Life and Growth of Language* (New York, 1867; tradusă și în franceză și în germană) au avut o mare influență în epocă, inclusiv asupra neogramaticilor, în ceea ce privește rolul elementului social în limbă și în delimitarea lingvisticii sincronice de cea diacronică.

În Rusia, ***Ivan Aleksandrovici Baudouin de Courtenay*** (1845-1929), polonez de origine, devenit profesor la Universitățile din Kazan, Iuriev, Cracovia și Petersburg, creator al Școlii lingvistice de la Kazan, precedă pe neogramatici și apoi devine un colaborator apropiat al acestora, depășindu-le însă limitele și numărîndu-se, ca și Whitney, printre precursorii concepției lui Ferdinand de Saussure (cf. Frâncu, 1997, p. 36-39).

În Germania, ***Georg von der Gabelentz*** (1843-1893) depășește, de asemenea, limitele școlii neogramaticilor în opera sa *Die Sprachwiessenschaft* (Leipzig, 1891; ediția a 2-a, 1901), prin preluarea și dezvoltarea unor păreri ale lui Wilhelm von Humboldt și îl influențează profund pe Saussure (E. Coseriu, *Georg von der Gabelentz et la linguistique synchronique*, în "Word", vol. XXIII, 1967, p. 75-97; cf. și Frâncu, 1997, p. 39-42).

VI. 5. Geografia lingvistică.

Interesul pentru variațiile dialectale ale unei limbi nu este vechi, ci datează din epoca romantică. Mai înainte, cu foarte rare excepții (de pildă, se citează adesea cazul lui Dante, care în epoca Renașterii a observat atent în *De vulgari elocuentia* (1303) diferențele între dialectele italiene, și al lui D. Cantemir, în *Descriptio Moldaviae*, care a semnalat unele fenomene dialectale românești, printre care palatalizarea labialelor, vezi cap. urm.), s-a acordat atenție numai normelor limbilor clasice, deci aspectului literar al limbilor. Gramatica lui Grimm (*Deutsche Grammatik*, 1819), dă prima descriere istorică a unui grup de dialecte. Dar bazele dialectologiei sînt puse abia în epoca neogramaticilor, care arătînd necesitatea studierii limbilor vii, inițiază anchete în diferite țări. Se alcătuiesc glosare, monografii dialectale, iar apoi *atlase lingvistice*. În felul acesta apare o nouă metodă de cercetare și de interpretare a materialului: *geografia lingvistică*, al cărei creator este socotit ***Jules Gilliéron*** (1854-1926), profesor la Școala de Înalte Studii din Paris, autorul atlasului lingvistic al Franței (*Atlas linguistique de la France*, Paris, 1902-1910).

În realitate, prima încercare de atlas lingvistic se datorește germanului Georg Wenker, de formație neogramatică, care prin anchete indirecte a realizat și a publicat o fasciculă din *Sprachatlas von Nord- und Mitteldeuschland auf Grund von systematisch mit Hälfe der Volksschullehrer gesammeltem Material aus circa 30.000 Orten* (Strassburg, 1881). El este primul cercetător care a constatat că nu există granițe dialectale în sens strict.

În Franța, abatele ***Pierre Roussellot*** (1846-1924) pregătise geografia lingvistică prin publicarea lucrării *Les modifications phonétique du langage étudiées dans le patois d'une famillie de Cellefrouin* (1891), bazată pe anchete la fața locului. În România, B. P. Hasdeu făcuse, pe la 1889, anchete pe teren, directe și mai ales indirecte pentru monumentala sa operă neterminată *Magnum Etimologicum Romaniae*. De asemenea, G. Weigand, începînd cu 1895, face anchete pe baza unui chestionar dinainte pregătit pentru lucrarea apărută în 1919 *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebiete* (Leipzig, 1909).

Nu ne vom opri asupra problemelor tehnice ale anchetei dialectale făcute de Gilliéron cu ajutorul anchetatorului Edmond Edmont, întrucît ele sînt, în general, cunoscute, ci numai asupra problemelor de lingvistică generală rezultate din atlas.

În primul rînd, Gilliéron afirmă în plină epocă neogramatică că nu există legi fonetice, că fiecare cuvînt își are istoria lui proprie. Este, firește, o exagerare, care desființează statutul de știință al lingvisticii, care nu ar putea să stabilească legi, nu s-ar putea ridica de la cercetarea particularului la general. Deși această idee a fost imediat combătută, ea se întîlnește și azi la unii reprezentanți ai sociolingvisticii (în special în America), precum și la neolingviștii italieni. Paradoxal însă, Gilliéron a arătat că legile fonetice au o forță distrugătoare asupra cuvintelor. Dintr-un cuvînt latinesc de mai multe silabe au rămas două sau doar o silabă sau doar un fonem în evoluția lui din latină în franceză (lat. *digitate* > fr. *dé* "degetor", lat. *aqua* > fr. *eau* (pronunțat *o*). Prin această scurtare a imaginii sonore apare omonimia.

În al doilea rînd, el ajunge la concluzia că nu există limite între dialecte, unii lingviști din secolul al XX-lea au afirmat că nu există nici dialecte, ci numai vorbiri individuale. Exagerarea elementului individual, neglijarea elementului colectiv din funcționarea limbajului este una din lipsurile lui Gilliéron.

În al treilea rînd, Gilliéron a exagerat rolul distructiv al omonimiei, care ar fi cauza principală de dispariție a cuvintelor, ar fi o boală de care sînt amenințate toate cuvintele, întrucît cauza acestui fenomen, care este acțiunea legilor fonetice, lucrează deopotrivă asupra tuturor (cf. Iordan, 1962, p. 167). În realitate, Gilliéron nu ia în considerație procesul de comunicare, care face ca orice omonimie să se rezolve prin context. De fapt, omonimia nu există pentru locutor, care știe dinainte la ce se referă, ci numai pentru interlocutor. Dar și acesta prin canalul de comunicare și prin alte mijloace (lingvistice și extra-lingvistice) are posibilitatea de a înțelege ușor despre ce cuvînt sau sens este vorba. Datorită faptului că în realizarea sintagmatică omonimia se rezolvă, sau mai bine zis se evită, există puține cazuri în care un cuvînt dispare din cauza omonimiei.

Gilliéron are idei foarte importante cu privire la *inovațiile lingvistice* și *teoria ariilor*, precum și la *migrația* cuvintelor. *El îl precede pe M. Bartoli în ceea ce privește teoria „ariilor* laterale", teorie aplicată cu succes de A. Meillet la studiul dialectologiei

indoeuropene. Gilliéron a arătat că o inovație pornită dintr-un punct se răspîndește treptat pe suprafețe din ce în ce mai mari, iar cu cît o arie este mai depărtată de punctul inițial, cu atît aceasta este mai conservatoare, în ceea ce inovația respectivă. Regiunile îndepărtate de centru inovației sînt deci „*arii laterale*" sau "*arii izolate*" și ele se opun „*ariilor centrale*". În acest sens el dezvoltă așa numita *Wellentheorie* („*teorie a valurilor*" a lui Johannes Schmidt (1848-1901)). Pe plan diacronic, ariile laterale conservă, în general, elemente arhaice, căci ele nu au fost afectate de inovațiile pornite din ariile centrale. Pe această teorie se sprijină, de fapt, lingvistica istorică care este, în fond, o dialectologie istorică a unei limbi, o evaluare a ariilor laterale și a ariilor centrale și o ordonare a lor în timp.

Este meritul lui Gilliéron de a fi arătat că numai cu cele două principii ale neogramaticilor (alunecarea sunetelor și analogia) este greu de explicat situația complexă din dialectele unei limbi. De aici a derivat și nevoia de a recurge la alte cauze de schimbare a limbii, printre care omonimia și etimologia populară.

În concluzie, materialul din limba vie, din dialecte și graiuri, oferit de atlas i-a prilejuit lui J. Gilliéron reflecții de lingvistică generală foarte necesare pentru dezvoltarea ulterioară a acestei discipline: cauzalitatea schimbărilor în limbă, regularitatea legilor fonetice, problema „*ariilor laterale*", a celor centrale și izolate, a limitelor dialectale, a rolului omonimiei. Chiar dacă soluțiile date de acest cercetător nu sînt toate acceptabile, ele au avut rolul de a atrage atenția altor lingviști asupra unor probleme ivite din cercetarea limbilor vii și în primul rînd din cercetarea vorbirii populare.

VI.6. Tot în această perioadă, adică pe la sfîrșitul secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, a fost creată ***fonetica experimentală***. Dezvoltarea ei ține foarte mult de dezvoltarea fizicii. Abatele francez ***Pierre Roussellot*** (1846-1921) este considerat primul fonetician instrumentalist care a studiat limbajul, căci el a introdus în studiul foneticii chimograful (folosit pentru măsurarea energiei articulatorii) și palatogramul (care arată impresia lăsată de limbă pe palatul artificial introdus în gura unei persoane, pusă să pronunțe sunete sau cuvinte speciale).

Cercetarea cu ajutorul instrumentelor a dus la verificarea unor idei apărute intuitiv încă din Antichitate (de pildă, la vechii indieni). Este vorba mai întîi de faptul că același cuvînt nu este pronunțat exact în același fel de doi vorbitori, și nici de același vorbitor în timpuri diferite. Aparatul înregistrează diferențe imperceptibile cu urechea. Concluzia greșită care s-a tras la început a fost că nu mai există limbă, că fiecare vorbitor are felul său propriu de a vorbi, că nu există invariante, ci numai variante individuale. Ideea absenței unei invariante, a unui sistem comun, ducea la absurditatea că doi indivizi din aceeași colectivitate lingvistică nu pot comunica între ei, că fiecare vorbește, dar nu comunică.

Cele două metode noi – geografia lingvistică și fonetica experimentală – au adus servicii reale lingvisticii, în cunoașterea mai aprofundată a fenomenelor de limbă.

VII. Reflecții ale cărturarilor români despre limbă

VII.1. Deşi despre o activitate lingvistică românească, în sensul pe care-l dăm astăzi termenului, nu poate fi vorba înaintea celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, interesul pentru problemele de limbă s-a manifestat la români, ca şi la alte popoare mult mai devreme. Acest interes s-a manifestat în primul rînd pentru descoperirea originii propriei sale limbi şi există date suficiente care arată că românii au avut încă din Evul Mediu conştiința că limba lor se trage din latină (cf. V. Arvinte, *Român, românesc, România. Studiu filologic*, Bucureşti, 1983; ediția a II-a, Bacău, 2004).

Istoricul italian Flavio Bondio, într-o însemnare din 1453, arată că a stat de vorbă cu români catolici din regiunea Daciei *Ripensis* (Banat), în timpul pelerinajului anual al acestora la Roma, şi că aceştia erau mîndri de originea lor latină, pe care o lăsau să se vadă şi din vorbirea lor (cf. *Istoria lingvisticii româneşti*, elaborată de un colectiv condus de Iorgu Iordan, Bucureşti, 1978, p. 14). Conştiința originii latine a limbii române apare în mod indirect în *Cartea de cîntece* (Cluj, 1570), scrisă româneşte, cu litere latine şi ortografie maghiară. În această scriere există cuvinte a căror grafie arată că autorii au avut în față etimoanele latineşti corespunzătoare şi au stabilit o relație de ordin etimologic între forma românească şi cea latinească a lor: *pane* (= pîine), *peccate* (= păcate), *homnul* (= omul) etc. În *Palia de la Orăştie* (1582) apare pentru prima dată fonetismul *român*, în locul fonetismului rezultat prin evoluție fonetică normală *rumân*, ca o apropiere etimologică conştientă de lat. *romanus*. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea originea latină a limbii române este dovedită de cronicari (Grigore Ureche, Miron Costin, stolnicul Constantin Cantacuzino). D. Cantemir examinează şi graiurile dacoromâne din epoca sa şi stabileşte afinități şi deosebiri între ele. El are meritul de a fi remarcat fenomenul palatizării labialelor şi, legat de acesta, diferențe între vorbirea femeilor şi a bărbaților. În secolul al XVII-lea apar primele păreri despre limba literară. Mitropolitul Simion Ştefan pledează în *Predoslovia* la *Noul Testament* de la Bălgrad (1648) pentru folosirea unor cuvinte cunoscute de toți românii, din toate provinciile româneşti, făcînd cunoscute comparația cuvintelor cu circulația banilor: „*cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceştia sînt buni carii îmblă în toate țările, aşea şi cuvintele acealea sînt bune carele le înțeleg toți*", anticipînd teoria circulației cuvintelor a lui B. P. Hasdeu.

În ceea ce priveşte lucrările practice consacrate limbii române, la 1699, apare prima *Bucoavnă* (la Bălgrad), în care se face o enumerare a slovelor şi a semnelor diacritice folosite în scrierea chirilică românească, dîndu-se şi indicații de ordin ortografic. În secolul următor apar *bucoavne* sau *bucvare* cu caracter didactic la Cluj (1744), la Iaşi (1755), la Viena (1771, 1777) şi la Blaj (1777). Din a doua jumătate a secolului al XVII-lea datează primele încercări de a explica în româneşte gramatica slavă a rusului

Meletie Smotriţki, Evie (1619). Se cunosc două lucrări, una atribuită lui Staicu grămăticul (*Tîlcuirea sau arătarea gramaticii slavoneşti*), iar alta anexată la *Lexiconul slavo-român* al lui Mihai (1672-1673). Prima gramatică românească datează din 1757 şi este scrisă de braşoveanul Dimitrie Eustatievici (vezi D. Eustatievici Braşoveanul, *Gramatică rumînească*, 1757, ediţia N. A. Ursu, Bucureşti, 1969). Ea este urmată de cea a lui Macarie (1772), a lui S. Micu şi Gh. Şincai (*Elementa linguae daco-romanae sive valachiacae*, Viena, 1780), a lui Ienăchiţă Văcărescu (1787), Radu Tempea (1797), Diaconovici-Loga (1822) şi de altele.

Izbindu-se de mari greutăţi în traducerea din greacă în română a *Noului Testament*, Simion Ştefan arată nevesitatea îmbogăţirii limbii române cu elemente străine care nu au corespondent în limba noastră: "*văzînd că alte limbi încă le ţin aşa, cumu-i* ***synagoga*** *şi* ***publican*** *şi* ***gangrena*** *şi pietri scumpe, carele nu ştiu rumâneaşte ce sînt... noi încă le-am lăsat greceaşte, pentru că alte limbi* încă le-au lăsat aşa".

Cu o jumătate de veac mai tîrziu, Radu Greceanu, traducătorul *Mineiului de la Buzău* (1698), remarca, de asemenea, sărăcia limbii literare de atunci care făcea dificilă traducerea din greacă "*căci sînt cuvinte elineşti şi vorbe dupre locuri, care unele nici la lexicoane nu să află; altele, de să şi află şi să înţăleg, iară pentru îngustarea limbii româneşti nu pot veni la tălmăcit*".

Spre deosebire de mitropolitul Simion Ştefan, care îşi propusese să întrebuinţeze în traducerea sa cuvinte mai răspîndite, pe care să le înţeleagă toţi românii, indiferent de provincia din care fac parte, căci "*rumânii nu grăiesc în toate ţările într-un chip*". Popa Ioan Zaba din Vinţi, în *Cuvînt cătră cetitoriu la Sicriu de aur* (Saş-Sebeş, 1683), îşi propunea să folosească şi cuvinte regionale din Transilvania "*după obiceiul cum grăiesc* [oamenii] *pre aceiaste locuri... cum iaste* ***oca-pricina*** *au* ***adeverinţa în alianul împotriva, hazna-folosul, alduiala-blagoslovenia*** ".

VII.2. ***Grigore Ureche***, format la un colegiu umanist din Polonia, observă asemănările dintre română şi latină, intuieşte unele etimologii latineşti (corecte): "*de la rîmleni, ce le zicem latină,* ***pîne****, ei zic* ***panis****,* ***carne*** *ei zic* ***caro****,* ***găină*** *ei zic* ***galena****,* ***muiarea****,* ***mulier... al nostru noster***", dar şi unele greşite (***fămălia, femina***), de fapt în română vine din lat. *familia*, etimologia e corectă pentru franceză (***femme*** < ***femina***) "*şi alte multe din limba latinească, că de ne-am socoti pre amănuntu, toate cuvintele le-am înţelege*".

VII.3 ***Miron Costin*** merge mai departe, stabilind 87 de etimologii, dintre care aproape jumătate sînt acceptate şi azi: *oculus* "ochi", *occido* "ucid", *scribo* "scriu", *transmitto* "trimit" etc.

Format, ca şi predecesorul său, la un colegiu umanist din Polonia, Miron Costin subliniază în *Istoria în versuri polone despre Moldova şi Ţara Românească*, şi în *Cronica Ţărilor Moldovei şi Munteniei*, scrise în limba polonă, caracterul latin al limbii române, iar în *De neamul moldovenilor din ce ţară au ieşit strămoşii lor,* caracterul neolatin, apropiind în capitolul *De Italia* româna de italiană, căci "*pînă astăzi sînt cuvintele unele latineşti, altele italieneşti*".

Un alt cronicar, stolnicul ***Constantin Cantacuzino***, în *Istoria Ţării Rumâneşti, întru care se cuprinde numele ei dintîi şi cine au fost locuitorii ei de atunci*, cu studii la Constantinopol, Adrianopol, dar şi la Universitatea din Padova, argumentează originea romanică a tuturor românilor şi unitatea lor, căci "*rumânii de-n Ardeal cari-i încă şi mai neaoş sînt, moldovenii şi ceştea de ţara aceasta, tot un neam, tot de o limbă fiind..., toţi aceştia dintr-o fîntînă au izvorît şi cură*". Deosebirile dialectale au rezultat "*den amestecătură altor limbi... că nimic sub soare iaste stătătoriu, ci toate cîte sînt, în curgere şi în mutări sînt zidite de vecinica lui Dumnezeu înţelepciune şi putere*". Relevînd unitatea şi originea limbii române, a dinamicii ei şi a unor trăsături dialectale, stolnicul C. Cantacuzino este un gînditor de talie europeană, care precede unele cercetări din epocile următoare.

VII.4. Dar, cel care depăşeşte cu mult epoca, este ***Dimitrie Cantemir***. În *Descriptio Moldaviae*, lucrare premiată de Academia de Ştiinţe din Berlin la propunerea lui Leibniz, într-un capitol dedicat limbii moldovenilor, discută pe larg opiniile privind originea limbii române, arătînd că româna, ca şi italiana, au origine comună, dar că romîna e mai conservatoare decît italiana, întrucît în română "*se găsesc azi mai multe cuvinte latineşti, pe care italiana nu le cunoaşte deloc*", dînd exemple ca: *albus* (> *alb*), it. *bianco*, adjectiv luat de italieni de la goţi, vandali şi longobarzi. Cantemir critică şi opinia că limba română ar deriva din italiană, aducînd argumente lingvistice edificatoare (poziţia articolului hotărît, verbele auxiliare). Unele cuvinte comune cu italiana sînt explicate prin originea lor comună din latină, dar altele prin faptul că "*au fost introduse în limba noastră prin comerţul îndelungat pe care genovezii îl avusese cu moldovenii care stăpîneau malurile Mării Negre*". Ca împrumuturi pe calea comerţului sînt explicate şi cuvintele greceşti, turceşti şi poloneze.

Cantemir observă că în limba noastră există unele cuvinte care sînt necunoscute atît latinei, cît şi celorlalte limbi vecine, şi crede că acestea au rămas din limba veche dacă "*În adevăr, nimic nu împiedică să credem că coloniile de romani din Dacia s-au slujit de servitori daci, ori chiar, dacă vreunul şi-a pierdut soţia, a luat în căsătorie femei din acel neam, de unde uşor s-a putut introduce în limba lor vreun cuvînt din limba acelor indigeni. Astfel sînt:* ***stejar*** *«**quercus**», **pădure** «**silva**», **eleşteu** «**stagnum**», **cărare** «**semita**», **grăiesc** «**loquor**», **privesc** «**aspicio**», **nemeresc** «**aliqua prevenio**»*" (*Descrierea Moldovei*, traducere de G. Pascu, Bucureşti, 1938, p. 259).

Chiar dacă etimologiile date de Cantemir nu sînt plauzibile, căci cuvintele menţionate au alte origini (*pădurei şi cărare* vin din latină, *grăi, privi, nimeri* din slavă, iar *heleşteu* vine din maghiară), meritul său este de a fi pus prima dată în istoria limbii române ***problema elementelor autohtone***, a resturilor de limbă traco-dacă, problemă controversată, despre care mai tîrziu se va scrie o întreagă literatură, pendulîndu-se continuu între negarea sau minimalizarea acestor resturi (*direcţia latinistă*) şi exagerarea numărului acestora (*direcţia tracomană*, din anii 1970-1989). În tot cazul, Cantemir nu este vinovat de aceste exagerări, căci el are o poziţie obiectivă în această operă, ca şi în *Hronicul vechimii*

româno-moldo-vlahilor, unde demonstrează că populația autohtonă nu a fost exterminată după cucerirea Daciei de către Traian.

Fin observator al limbii române din timpul său, D. Cantemir observă o serie de diferențe dialectale (*diatopice*) și chiar *diastratice*. El remarcă pentru prima dată *fenomenul palatalizării labialelor*, întîlnit în special în vorbirea femeilor din Moldova: "*și femeile moldovence au o pronunțare diferită de a bărbaților, căci schimbă silabele* ***bi*** *și* ***vi*** *în* ***ghi****, ca bine «bene»-****ghine****, vie «vinea»* ***ghie*** *și în* ***chi****: pizmă «invidia»-****chizmă****), piatră «petra»-****chiatră****,* ***m*** *inițial în litera* ***ng****, de unii greu de pronunțat, ca mie «mihi»* ***mghie*** *etc. Dacă un bărbat s-a deprins o dată cu acea pronunțare, greu de tot se poate dezbăra de ea și ca șoarecele se trădează cu gura lui că a stat prea mult la sînul maică-sa și de aceea chip astfel de oameni se zic în rîs* ***ficior de babă*** *«filii vetulae»* (*ibid.*, p. 258-259).

D. Cantemir nu menționează și palatalizarea lui *f* (*hiu* "fiu" *să hie* "să fie"), care era însă norma literară în varianta literară moldovenească în timpul său. El observă și alte trăsături dialectale din acea vreme, cu toate că limba literară era relativ unitară în cele trei țărișoare românești: "*Locuitorii din Muntenia și Transilvania au aceeași limbă ca și moldovenii; totuși pronunțarea lor este mai aspră, ca* ***giur****, munteanul zice* ***zur****,* ***jur*** *cu* ***y*** *polonez (= ž) ori* ***j*** *francez;* ***Dumnedzeu*** *«deus», munt. Dumnezeu,* ***acmu*** *«nunc», munt.* ***acum****, acela «hic», munt.* ***ahăla****. Am chiar un număr de cuvinte necunoscute moldovenilor, cînd le scriu însă, le omit*" (*ib.*, p. 259).

Acestea sînt observații foarte importante pentru istoria limbii române literare și a raporturilor ei cu graiurile populare.

În problema îmbogățirii limbii române cu neologisme, D. Cantemir, prin bogata lui cultură, se dovedește a fi un spirit modern și deschis la adoptarea de elemente necesare pentru concepte privind viața materială și spirituală. În opera sa în limba română folosește peste 400 de cuvinte noi, luate din limbile clasice, dar și din germană (de ex., *graf*), polonă, rusă și turcă. Lista sa de neologisme din *Scară a numerelor și cuvintelor streine tîrcuitoare,* care este o anexă la *Istoria ieroglifică,* cuprinde cîteva sute de neologisme de origine latină și greacă, înregistrate cu sensul folosit în această operă și cu etimologia lor. Multe dintre ele, primele atestări în limba română, s-au impus în normele limbii române literare (de ex., *argument, catalog, dialectic, dialog, pretenție, rețetă, simfonie, temperament, teorie* etc.). D. Cantemir, cu neologismele introduse prin opera sa, a contribuit la formarea stilului filozofic românesc.

Din secolul al XVII-lea datează lucrarea lexicografică cunoscută sub numele de *Anonimus Carasebensiensis* (un dicționar latin-român) și așa-numitul *Lexicon Marsilianum* (un dicționar român-maghiar), precum și mai multe glosare slavo-române (dintre care menționăm pe cel al lui ***Mardarie Cozianul*** (1649), ***Mihai logofătul*** (1678-1683), ***Staicu grămăticul*** (c. 1627-1679)).

Deși lucrările menționate mai sus sînt de valoare redusă și au rămas în manuscris, ele trădează un interes pentru cunoașterea și cercetarea limbii române.

VII.5. ***Şcoala Ardeleană*** aduce noi elemente în domeniul preocupărilor de limbă, care există, de fapt, în tot iluminismul european. Ideea că româna nu provine din latina clasică, ci din latina populară, susţinută de Budai-Deleanu şi mai tîrziu de P. Maior, este foarte importantă nu numai pentru domeniul românesc, ci şi pentru întreg domeniul romanic din epocă.

Astfel, ***I. Budai-Deleanu***, în glosarele sale din *Fragmenta gramatices linguae romanicae*, rămase în manuscris pînă în 1970 (cf. Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, ediţie de I. Gheţie şi Mirela Teodorescu, Bucureşti, 1970) şi în *Dicţionarul său român-german* din 1818, face o comparaţie între diferite categorii de cuvinte din română cu cele din limbile romanice apusene (franceză, italiană, spaniolă, mergînd mai departe decît Franz Griselini (1717-1783), care, în 1780, dăduse o listă de cuvinte româneşti cu corespondent în italiană (cf. Coseriu, 1994, p. 144-151). Sînt operaţii foarte importante care arată că Budai-Deleanu este un pionier al lingvisticii romanice comparativ-istorice (vezi în acest sens I. Gheţie, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, Bucureşti, 1966; Cicerone Poghirc, *Préocupation de grammaire historique et comparée romaine et indoéuropéene chez Ion Budai-Deleanu (1760-1820)*, în "Actele celui de-al XII-lea Congres internaţional de lingvistică şi filologie romanică", vol. II, Bucureşti, 1971, p. 1405-1412; Frisch, 1983; 1995, p. 85).

El este printre primii lingvişti care remarcă unele schimbări fonetice, rezultate în evoluţia limbii române din latină (de exemplu, *ct* > *pt*: lat. *octo* > rom. *opt*, rotacismul lui *-l-* > *-r*: *sol(em)* > *soare*) şi consideră că la baza limbii române stă "*vorbirea latină populară*", nu latina clasică.

Petru Maior (1760-1821) aduce în celebra sa *Istorie pentru începutul românilor în Dachia* (Buda, 1812; ediţia a 2-a: Buda, 1843; ediţia a 3-a: Budapesta, 1883) argumente solide împotriva ideilor lui Sulzer, Engel, Eders şi Kopitar, privind istoria românilor şi a romanităţii limbii lor. Ca şi I. Budai-Deleanu, el susţine (într-o lucrare din 1819, *Ortographia romana sive latino-valachica*, Buda), reeditată mai târziu ca introducere la *Lexicon vlahico-latino-hungarico-germanicum*, Buda, 1825 (cunoscut sub numele de *Lexiconul de la Buda*) următoarele: "*hae duae linguae Italica et Valachica-propinquissima cognatione inter se connexae sunt, ita ut nemo, qui utramque callet, addubitare queat, easdem olim unam eandemque popularem Latinam linguam fuisse*" (1825, IV, *apud* Frisch, 1995, p. 44). Lucrarea aceasta probabil că a avut o influenţă asupra lui Fr. Diez, privind descendenţa românei din latina populară. Este cert că P. Maior poate fi considerat un precursor al lingvisticii romanice din primele decenii ale secolului al XIX-lea, promovate puţin mai târziu de *Şcoala de la Bonn* a lui Friedrich Diez. Comparaţiile făcute de I. Budai-Deleanu şi P. Maior între română, latină şi italiană reliefează romanitatea limbii române şi sînt elemente auxiliare de lingvistică puse în slujba istoriei şi culturii românilor.

De fapt, P. Maior prefigurează unele teze ale romanisticii de mai tîrziu, printre care distincția clară între cuvinte latine moștenite și cuvinte latine împrumutate, distincție care apare mai tîrziu la Fr. Diez, întemeietorul romanisticii în gramatica comparată a limbilor moderne. P. Maior îl precede, de asemenea, pe Gröber în ceea ce privește așa numita *teorie stadială*, după care limbile romanice reflectă alt stadiu de dezvoltare a latinei: româna reflectă latina vorbită din secolul al II-lea, spaniola, pe cea din epoca în care a avut loc colonizarea Peninsulei Iberice etc.

P. Maior este un precursor în domeniul studierii comparative a limbilor romanice, propunînd reconstituirea unor forme ale latinei populare prin compararea formelor păstrate în limbile romanice.

Lexiconul românesc-lătinesc-unguresc-nemțesc (Buda, 1825), cunoscut și sub numele de *Lexiconul budan*, marchează un moment important în dezvoltarea lexicografiei românești. Unele etimologii din acest dicționar sînt recunoscute ca valabile și astăzi.

Reprezentanții Școlii Ardelene au idei foarte interesante cu privire la limba literară și la normele ei, la cultivarea limbii, la ortografie. Cu toate meritele deosebite în problemele de limbă ale reprezentanților Școlii Ardelene, prin care se pun bazele cercetării științifice a limbii române, latinismul și purismul lor, moderat la început, vor constitui puncte de plecare pentru curentul latinist, reprezentat prin Laurian și Massim care, în *Dicționarul academic* redactat de ei (1871), au exclus cuvintele de origine nelatină, înlocuindu-le cu cuvinte latinești.

Exagerările curentului latinist și purist au fost combătute de marii scriitori C. Negruzzi, V. Alecsandri, Al. Russo, Al. Odobescu, care au susținut ideea sursei populare a perfecționării limbii române sau a literaturii bisericești cu normele ei unitare.

VII.6. Un mare merit în fixarea normelor limbii literare moderne îi revine lui ***Ion Heliade Rădulescu*** (1802-1872), care susține că la baza limbii literare trebuie să stea limba vorbită de popor și limba cărților bisericești. În gramatica lui din 1828 (*Gramatica românească,* Sibiu, 1828; retipărită sub îngrijirea Valeriei Guțu-Romalo, București, 1973), Heliade se ridică împotriva exagerărilor latiniștilor și susține necesitatea unor ortografii fonetice.

Influențat de ideile lingvistice ale lui Condillac (gramatica se încadrează în clase după principiile gramaticii logice a lui Condillac, indirect, dar și direct după prin modelul gramaticii scolastice a lui Charles-Constant de Tellier (cf. N. A. Ursu, LR, 10, 1961, nr. 4, p. 322-333), Heliade consideră, ca și iluminiștii francezi, că limbajul are o origine naturală și cunoaște în evoluția lui două faze: faza de imitare prin sunete a obiectelor și faza de simbolizare a lor. Meritul lui Heliade rămîne însă acela de a fi formulat cu claritate programul filologic concret de creare a normelor limbii literare moderne. Principiile raționaliste pe care se baza în selecția fonetismelor și formelor pentru limba literară au făcut din Eliade o personalitate marcantă în istoria limbii literare românești.

Caracterizîndu-l pe Heliade, H. Frisch (1995, p. 142) îl consideră "*cel mai mare filosof dintre filologii români*". Printre altele, Heliade pune în raport direct proporţional limba cu cunoştinţele necesare în orice societate: "*limba este mijlocul prin care ne arătăm cunoştinţele şi cugetările noastre şi, prin urmare, cu cît unui om i se întind şi i se înmulţesc cunoştinţele, cu atît i se înmulţesc şi zicerile prin care îşi numeşte ideile sale*" ("Curier de ambe sexe", 1832, în *Scrieri lingvistice*, ediţie de I. Popescu-Sireteanu, Bucureşti, 1973, p. 72) sau "*căci cu cunoştinţele judelui şi ale dregătorului vine şi limba cea adevărată a judelui şi ale dregătorului şi pînă cînd nu se vede încă acea limbă e un semn că n-am dobîndit acele cunoştinţe*" (1839, *ib.*, p. 169).

Heliade arăta încă din prefaţa *Gramaticii* sale, în 1828, că "*limba este mijlocul prin care ne arătăm ideile şi cugetările noastre: acela ce cunoaşte şi ştie mai multe lucruri, a aceluia limbă este mai bogată de vorbe şi mai plăcută*" (*ib.*, p. 58).

VII.7. Dar contribuţia cea mai importantă la crearea disciplinei lingvistice propriu-zise o are *curentul purist şi etimologic*. Cele trei variante ale purismului lingvistic sînt reprezentate în istoria filologiei româneşti prin T. Cipariu, A. T. Laurian şi J. Massim ca latinişti, Heliade ca italienizant, A. Pumnul ca românizant.

Timotei Cipariu (1805-1887) a pus bazele gramaticii istorice a limbii române şi a găsit argumente noi privind originea latină a limbii române. Cunoscător al limbii române vechi ca nimeni altul în timpul său, Cipariu a scris lucrări de lingvistică istorică care se consultă şi astăzi cu folos: *Elemente de limbă română după dialecte şi monumente vechi* (Blaj, 1854) este primul studiu dezvoltat de gramatică istorică românească. El a fost completat peste patru ani de *Crestomaţie sau Analecte literare* (Blaj, 1858). În aceste lucrări, Cipariu aduce elemente foarte importante privind dezvoltarea limbii române, formulînd „regulile" foneticii istorice a limbii române şi „avînd în minte noţiunea de lege fonetică în formă empirică" (cf. I. Coteanu, LR, XXV, 1965, nr. 3, p. 295-300). Mai tîrziu, el publică *Principia de limbă şi scriptură*, Blaj, 1866; lucrare apărută în mai multe fragmente în "Organulu luminarei" din 1847-1848 şi prima gramatică academică a limbii române (*Gramatec'a limbei romane*, vol. I: *Analetica*, Bucureşti, 1869, vol. II: *Sintetica*, Bucureşti, 1877). În *Gramatica limbii române* (două volume), reprezentînd un etimologism moderat, Cipariu consideră că limba este un produs al poporului care nu poate fi schimbată prin intervenţiile subiective ale unor savanţi. De aceea, Cipariu şi-a manifestat rezerve faţă de dicţionarul lui Laurian şi Massim prin care erau eliminate cuvintele de origine nelatină.

Ca şi alţi cărturari ardeleni (Bariţ, Laurian, Bărnuţiu), Cipariu era un raţionalist. Adept al lui I. Kant, el tradusese şi îl urmase pe elevul şi succesorul acestuia la Königsberg, W. T. Krug, în *Elemente de filosofie după W. T. Krug* (vol. I-II, Blaj, 1861-1863). Convingerile sale raţionaliste s-au concretizat şi prin străduinţele sale ca director gimnazial şi şef al tipografiei Seminarului diecesan să realizeze programul prin perfecţionare culturală şi ştiinţifică, să lărgească pregătirea şcolară şi spirituală. Ca şi la Heliade, "*convingerea că limba şi cunoştinţele se află într-un raport direct proporţional este deci la*

Cipariu, ca la mai toți contemporanii săi români, un motiv ce revine obsedant în toate lucrările sale" (Frisch, 1995, p. 142).

Prin *Crestomație sau Analecte literare* (1858), Cipariu pune bazele *filologiei* române, în sensul strict al termenului, acela de interpretare de texte vechi.

VII.8. Începuturile *dialectologiei* românești sînt legate tot de lucrările lui T. Cipariu și chiar de cele ale lui A. T. Laurian care fac referiri la dialectele românești din sudul Dunării. El îi îndemna pe tinerii cercetători să facă cercetări pe teren în toate regiunile locuite de români (Frisch, 1995, p. 92).

Dar primul studiu dialectal făcut de un român este lucrarea lui ***Ion Maiorescu*** (pseudonim pentru Ioan Trifu, 1811-1864, în semn de respect pentru celebrul său unchi, Petru Maior), *Itinerar în Istria și vocabular istriano-român*, apărută postum, sub îngrijirea lui Titu Maiorescu (ediția a II-a, Iași, 1874), după ce apăruse prima dată în „Convorbiri literare" (cf. N. A. Ursu, *Preocupările lingvistice ale lui Ioan Maiorescu*, SCST, XII, 1961, p. 214-218).

Tatăl lui Titu Maiorescu, Ion Maiorescu avea o bogată cultură dobîndită la studii la Cluj, Budapesta și Viena. A funcționat ca profesor la Craiova, București, apoi diplomat la Frankfurt, în 1848, și ca traducător la Ministerul de Justiție din Viena, pînă în 1856, familiarizîndu-se cu cultura germană. În 1857, a întreprins călătorii în Istria, redactînd primul mare raport despre istroromâni și dialectul lor, pe cale de dispariție azi. Celelalte lucrări ale sale, consacrate ortografiei limbii române, originii și romanității limbii au apărut în "Foaie pentru minte, inimă și literatură", între 1838-1850.

Cunoscînd literatura de specialitate a vremii sale de la Bopp și făcînd-o cunoscută românilor, Ioan Maiorescu este, așa cum remarcă H. Frisch (1995, p. 131) "*un reprezentant tipic al lingvisticii comparativ-istorice a secolului al XIX-lea*".

Ioan Maiorescu însuși menționează faptul că a ajuns prin cercetări proprii la unele idei originale înainte de a lua cunoștință de studiile lui Bopp și Eichhoff (de pildă, în privința naturii articolului românesc, care ar corespunde desinențelor declinărilor latinești, în privința funcțiilor articolului, în cea a comparării numeralului românesc cu cel din sanscrită, zendă, latină, greacă). El, împreună cu Budai-Deleanu, se numără printre primii români care s-au ocupat de gotică (Maiorescu crede greșit că rom. *văduvă* vine din gotică (*viduvo*) și nu din lat. *viduo*).

VII.9. ***August Trebonius Laurian*** (1810-1881) are contribuții foarte importante pe planul teoriei limbii. Hasdeu îl pune pe Laurian alături de Cipariu ca un demn continuator al Școlii Ardelene „dinaintea căruia cată să se închine toți români", căci el „a presimțit, înainte de somități occidentale, două din pîrghiile fundamentale ale lingvisticii contemporane: neîntrerupta continuitate dialectală și reconstrucțiunea prototipurilor" (B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, vol. III, București, 1881, p. IX).

Raționalist ca și Cipariu, Bariț, Bărnuțiu, Pumnul, adept al filosofiei lui I. Kant,

traducător şi el al discipolului şi succesorului acestuia din Köningsberg, W. Traug Krug (*Manual de filozofie şi de literatură filosofică de W. Traug Krug*, traduse după a treia ediţiune de August Trebonius Laurian, volumul I, Tipografia Colegiului Sf. Sava, Bucureşti, 1847), dar şi al lui W. Humboldt, coautor cu Ion Constantin Massim (1825-1877) al celebrului *Dicţionariulu limbei romane* (volumul I-III, ultimul volum intitulat *Glosariu*, Bucureşti, 1873-1877), Laurian este considerat punctul culminant al direcţiei latiniste. Acest savant era dotat cu o pregătire clasică serioasă, era un desăvîrşit filolog şi lingvist, bine documentat în literatura de specialitate a vremii. Dicţionarul său, în ciuda criticilor aprige de tot felul din ţară şi din străinătate (de la Schuchardt, Picot, Croster 1879, 1883, 1885), reprezintă, aşa cum spune pe bună dreptate H. Frisch, "*un remarcabil progres în domeniul lexicologiei româneşti*".

Lucrarea sa principală, *Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae romanae in utraque Dacia vigentis vulgo valavhichae* (Viena, 1840), a avut un mare rol în cunoaşterea românei ca limbă neolatină de către savanţii străini, contribuind la luarea în consideraţie a românei de către romanişti. În ea se face o comparaţie între gramatica limbii române şi cea a limbii latine, semnalîndu-se schimbările de ordin fonetic şi morfologic. Deşi abia în epoca neogramaticilor se vorbeşte clar de "*legi fonetice fără excepţie*", Laurian (în 1840) şi, puţin mai tîrziu, Cipariu (în 1847-1848) le intuiesc şi, probabil, tot datorită lor, "*cînd în Germania anilor '70, şcoala neogramaticienilor postulează faptul că legile fonetice nu admit excepţii, filologii români se numără printre primii care îşi însuşesc această teorie*" (ibid., Frisch, 1995, p. 206). Hasdeu îl va aprecia pe Laurian pentru faptul de a fi formulat teza continuităţii lingvistice "*înainte de somităţile occidentale*".

Laurian a contribuit, pe de altă parte, prin lucrările sale la răspîndirea lingvisticii indoeuropene şi a metodei comparativ-istorice.

VII.10. ***Aron Pumnul*** (1818-1866), profesorul lui M. Eminescu la Cernăuţi, în ciuda faptului că a mers prea departe pe linia exagerărilor puriste, a fost un bun filolog, romanist şi istoric al limbii române. Adept al metodei comparativ-istorice, îşi axează cercetările sale pe principiul istoric şi comparativ, fiind "*alături de I. Maiorescu şi T. Cipariu unul dintre puţinii filologi români care, pe la mijlocul secolului al XIX-la ţin seama în studiile lor lingvistice într-o mare măsură de principiul istoric*" (Frisch, 1995, p. 105).

Studiul său din 1849 *Relaţia limbei româneşti către celelalte limbi romanice* (prezent în volumul *Aron Pumnul. Voci asupra vieţii şi însemnătăţii lui*, editat de I. G. Sbiera, Cernăuţi, 1889, p. 132-135) este unul din primele studii româneşti care privesc româna în context romanic.

Studiile *Literele corespunzătoare firei limbei româneşti şi încă ceva* (în "Foaie pentru minte, inimă şi literatură" din 1845) şi *Neatîrnarea limbei româneşti în dezvoltarea sa şi în modul de a o scrie* (din 1850, publicat în ediţia Sbiera, p. 192-193), consacrate unei probleme stringente ale epocii - ortografia şi principiile ei - se impun printr-o viziune

modernă a problemei. El stabileşte 20-21 de litere (prin care noi am înțelege "*foneme*", ce se ascund în spatele literelor) pentru cele 27 de "*sunete*" româneşti, "*fapt care demonstrează caracterul strict fonologic al ortografiei sale*" (Frisch, 1995, p. 105-106). "*Sunetele*" (= *fonemele*) care n-au în studiul din 1845 un semn grafic specific (*ă, î, ţ, ş, č, ğ*) primesc în gramatica sa de mai tîrziu (*Grammatik der rumänischen Sprache für Mittelschulen*, Viena, 1864), statutul de semne grafice. Aici A. Pumnul, prin sesizarea opozițiilor fonologice, prin "*perechi minimale*", anticipă unele cercetări de fonologie ale Cercului lingvistic de la Praga, de pe la 1930.

Principiul comutării şi al substituției, întrevăzut de Pumnul în gramatica sa în germană, este argumentat pornind de la *î* la *ă*.

"Unii scriitori vor să înlăture întru totul sunetul *î*, substituindu-i sunetul *æ* (*ă*). Aceasta nu numai că ar contraveni uzului general al limbii şi ar înlătura o parte semnificativă a limbii române, ci ar determina deseori şi ambiguități şi neînțelegeri, pentru că în limba română există foarte multe cuvinte cu semnificații total diferite care pot fi deosebite doar prin sunetele *î* şi *ă* (*æ*) unele de altele, ca de ex. *vâr*, introduc *vær*, *văr*" (*ap.* Frisch, 1995, p. 106). Criteriul fncțional al diferențierii semantice, folosit de Pumnul, precede, cum s-a mai spus, cu aproape un secol cercetările fonologilor praghezi.

VII.11. Pe această linie, dar cu mai multă precizie şi claritate, merge ***Titu Maiorescu*** (1840-1917), marele critic literar, îndrumător politic şi om politic al vremii sale. Ca precursor al teoriei fonematice pe plan european a fost remarcat nu de multă vreme: Maiorescu (şi Pumnul) au luat-o cel puțin din acest punct de vedere înaintea timpului lor (Frisch, 1983; 1995, p. 110-111). Maiorescu este mai sistematic şi mai clar decît alți precursori europeni cu aceste teorii (ca de pildă Lepsius, Wocher): "*altfel stau lucrurile la Maiorescu: el postulează cît se poate de clar criteriul semantic al diferențierii semantice, ca linie directoare a ortografiei româneşti moderne şi este cel puțin ciudat că nici un lingvist de talia lui Hugo Schuchardt, care cunoscuse atît prima cît şi a doua ediție a studiului maiorescian (v. Schuchardt, 1863 şi 1875) n-a reuşit să sesizeze originalitatea argumentelor lui Maiorescu*" (*ibid.*, p. 111).

Lucrarea sa *Despre scrierea limbii române* (Iaşi, 1866) reprezintă un moment important în istoria lingvisticii româneşti privind sistemele ortografice din România, sisteme ce oscilau între principiul etimologic şi cel fonetic şi logic, şi la dispute mai generale privind autonomia scrierii din punct de vedere semiologic, al relației dintre literă şi sunetul logic, prin care noi înțelegem *fonem*, şi a acestuia cu "*produsul brut al gîtlejului*" prin care azi înțelegem sunetul. De aceea, dintre contemporanii săi numai Tiktin relevă faptul că distincțiile lui Maiorescu nu sînt simple constatări privind cronologia, ci "*distincțiuni subtile care nu sînt de domeniul ortografiei, ci de acel al psihologiei şi al filosofiei lingvistice*" (H. Tiktin, *Călăuza ortografică* în "Arhiva", I, Iaşi, 1889-1890, I, p. 25).

Introducerea unui nou principiu ortografic, *principiul intelectual* (sau *logic* sau

psihologic sau *gramatical*), care vine din cele două, *fonetic* şi *etimologic*, care provine din formaţia sa clasico-psihologistă herbartiană, permite lui Titu Maiorescu să vadă mai profund decît contemporanii săi şi chiar decît unii urmaşi ai săi aspectul funcţional al diferenţierii semantice şi gramaticale al *sunetelor esenţiale* sau *logice* (cum numeşte el fonemele), stabilie prin comutare.

Deci Titu Maiorescu, în afară de contribuţiile sale importante la îmbunătăţirea sistemului ortografic românesc, are marele merit de a fi delimitat şi definit conceptul modern de *fonem-invariantă* (numit de el „*sunet logic*"), de *sunet-variantă* (numit de el „*produs brut al gîtlejului*" sau „*nuanţă de umbrire a unui sunet logic*"). Din acest punct de vedere, el poate fi considerat un precursor al teoriilor fonologice moderne (cf. *Istoria lingvisticii româneşti*, p. 42).

VII.12. Prin ***Bogdan Petriceicu Hasdeu*** (1838-1907) se deschid căi noi lingvisticii generale şi istoriei limbii în România. La punerea bazelor lingvisticii moderne în ţara noastră prin îmbinarea studiilor de limbă, cu cele de civilizaţie şi istorie, Hasdeu va contribui în cel mai înalt grad. Lucrarea sa *Principii de lingvistică*, publicată în volumul al III-lea din *Cuvente den bătrîni* (1881), sintetizează concepţia sa despre limbă, care este la prima vedere a unui neogramatic, cu reminiscenţe din şcoala naturalistă, dar cu foarte multe elemente care depăşesc limitele şcolii neogramaticilor. Dacă privim mai profund opera sa, constatăm că ea nu poate fi încadrată în nici o şcoală lingvistică a vremii. Cultura sa deosebită, fantezia sa bogată, l-au făcut pe Hasdeu să vadă mai clar ca neogramaticii funcţiile limbii, raportul dintre limbă şi gîndire, dintre limbă şi societate.

Definind limba, el se deosebeşte de predecesorii şi contemporanii săi pentru care limba era fie un organism natural, fie un element psihologic; pentru el limba este „creatorul şi oglinda societăţii, fără de care nu se pot asocia doi indivizi şi s-ar spulbera într-o clipă orice comunitate umană" (*op. cit.*, p. 93). Subliniind funcţia socială a limbii şi relaţia dintre limbă şi societate, Hasdeu arată că „nu e nimic mai social decît limba". Aceste afirmaţii sînt foarte importante, dacă ţinem seama de faptul că în acea epocă neogramaticii făcuseră din limbă o entitate mai mult sau mai puţin autonomă, necercetînd relaţia limbă şi societate.

Ceea ce caracterizează cercetările lingvistice ale lui Hasdeu este *enciclopedismul cunoştinţelor* sale, accesul la domenii diverse, interdisciplinare (istorie, filozofie, psihologie, etnologie şi etnografie, mitologie, istoria religiilor, a culturii materiale şi spirituale). Chiar de la primele sale studii (*Paleontologia veşmîntului, armei şi locuinţei la români* (1872), *Pierit-au dacii ?* (1860), *Viaţa de codru în Dacia* (1873), *Originile agriculturii la români* (1874), *Originile viticulturii la români* (1874), *Originile păstoritului la români* (1874)) până la celebrul *Etimologicum Magnum Romaniae* (1886-1898), publicat numai pînă la cuvîntul *bărbat*, fiecare articol consacrat unui cuvânt fiind o adevărată monografie, Hasdeu se impune printr-o metodă de cercetare istorico-comparativă

riguroasă, prin profunzimea ideilor rezultate din asociaţii surprinzătoare, prin comentarii extrem de bogate şi critice, privind literatura europeană de specialitate a vremii, cu care s-a dovedit a fi bine documentat.

Activitatea sa filologică, începută la vîrsta de 18 ani, culminează cu impresionanta lucrare *Cuvinte den bărtâni* (trei volume plus unul de *Supliment la volumul I*, Bucureşti, 1878-1881), cu comentarii lingvistice foarte bogate, care au permis autorului să surprindă fenomene lingvistice diverse şi controversate.

Cercetător asiduu al influenţelor de substrat, superstrat şi adstrat, investigate încă din tinereţe (*Pierit-au dacii ?*, 1860) şi pînă spre sfîrşitul activităţii ştiinţifice (*Strat şi substrat*, în HEM, 1894), Hasdeu îşi urmăreşte cu consecvenţă metoda sa comparativ-istorică, ajungînd la rezultate valabile, în mare parte şi azi, privind substratul limbii române şi al limbilor balcanice (cf. C. Poghirc, *B. P. Hasdeu. Lingvist şi filolog*, Bucureşti, 1971; Frisch, 1983 (1995), p. 169, 173).

Pe planul contribuţiei lingviştilor români la lingvistica generală, un loc de frunte este ocupat de lucrarea *Principii de lingvistică* (din vol. III al *Cuvintelor den bătrîni*, 1881). Ea impresionează prin originalitatea ideilor, prin bogăţia bibliografiei lingvistice citate şi prin binecunoscutul spirit critic al autorului.

Obiectul lingvisticii generale ar fi, după părerea lui Hasdeu, "***limba in abstraco***", prin care înţelege capacitatea înnăscută a omului de a-şi exprima prin sunete gîndurile şi sentimentele, şi "***limbna in concreto***", numită de el şi dialect, prin care înţelege o limbă concretă, veche sau nouă, cultivată sau nu, vorbită de mulţi indivizi sau puţini. Orice limbă concretă este *etnologică* (apartinînd unui grup de limbi înrudite) şi *antropologică* (în măsura în care unele trăsături sînt universalii lingvistice).

Atât aspectul antropologic, cît şi cel etnologic, pot fi privite din două aspecte diferite: cea peritetică şi cea anatetică, denumiri preluate de la Schleicher: *peritesa* (= dezvoltare pe orizontală), *anatesa* (= dezvoltare pe verticală). Orice limbă, *in concreto*, poate fi cercetată din perspectiva anatetică şi peritetică, dar importanţa lor diferă de la o limbă la alta.

Limba ca dialect etnologic este analizată prin modalitatea de a stabili graniţele temporale (anatetice) şi spaţiale (peritetice). Trecerile sînt, în ambele planuri, graduale, nu abrupte, iar fenomenele sînt definite prin sintagmele "*continuitatea cea neîntreruptă a dialectelor din punct de vedere peritetic*", respectiv "*neîntrerupta continuitate a dialectelor celor anatetice*". Pornind de la aceste premise, Hasdeu tratează problema amestecului de limbi, deosebind amestecul de limbă *primar* de cel *secundar*, amestecul *omogen* de cel *eterogen*, întrebîndu-se de fiecare dată pînă la ce punct admisibil o anumită formă de amestec lingvistic poate ataca principiul continuităţii. Concluzia este că apariţia unor *limbi mixte* este posibilă numai ca o consecinţă a unui amestec primar generat de un *bilingvism* îndelungat al unei comunităţi etnice mixte, rolul principal în noua limbă revenind uneia

dintre limbile de la care s-a pornit şi care dă limbii rezultate majoritatea trăsăturilor caracteristice ale ei (cf. Frisch, 1995, p. 208).

În problema continuităţii lingvistice, Hasdeu include şi pe cea a *limbii naţionale*: aceasta nu se poate forma decît dacă se manifestă tendinţe unificatoare, care să treacă peste graniţele dialectale sau dacă se impune o limbă literară unitară. O limbă naţională este, deci, o limbă mixtă, care a apărut prin fuziunea unor limbi sau dialecte *omogene*, care prezintă asemănări genetice şi structurale. Prin aceste idei, Hasdeu prefigurează unele teze ale şcolii lingvistice italiene, conduse de M. Bartoli (cf. Frisch, 1995, p. 209).

În această concepţie largă este încadrată şi *limba literară*, care se remarcă prin opoziţia sa faţă de aspectul *anatetic* al schimbărilor din limbă, căci ea conservă elemente mai vechi, pe care le combină cu elemente mai noi din limbă. Tratînd *limba onomastică*, Hasdeu remarcă faptul că ea este compusă din elemente eterogene, comportîndu-se ca "*un stat în stat*". În numele proprii ale fiecărei limbi, se reflectă diverse influenţe de substrat, superstrat, adstrat, afirmaţie valabilă şi astăzi.

Dar cea mai importantă contribuţie a lui Hasdeu la dezvoltarea lingvisticii generale este *teoria circulaţiei cuvintelor*, formulată şi aplicată de el în *Introducere* la *Magnum Etymologicum Romaniae*, tom. I, 1887, p. XLVI-LIX. Pornind de la funcţia de comunicare a limbii, Hasdeu demonstrează că valoarea unui cuvînt sau a unei forme se stabileşte în funcţie de circulaţia lor în limbă. Combătîndu-l pe Cihac, care în dicţionarul său etimologic arătase că vocabularul limbii române ar conţine 1/5 elemente latine, 2/5 elemente slave, 1/5 elemente turceşti şi restul de alte origini, Hasdeu a demonstrat că elementul latin întrece în circulaţie de cinci ori pe cel de alte origini şi că se pot alcătui fraze întregi numai din cuvinte de origine latină, în timp ce pentru elementele de altă origine nu-i posibil acest lucru. Relevînd importanţa principiului circulaţiei cuvintelor pentru caracterizarea fizionomiei lexicale a unei limbi, Hasdeu anticipă unele direcţii din secolul al XX-lea, în special din lingvistica matematică şi statistica lingvistică.

Un alt merit al lui Hasdeu constă în aceea că înainte de apariţia geografiei lingvistice el a arătat că între dialecte nu există graniţe precise şi că noţiunile de „limbă" şi „dialect" sînt relative, neexistînd un criteriu sigur dacă un idiom este o limbă independentă sau un dialect. Ele susţinea însă ideea că acest lucru nu înseamnă că trebuie să se renunţe la clasificarea genealogică a dialectelor, care nu trebuie făcută după forme rare sau izolate, ci după trăsături fonetice fundamentale. Hasdeu este de fapt şi iniţiatorul primelor anchete dialectale la noi, prin investigaţii proprii sau cu ajutorul unei reţele de colaboratori, intuind cu un sfert de veac mai devreme, adevărurile formulate de Gilliéron în urma anchetelor sale dialectale (cf. *Istoria lingvisticii româneşti*, p. 94-95). El a făcut, de fapt, prima anchetă dialectală bazată pe un chestionar alcătuit din 206 întrebări, anticipînd deci metoda culegerii de material prin chestionare dinainte pregătite. Ocupîndu-se de dialecte, Hasdeu a trebuit să se ocupe şi de limba literară, pe care o concepe într-un sens mai larg decît

contemporanii săi, de limbă normată a operelor literare şi ştiinţifice, deosebită de limba poetică. Limba naţională este, după Hasdeu, „o multiplicitate dialectală, mişcată totdeauna printr-un curent spre unitate, care unitate este tocmai visul ei de aur, realizabil însă numai pînă la anumite limite" (*Magnum Etymologicum Romaniae*, tom. II, 1887, p. XII).

Înainte de Saussure, Hasdeu vede în limbă un sistem al căror elemente sînt în strînsă corelaţie: „orice limbă este un tot armonios în care toate se află în cea mai strînsă corelaţiune" (*Principie de lingvistică*, p. 79).

Ocupîndu-se de elementele autohtone din limba română, Hasdeu are meritul de a fi delimitat 85 de elemente *lexicale* de origine autohtonă (*brînză, buză, copil, gata, groapă, mal* etc.), *fonetice* (evoluţia lui *gu* la *p*, a lui *ct* la *pt*, a lui *a* neaccentuat la *ă*), *morfologice* (postpunerea articolului hotărît, confuzia formală a genitivului cu dativul, formarea viitorului cu auxiliarul *a vrea*) şi *sintactice* (înlocuirea infinitivului cu conjunctivul). Chiar dacă unele etimologii ale lui şi unele păreri despre resturile lexicale morfo-sintactice şi fonetice din limba traco-dacă sînt depăşite sau infirmate de evoluţia ulterioară a ştiinţei lingvistice, cercetările lui Hasdeu continuă să fie puncte de referinţă în lucrările de istorie a limbii române, în special cele referitoare la substrat.

Înainte de apariţia şcolii neogramatice Hasdeu a vorbit de respectarea strictă a legilor şi concordanţelor fonetice în lingvistica istorică. Cultura sa lingvistică bogată, care se observă din toate lucrările pe care le-a scris, i-au prilejuit intuiţii şi asociaţii surprinzătoare, încît operele sale sînt şi astăzi un permanent izvor de sugestii pentru cercetări. Hasdeu este genial - spunea S. Puşcariu - chiar şi în erorile sale. Acest fapt poate fi interpretat în felul următor: emiţînd o *teză* în ştiinţa limbii, el a provocat, implicit, şi apariţia *antitezei*, care putea să fie şi ea greşită, dar era un prilej de apariţie a "*sintezei*" în cercetare.

VII.13. Deşi numele lui ***Alexandru Cihac*** (1825-1887) este citat mai ales în sens negativ pentru statistica sa din *Dictionaire d'étymologie daco-romane* (Frankfurt, vol. I, 1870; vol. II, 1879) combătută de Hasdeu, el rămîne însă ca unul dintre cei mai importanţi lingvişti din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, atît prin concepţia sa unitară şi înaintată, cît şi pentru faptul că a fost primul autor al unui dicţionar etimologic complet.

Lucrarea a stîrnit ecouri pozitive în rîndul unor lingvişti, care au recenzat-o: Schuchardt (în "Literarisches Centralblatt für Deutschland", 50, 1870, p. 1336-1337), G. Paris (în "Romania", I, 1870, p. 126), A. Boucherie (în RLR, 1880, p. 121-129), M. Gaster (în ZRPH, 3, 1879, p. 468-476 şi în "Literaturblatt für germanische und romanische Philologie", 1880, p. 111-113), dar şi critici aprige din partea lui Hasdeu şi a altor lingvişti români. Disputa a fost determinată de concluzia lui A. Cihac, că numai 1/5 din vocabularul românesc ar fi de origine latină, iar restul de alte origini, dintre care 2/5 de origine slavă.

Deşi nu a lăsat nici o lucrare cu caracter pur teoretic, unele părţi din opera sa demonstrează că era un reprezentant al naturalismului lingvistic la modă pe vremea aceea.

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Limba este pentru el un organism natural, cu legile ei proprii în care omul nu poate interveni. Concepția lui Cihac este influențată de cea a lui Max Müller şi reflectă dualismul acesteia: limba este concepută cînd ca un organism, cînd ca un fenomen social, deşi naturalismul rupe, în general, limba de societate. Cihac a subliniat necesitatea ca lingvistul să studieze limbile vii şi dialectele; a combătut exagerările latiniştilor, ajungînd el însuşi la exagerări opuse privind elementul slav din limba română. Menționăm însă că această exagerare era numai o reacție împotriva latinismului căci, în prefața dicționarului său, el sublinia că în lexicul şi în gramatica limbii române stratul fundamental îl formează elementul latin. El explica peste 45 % din cuvintele catalogate prin etimoane latine şi mai puțin de 35 % prin etimoane slave (cf. M. Seche, *Schiță de istorie a lexicologiei românești*, vol. I, Bucureşti, 1966, p. 107; Graur-Wald, 1977, p. 127; Frisch, 1995, p. 151).

VII.14. ***Alexandru Lambrior*** (1845-1883), filolog ieşean format la societatea "Junimea" şi la „Convorbirile literare" conduse de Titu Maiorescu, dar şi cu studii selecte la Paris - între 1875-1878, cu profesori celebri ca Gaston Paris, M. Bréal şi A. Darmesteter - a fost mai întîi un reprezentant al naturalismului lingvistic, iar apoi a devenit neogramatic convins. Discipol al lui Gaston Paris şi al Arsène Darmesteter, el se formează în spiritul metodei comparativ-istorice, pe care o aplică la limbile romanice. Susține principiul neogramatic al regularității legilor fonetice şi vede în „excepții" produsul analogiei. Spre deosebire de neogramatici, care neglijează în general semantica, Lambrior susține ideea că alături de legile fonetice trebuie să se stabilească şi legi semantice, căci ştiința limbii poate fi numai atunci deplină cînd descoperă ambele categorii de legi, chiar dacă nu există nici o legătură între legile fonetice şi cele semantice.

Chiar în epoca în care asupra lui Lambrior se resimțea influența naturalismului lingvistic, ai cărui adepți erau retraşi în cercetarea limbilor moarte, lingvistul ieşean acordă mare atenție vorbirii populare şi dialectale, adică limbii vii. Concludent în această privință este primul său studiu important *Du traitement des labiales p, b, v, f dans le roumain populaire*, „Romania", 6, 1877, p. 443-446, consacrat palatalizării labialelor, pe care o explică prin acțiunea unui *i* originar: "*ce yod... c'est durci au point de devenir une veritable consonnae palatale capable d'amener la chute de la labiale precedente*" (p. 445). Explicația este, firește, fonetico-fiziologică, dată înainte de apariția manifestului şcolii neogramaticilor. Fenomenul palatalizării labialelor, spune Lambrior, fusese semnalat de Cantemir şi Diez, dar nu explicat. Explicația fenomenului palatalizării labialelor, dată de Lambrior, este valabilă şi în prezent.

Ocupîndu-se în special cu fonetica istorică, în care avea o competență deosebită, Lambrior publică o serie de articole în revista „Romania", care au contribuit la cunoaşterea particularităților limbii române în comparație cu celelalte limbi romanice, precum şi la atragerea atenției lingviştilor occidentali asupra sistemului limbii române.

În studiile consacrate evoluției lui *ĕ scurt* din latină în română (*L'Ĕ bref latin en*

roumain, în "Romania", 7, 1878, p. 85-93) şi vocalelor tonice (*Essai de phonétique roumain: Voyelles toniques*, în "Romania", 9, 1880, p. 99-116, 366-376 şi 10, 1881, p. 346-364). Lambrior se dovedeşte un autentic neogramatic, care pune pe primul plan legile fonetice fără excepții, care nu pot fi schimbate ca şi legile naturii. Pregătirea sa ca romanist pe lîngă G. Paris îl face să ia în considerație şi fenomene similare din alte limbi romanice.

Datorită faptului că face des comparații între fonemele din română cu cele similare din alte limbi romanice, el poate fi considerat unanim drept întîiul romanist român, care a ținut cont în mod consecvent de cercetările romanice contemporane ale lui Friedrich Diez, Gaston Paris, Adolfo Mussaffia ş.a. (Frisch, 1983, 1995, p. 156).

Lambrior a dat prima schiță de fonetică istorică şi de gramatică istorică românească în introducerea la *Cartea de citire* (1882), în care se găsesc formulate principalele legi fonetice româneşti şi cronologia lor relativă, oferind o bază ştiințifică pentru etimologie. Trăind numai 39 de ani, Lambrior nu a lăsat prea multe lucrări, dar cele rămase se caracterizează printr-o pătrundere deosebită a fenomenelor studiate (vezi ediția studiilor sale făcute de I. Nuță, Alexandru Lambrior, *Studii de lingvistică şi folcloristică*, Iaşi, 1976).

VII.15. Formație de neogramatic, dar cu multe elemente originale a avut şi ***Hariton Tiktin*** (1850-1936), venit din Germania la vîrsta de 18 ani la Iaşi, învățînd limba română în aşa fel, încît a dat cea mai bună gramatică românească de pe timpul acela (Gramatica română pentru învățămîntul secundar, vol. I-II, Iaşi, 1891-1893; ediția a 2-a: Bucureşti, 1895; ediția a 3-a: 1902; ediția a 4-a apărută postum, în 1945). Această gramatică a fost considerată de celebrul romanist W. Meyer Lübke, într-o recenzie, drept o gramatică model şi a fost recomandată tuturor romaniştilor.

Acelaşi autor a realizat cel mai bun dicționar al limbii române pentru germani (*Rumänisch-deutsches Wörterbuch*) (*Dicționar român-german*) publicat inițial în fascicole (începînd cu 1895), a fost reeditat în trei volume impresionante (Bucureşti, 1903-1925; ediția a II-a, revăzută şi adăugită postum de un colectiv coordonat de Paul Miron şi V. Arvinte, Wiesbaden, 1988-1992). *Acest dicționar este cel mai bun dicționar istorico-etimologic al limbii române vechi (complet), publicat pînă în prezent.*

Tiktin crede în existența legilor fonetice (concludente în acest fel fiind volumul *Studien zur rumänisches Philologie*, partea I, Leipzig, 1884, şi articolele sale despre vocalismul şi consonantismul limbii române, publicate în ZRPh, 10, 246-255; 11, 56-84; 12, 220-241, 436-462; 24, 319-328, 489-500). El crede că "*instinctul comodității*" este factorul primar al schimbărilor fonetice, dar la schimbările semantice participă mai mulți factori (sociali şi culturali), considerînd că limba este un fenomen social, care se dezvoltă odată cu dezvoltarea societății; evoluția limbii este legată strîns de evoluția şi viața societății.

Depăşindu-i pe neogramatici, Tiktin arată că limba este o instituție socială: „*limba*

nu este un dar al naturii, ci o ***instituţie omenească*** *(s. n.), care, ca toate instituţiile omeneşti, variază de la un popor la altul şi se schimbă din veac în veac*" (*Viaţa cuvîntului*, „Arhiva", I, tom. XI, 1900, p. 732). O formulare asemănătoare vom găsi, firește în mod independent, la Saussure („limba este o instituție socială"), care, după exegeții săi, ar fi preluat-o de la Whitney.

"Semnificatul" cuvintelor se schimbă odată cu instituțiile politice și sociale, cu moravurile, cu evoluția științelor și tehnicii: "*orice schimbare în credinţele religioase ale unui popor, în instituţiile sale politice şi sociale, în moravuri, ştiinţe, arte, meşteşuguri, îşi află expresiunea în schimbarea semnificării cuvintelor*" (H. Tiktin, *art. cit.*, p. 738).

Sesizarea caracterului social al limbii l-a făcut pe Tiktin să respingă ideea că limbile moderne ar fi inferioare celor vechi, căci odată cu dezvoltarea societății evoluează și limba. De aceea, el nu mai vede ca Cipariu în limba română o „*latină stricată*", ci o treaptă superioară de dezvoltare a latinei. De aceea, el se opune purismului care ar viza omogenitatea limbii: „*Numai un popor care s-ar încuia îndărătul unui zid chinez ar putea să aibă o limbă omogenă. Purismul abstract în materie de limbă nu este numai o utopie, el este şi o absurditate*" (*op. cit.*, p. 735).

Pe plan teoretic Tiktin, deși are puține contribuții ca, de astfel, toți neogramaticii, a emis idei meritorii privind raportul dintre cuvînt și noțiune, dintre categoriile logice și cele gramaticale. În ceea ce privește raportul dintre cuvînt și noțiune, el pune în lumină mai multe corelații; cea dintre obiect și reflectarea lui în conștiință, cea dintre forma sonoră și sens, cea dintre obiect și forma sonoră.

El arată că cuvîntul este partea esențială a limbii, că nu se poate închipui limbă fără cuvinte: „putem să ne închipuim o limbă care să nu aibă flexiune sau care să nu aibă sintaxă, dar nu ne putem închipui o limbă fără cuvinte" (*ibid*, p. 729).

Tiktin este conștient de „*arbitrariul*" semnului lingvistic: „*nu există vreo lege fizicală sau psihologică, după care cutare cuvînt ar trebui să aibă cutare semnificare şi nu alta, ci din contra, în principiu fiecare cuvînt poate servi pentru exprimarea oricărei noţiuni*" (*ibid.*, p. 729).

Relația dintre *sunet* (*imagine sonora*) și *concept* se face prin hazard, nu în mod motivat: "*cuvîntul este simbol convenţional al noţiunii şi nimic mai mult*" (*ib.*, p. 732). El folosește termenul de *convenție tacită* în sensul în care privea Whitney relația dintre cele două elemente ale semnului lingvistic, nu termenul de *arbitraritate*, pe care îl folosește Saussure. Dar și Tiktin recunoaște că ar exista în orice limbă multe cuvinte motivate (cf. și Rizescu, 1971, p. 43; Frisch, 1998, p. 194).

Analizînd evoluția diferitelor compartimente ale limbii, Tiktin remarcă, pe bună dreptate că acestea se dezvoltă inegal: gramatica înregistrează puține schimbări, în schimb lexicul, prin relația lui strînsă cu istoria societății, prezintă numeroase schimbări.

VII.16. ***Lazăr Şăineanu*** (1859-1934), cel mai important elev al lui Hasdeu (și apoi suplinitor temporar al acestuia la Universitatea din București), are merite incontestabile în

lingvistica generală și în studiul limbii române.

Lucrarea sa de licență (*Încercare asupra semaseologiei limbei române. Studii istorice despre tranziţiunea sensurilor*, București, 1887) este primul studiu de semantică generală cu aplicații la limba română. H. Frisch (1995, p. 173) crede că ea "*se numără printre cele mai originale contribuții românești la lingvistica secolului al XIX-lea și poate fi considerată drept dovadă a nivelului ridicat atins între timp de lingvistica românească, poziție pe care aceasta avea acum capacitatea să impulsioneze ea însăși dezvoltarea generală a lingvisticii europene*". Considerată de unii lingviști (Macrea, 1965, p. 134; Iordan, 1975, p. 64-65; Iordan, 1978, p. 99) ca tributară metodei și concepției lui A. Darmesteter (*La vie des mots étudiée dans leurs significations*, Paris, 1887), lucrarea lui Șăineanu este în întregime originală, atît ca metodă, cît și ca viziune teoretică, căci autorul ei își încheiase prezentarea lucrării de licență cu un an înainte (1886), deci, înaintea publicării cărții lui A. Darmesteter (în 1887), fapt constatat și de semnticianul român: "*A. Darmesteter a ajuns în unele puncte la aceleași rezultate ca și autorul acestei* ***Încercări*** " (Șăineanu, 1887, p. 254).

Semantica, neglijată mult timp de lingviști, în special de neogramatici, care puneau accentul în etimologii pe criteriul fonetic și neglijau, în general, pe cel semantic, este ridicată de Șăineanu la rangul care i se cuvine, acesta cercetînd sistematic evoluțiile semantice și cauzele lor, încercînd chiar să descopere legi în acest domeniu.

Analizînd schimbările de sens petrecute de-a lungul veacurilor, Șăineanu vorbește de trei cauze care pot duce la schimbări de sens:

1. întrebuințarea metaforică a cuvintelor;
2. restrîngerea sensului;
3. lărgirea sensului.

Un spațiu larg este acordat studiului *metaforei*, considerată ca unul din factorii hotărîtori în evoluția limbii, o caracteristică a graiului popular, capabil să materializeze noțiunile, în opoziție cu limba literară, care tinde spre abstracțiune. Concepînd strîns relația între limbă și societate, Șăineanu crede că pentru a înțelege bine schimbările din limbă, trebuie să cunoaștem modificările din viața oamenilor și a societății.

Influența mentorului său, Hasdeu, este evidentă, dar nici influențele lui W. von Humboldt, H. Steinthal, Michel Bréal nu pot fi negate, însă Șăineanu găsește o cale proprie în explicarea evoluției semantice, stabilind un echilibru între schimbările de ordin social și cultural-istoric și cele datorate unor procese psihice. Capitolul *Creștinismul și limba*, consacrat terminologiei creștine românești, este concludent pentru primul tip de schimbări, iar capitolul *Analogia* pentru al doilea tip de schimbări semantice (vezi pe larg discuția despre originalitatea concepției lui Șăineanu la H. Frisch, 1995, p. 173-185).

Importanţă teoretică pentru problemele de lingvistică generală are lecţia lui de deschidere ca suplinitor al lui Hasdeu, publicată sub titlul *Lingvistica contemporană sau şcoala neogramaticală* (Bucureşti, 1890), în care scoate în evidenţă meritele neogramaticilor faţă de şcolile anterioare, dar nu le trece sub tăcere nici lipsurile (de pildă, faptul că au neglijat sintaxa şi semantica, ocupîndu-se numai de fonetică, morfologie şi lexic). De asemenea, deşi împărtăşeşte cele două principii ale neogramaticilor, îşi arată rezerva faţă de conceptul de lege fonetică fără excepţii.

O importantă lucrare de lingvistică generală, mai ales pentru timpul acela, este *Raporturile dintre gramatică şi logică. C-o privire sintetică asupra părţilor cuvîntului. Studiu de lingvistică generală* (Bucureşti, 1891). În această lucrare, Şăineanu susţine ideea, întîlnită în epoca luminilor, că limba nu ţine de legile logicii, ci că urmează propriile ei legi, diferite de cele ale logicii. Gramatica şi logica nu trebuie identificate, ele sînt două ştiinţe diferite prin esenţa lor. „*Limba* - zice Şăineanu - *nu-i logică, altminteri ar trebui neapărat să nu poată exprima cugetări nelogice sau false*" (p. 44). Între forma cuvîntului şi sensul lui nu există nici o legătură, ele au dezvoltare proprie şi independentă, cu toate că ele se influenţează reciproc. Prin urmare şi Şăineanu a înţeles înainte de Saussure raportul dintre semnificat şi semnificant.

În *Istoria filologiei române. Cu o privire retrospectivă asupra ultimelor decenii (1870-1895)* (1892; ediţia a II-a, 1895), Şăineanu urmăreşte cronologic preocupările pentru limba română, învăţămîntul gramatical românesc, principiile curente din lingvistica şi filologia românească din secolul al XIX-lea. Lucrarea este azi în mare parte învechită.

Însă, opera cea mai importantă a lui Şăineanu, care rămîne pînă astăzi de neînlocuit, este *Influenţa orientală asupra limbii române*, în trei volume (Bucureşti, 1900; ediţie în franceză, Paris, 1902), în care se urmăreşte stratificarea diacronică, diotopică, diastratică şi diafazică a elementelor turanice (pecenege, cumane, tătare) şi turco-osmanlîi (cf. şi studiul *Les éléments orientaux en roumain*, în "Romania", 30, 1901, p. 539-566).

După 1900, L. Şăineanu a plecat în Franţa, rămînînd acolo pînă la sfîrşitul vieţii. Acolo a dat lucrări foarte apreciate privind limba franceză şi în special argoul, devenind un precursor în cercetarea limbajelor argotice din punct de vedere diacronic. Lucrările sale - *L'argot ancien* (1907) şi *Les sources de l'argot ancien* (1912) - au primit premii prestigioase, prima Premiul Volney, iar a doua Premiul Academiei Franceze.

VII.17. Formaţie de neogramatic a avut, la începutul carierei, şi ***Moses Gaster*** (1856-1939), românist şi romanist precum şi folclorist şi istoric literar, cu studii mai întîi la Bucureşti, unde se familiarizează cu cercetările lui Hasdeu, perioadă în care colaborează la revista acestuia, "Columna lui Traian", apoi la Brestlau, cu romanistul neogramatic Gustav Gröber, cu care susţine şi teza de doctorat, în 1877 (*Zür rumänischen Lautgeschichte. Die Guturallen*), publicată în ZRPH, 2, 1878, p. 355-388. În această disertaţie, tipic neogramaticală, Gaster tratează situaţia guturalelor surde din latină, apoi din slavă, greacă,

turcă, pornind de la situația ei din română și din dialectele ei sud-dunărene, formulînd legi fonetice și excepții de la legi, ilustrate cu numeroase exemple.

Gaster este autorul unei impresionante crestomații de texte românești din secolele al XVI-lea-al XIX-lea, care a avut largă circulație printre filologii din țară și străinătate (*Crestomație română*, vol. I-II, București-Leipzig, 1891). Această *Crestomație* este importantă și pentru succinta gramatică a limbii române, care o precede și care, fiind scrisă în franceză, a ajutat la cunoașterea limbii române de către străini.

De asemenea, prin lucrarea *Geschichte der rumänischen Litteratur*, apărută sub îngrijirea mentorului său, G. Gröber a contribuit (în "Grundriss der rumänischen Philologie", 2, 3, Strassburg, 1901, p. 262-428) la cunoașterea scriitorilor români în țările de limbă germană.

În jurul anului 1900 își desfășoară activitatea trei mari lingviști, în trei centre diferite, deveniți apoi șefii a trei școli lingvistice românești: ***Al. Philippide*** (1859-1933) la Universitatea din Iași, ***Ovid Densusianu*** (1873-1938), la Universitatea din București și ***Sextil Puşcariu*** (1877-1948) la Cluj. Întrucît lucrările lor principale apar între cele două războaie mondiale, le-am analizat în lucrarea *Curente și tendințe în lingvistica din secolul nostru* (Casa Editorială Demiurg, Iași, 1997, ediția a II-a, Iași, 1999).

Concluzii

Făcînd o scurtă sinteză a celor spuse pînă acum, constatăm că, atît în Asia (în vechea Indie și în China), cît și în Europa (în vechea Grecie și în Imperiul Roman), știința limbii a apărut și s-a constituit în cadrul religiei și a filozofiei, reușind, mai devreme sau mai tîrziu, să se desprindă de religie sau de filozofie și să funcționeze ca *disciplină autonomă*. Întrucît relațiile ființei umane cu lumea reală (sau gîndită și imaginată) au fost complexe, văzute prin prisma anumitor doctrine extralingvistice (religioase, politice, filozofice), era normal ca în reflecțiile privind limbajul să se oglindească întreaga complexitate a acestor relații, în funcție de timp, de loc și de mediul social caracteristic. În general, preocupările de limbă sînt dovezi ale vieții spirituale și ale progresului unei societăți sau comunități lingvistice, însă nu există o necesitate inerentă pentru faptul ca o comunitate sau o societate dezvoltată și cu o cultură avansată să aibă și să producă o tradiție lingvistică de primă clasă, și invers, ca o civilizație foarte veche să nu aibă o tradiție lingvistică foarte dezvoltată. Situația din vechea Indie este elocventă în acest sens: gramaticii indieni au ajuns cu două milenii și jumătate la unele rezultate pe care știința limbii din occident le-a obținut abia în secolul trecut, fapt care a făcut pe unii cercetători să spună că un gramatic ca Pāṇini este foarte modern, "*părînd a fi contemporanul nostru*" (Itkonen, 1991).

Dacă pentru India, în reflecțiile asupra limbajului nu s-a progresat de peste două mii de ani, întrucît perfecțiunea a fost atinsă de gramatica lui Pāṇini, iar preocupările ulterioare s-au limitat la comentarea acesteia, pentru Europa se poate vorbi de un progres evident, de o continuitate progresivă a istoriei filozofiei limbajului de la Heroclit, prin Platon, Aristotel, stoici, Thomas şi pînă la Vico, J. Harris, Tooke, Herder, Kraus şi alții.

Această continuitate, aşa cum arată Coseriu (1971, p. 20), constă în aceea că problemele nerezolvate de Heraclit sînt preluate de Platon, că Aristotel preia problemele nerezolvate de Platon ş. a. m. d. Spre deosebire de cercetările acestor europeni, cele ale vechilor indieni par statice, fără progres evident, deşi probabil această impresie ar dispărea dacă lucrările numeroşilor precursori ai lui Pāṇini ar fi cunoscute.

Cert este faptul că vechii gramatici indieni au avut idei mult mai clare decît vechii chinezi şi vechii europeni sau decît arabii din Evul Mediu atît privind limba, cît şi ştiința acesteia. Ei au deosebit precis planul ontic de cel lingvistic şi de cel logic, stabilind clar relațiile dintre ele şi neconfundînd fenomenele lingvistice cu cele extralingvistice (cf. cap. I.1). La europeni a existat în toate timpurile fie o confuzie între planuri, fie o absolutizare a unuia dintre ele, fie o reducție a unor planuri la unul singur. Lupta dintre *logicism* şi *antilogicism*, între *universalism* şi *relativism*, între *externalism* şi *internalism* domină întreaga istorie a reflecțiilor din Europa privind limbajul, rareori realizîndu-se o *sinteză* între cele două antiteze ca, de pildă, în gramaticile *modistae* din Evul Mediu, care pe nedrept au fost respinse de acel *Zeitgeist* al Renaşterii din secolul al XIV-lea. Diferitele curente şi direcții mai vechi sau mai noi reprezintă consecința acestei lupte (de exemplu, gramaticile generale în raport cu colecțiile de date empirice, adunate din mai multe limbi de pe glob de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea sau vechea dispută dintre anomalişti şi analogişti sau dintre nominalişti şi realişti).

Limba, caracterizată prin *intersubiectivitate, alteritate*, a fost redusă de mai multe ori la funcția sa *instrumentalistă* sau a fost privită prea larg, ca *nomenclatură*, ca dedublare a realității. Există o întreagă tradiție în problema cercetării funcției *obiective* a limbii, adică a relației limbii cu ființa umană sau cu lumea (reală sau imaginată sau posibilă), care porneşte din Antichitate şi continuă şi astăzi.

Funcția *socială* a limbii, modul în care se realizează *alteritatea*, este studiată din Antichitatea indiană, chineză, europeană (la Platon şi la Aristotel), dar primeşte o formulare clară abia la Thomas: "*quia homo animal politicum et sociale est*". Cu toate acestea, pînă la începutul secolului al XIX-lea, adică pînă la Hegel, mulți filozofi au văzut în om o persoană solitară care împodobeşte lumea reală, nu ca pe o persoană socială (excepție făcînd numai gînditori ca Vives şi Vico).

Problema *istoricității* limbii nu este în atenția anticilor nici din Asia, nici din Europa şi nici a gînditorilor din Evul Mediu (europeni şi arabi), dar ea apare în mod pregnant în Renaştere, la Luis Vives şi apoi în secolul luminilor (de pildă, la Herder,

Monboddo şi la Tooke). În secolul al XIX-lea devine un principiu dominant, o "*nouă paradigmă*" după formularea unor lingvişti occidentali. În secolul XIX, prin descoperirea metodei comparativ-istorice şi prin formularea noțiunii de lege fonetică, lingvistica devine o ştiință autonomă, ca apoi, în secolul al XX-lea, să ajungă o ştiință "pilot", ajutînd la dezvoltarea altor ştiințe umanistice. Lingvistica din secolul al XIX-lea se caracterizează, în primul rînd, prin *istorism*, printr-o nouă perspectivă, cea istorică, izvorîtă mai întîi din preocuparea romanticilor pentru Antichitate. Apoi, ea se caracterizează prin *pozitivism*, prin cercetarea detaliului, a faptelor mărunte, care duce uneori la pierderea din vedere a ansamblului, a *sistemului* (de aici, ideea că neogramaticii, cercetătorii neîntrecuți ai faptelor mărunte, au văzut copacii, dar nu au văzut pădurea). Însă, meritul neogramaticilor este acela că, prin istorismul, pozitivismul şi legismul lor (prin formularea de legi, adică de raporturi constante între fapte izolate), prin întreaga lor metodologie, au creat un nou "climat de opinie" ("*climate of opinion*", după expresia lui Körner, 1989, p. 49), o nouă paradigmă sau, mai bine zis, o nouă "*matrice disciplinară*" ("*disciplinary matrix*", *ib.*, p. 50). Pe bună dreptate, acest cercetător constată că lingvistica trece de la sfîrşitul secolului al XIX-lea de la stadiul de "*parasistic discipline*", cînd împrumută de la alte ştiințe (zoologia, botanica, chimia) concepte, terminologie şi metode, spre o nouă paradigmă, de "*pilote discipline*", care împrumută de rîndul ei concepte, termeni şi metode altor discipline.

Semiotica, ştiința semnelor din natură şi din societate, este fundamentată la Augustinus, considerat de Coseriu "*cel mai mare semiotician al antichității*" şi este dezvoltată de Boetius şi, în special, de semioticienii din secolul luminilor (Wolff, Harris).

Semantica, ca ştiință a semnificației lexicale a cuvîntului, a structurii semnificației şi distincția capitală între *semnificare* şi *desemnare* sînt prefigurate de Platon, dar primesc o formulare şi o delimitare clară la Aristotel (acelaşi obiect poate avea o singură desemnație, dar poate avea unul sau mai multe semnificări: de exemplu, pentru a denumi *omul*, vechii greci foloseau două lexeme, *tropos* şi *antropos*, din care unul opunea pe *om* lui *zeu*,iar altul lui *animal*). Aristotel deosebeşte semantica lingvistică de cea extralingvistică, onomaseologică, a planului semantico-ontologic, promovată de Pāṇini, iar în zilele noastre de Fillmore cu a sa "*gramatică a cazului*". Stoicii dezvoltă ideile lui Aristotel, ocupîndu-se pe larg de *semnificatul* cuvîntului, numit de ei *lectón*, şi de *desemnarea* lui extralingvistică. Thomas reia problema, arătînd că cuvintele (*voces*) nu semnifică obiectul (*res*), ci *conceptum cuiusdam rei*, adică noțiunea corespunzătoare unui lucru. Ideile acestora vor fi dezvoltate apoi în secolul luminilor, în special, de J. Harris.

Vechea dispută a *potrivirii numelor*, pusă atît de gînditorii asiatici, în special, chinezi, dar şi de vechii filozofi europeni, ocupă un loc important în filozofia limbajului, cuprinzînd originea şi evoluția limbii, relația dintre om şi natură, om şi sociate. De aceea, răspunsul la întrebarea dacă numele nu se mai *potrivesc* lucrurilor, trebuie schimbate numele sau lucrurile, filozofii limbajului răspund în concordanță cu ideologia lor politică:

"*Lăsați suveranul să fie suveran, subiectul să fie subiect, tata să fie tată, iar fiul să fie fiu*", îndemna pe compatrioții săi Confucius, adept al unei monarhii și ordini sociale imuabile, în timp ce adversarii săi propagau punerea în acord a lucrurilor (deci schimbarea lor) cu cuvintele. În Antichitatea clasică europeană, această dispută se concretizează în lupta dintre *fusei* și *thesei*, prezentă la Heraclit, Democrit și la Platon în *Kratylos*. Vechea problemă dacă cuvintele exprimă adevărul sau falsul, lăsată în suspensie în acest dialog, este rezolvată de Aristotel, care arată că problema este greșit pusă, că, în nici un caz, nu poate fi pusă la nivelul cuvîntului, ci la nivel propozițional. Cuvintele au fost create de oameni cu intenția de a semăna cu obiectele, dar ele singure nu exprimă nici adevărul și nici falsul. Nu în orice fel de *lógos* se poate testa adevărul sau falsul, ci numai în cel *apophantikós*, căci în cel *pragmaticós* nu avem de a face cu enunțuri constatative, ci performative, iar în *cel poieticós* avem de a face cu o altă lume, cea imaginară sau fantastică.

Deși Aristotel făcuse o distincție clară între toate cele trei feluri de logos, delimitînd clar cele trei componente ale logosului *semantikós*, care este limba, după aceea pînă în zilele noastre au apărut reducții la unul din cele trei planuri. Astfel, reducerea limbii la dimensiunea ei aphofantică, de exprimare a gîndirii raționale, logicizarea problematicii limbii devine teză în Evul Mediu prin identitatea ideală a *modi essendi, modi intelligendi* și *modi significandi,* iar apoi, în special, la autorii de gramatici generale din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. În Renaștere, Vives este primul care încearcă să despartă limba de logică, arătînd că limba este expresia întregului spirit uman, iar în secolul luminilor Vico este acela care, ironizîndu-i pe logiciști, arată că limba nu este numai logică, pentru că cei care au creat-o n-au învățat la *Școala* logicii lui Aristotel.

Vico este cel care susține ideea *autonomiei* limbii în raport cu alte activități umane precum și ideea că limba nu este numai *repetiție* de modele anterioare, ci și o *creație* perpetuă, idee care va fi dezvoltată și exagerată de Croce în secolul trecut.

Într-o epocă în care limba este redusă la funcția ei de exprimare a gîndirii raționale, Thomas analiza *alteritatea* limbii, dimensiunea ei socială, arătînd că limba a fost creată ca să facă omul "*animal natura liter politicum et sociale*". Vives reia problema insitînd asupra faptului că limba este un instrument al societății omenești: "*est etiam sermo societatis humanae instrumentum*".

Problema funcției de diferențiere, de delimitare a lucrurilor, genurilor și speciilor pe care o are numele, pusă de Platon, Aristotel și de scolastica medievală (*aprehensio indivisibilium*) este reluată de J. Locke și, în special, de Leibniz.

Toate aceste fapte arată că există o *continuitate* a preocupărilor în problematica limbajului din Antichitate pînă în timpurile moderne, deși nu întotdeauna se poate vorbi de un *progres* evident, căci fiecare perioadă își oferă achizițiile ei proprii, de multe ori *exagerează* valoarea acestor achiziții, nereușind să nege achizițiile perioadei anterioare, dar nici să creeze o sinteză viabilă între vechile teze și noile antiteze (de exemplu, concepția lui

Tooke). Ca și în alte domenii umanistice, spre deosebire de cele reale, acumularea de date, idei, principii nu înseamnă întotdeauna *progres*, căci substituie o idee sau un principiu cu altele tot atît de neplauzibile, luate singure. Asistăm de multe ori la situații în care mai mult *se demolează* decît *se construiește* sau se construiește cu material necorespunzător (cum este cazul etimologiilor lui Tooke care nu-și ilustrează principiile corecte cu fapte concludente). Progresul științific în acest caz este nul, știința nu evoluează, ci substituie o idee cu alta tot atît de neverosimilă, sau se înlocuiește o ipoteză cu o altă ipoteză, la fel de fantezistă ca prima, ceea ce înseamnă în limbaj matematic, înlocuirea unei necunoscute cu o altă necunoscută. Există însă și cazuri în care se demolează, dar se oferă idei pentru noi construcții, durabile. Este cazul lui Kraus, care numai într-o simplă recenzie, criticînd aspru o lucrare, oferă idei și principii care prefigurează noi direcții de cercetare.

De aici rezidă caracterul *non-continuu* al unor reflecții privind limbajul: idei de cînd lumea sînt redescoperite sau puse în noi relații, contînd ca *revoluționare* (ca, de pildă, gramatica generativă actuală în raport cu gramaticile generale din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea - care fac distincția între *structura de suprafață* și cea *de adîncime* sau așa numita *gramatică a cazului* a lui Fillmore în comparație cu gramatica lui Pāṇini.

Dar progresul din știința limbii nu este asemănător cu cel din științele naturale sau exacte, nu este comensurabil nici după modelul lui Popper și nici după cel al lui Kuhn, căci, în timp ce aceste științe investighează un obiect care se află în afara ființei umane, știința limbii investighează ceva imaterial, care nu este exterior omului, ci face parte din ființa sa: acel sistem abstract de semne mai mult sau mai puțin arbitrar depus în creierul fiecărei ființe umane normale dintr-o comunitate lingvistică, adică *limba*.

În această ordine de idei, *paradoxul* întregii problematici a limbajului constă în aceea că *obiectul* științei în discuție și *mijlocul* ei de exprimare este același - *limba*, iar lingvistica și filozofia limbajului nu fac altceva decît să actualizeze *cuvinte despre cuvinte, sintagme despre sintagme, propoziții despre propoziții, fraze despre fraze, texte despre texte*. Distincția necesară între limbaj și metalimbaj, făcută de Pāṇini și de Augustinus, dar neglijată de mulți alți cercetători ai limbajului de pînă în secolul trecut, va fi pe larg investigată abia în secolul al XX-lea și în secolul nostru.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Bibliografie selectivă

1. Aarsleff Hans et alii (ed.), *Papers in the History of Linguistics*, Amsterdam, 1987.
2. Aarsleff Hans, *From Locke to Saussure*, London, 1982.
3. Allen S. W., *Phonetics in ancient India*, London, 1953.
4. Anghelescu Nadia, *La rélation normatif-théorique dans les diverses périodes de la grammaire arabe classique*, in "Zeitschrift für Arabische Linguistik", 15, 1985, 1-10.
5. Anroux Sylvain (ed.), *Histoire des idées linguistiques*, tome I, Lièges-Bruxelles, 1989.
6. Appolonius Dyscolus, *The Syntax of Appolonius Dyscolus*, Translated and with a commentary by Fred W. Householder. Amsterdam, 1981.
7. Arens Hans, *Aristotle's Theory of Language and its Tradition*, Amsterdam, 1984.
8. Arens Hans, *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Band I-II, Freiburg/ München, 1974.
9. Arnauld Antoine, Claude Lancelot, *Grammaire générale et raisonée*, Genève, 1968 (1660).
10. Arnauld Antoine, Pierre Nicole, *La logique ou l'art de penser*, ed. critique par P. Clair et F. Girbal, Paris, 1965 (1662).
11. Auroux Sylvain, *La sémiotique des Encyclopédistes*, Paris, 1979.
12. Arvinte Vasile, *Român, românesc, România*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1983; ediţia a 2-a, Bacău, 2004.
13. Ayoub Georgine, Georges Bohas, *Les grammairiens arabes, la phrase nominale et le bon sens*, în Versteegh et alii (ed.), 1983, p. 31-48.
14. Baratin Marc, Desbordes Françoise, *L'analyse linguistique dans l'antiquité classique*, Paris, 1981.
15. Baum Richard, *Die Ideologen des 18. Jahrhunderts und die Sprachwissenschaft*, în "Historiographia Linguistica", 2, 1975, p. 67-90.
16. Beauzée Nicolas, *Grammaire générale*, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1974 (1767).
17. Berlin Isaiah, *Vico and Herder*, London, 1976.
18. Biardeau Madelaine, *Théorie de la connaissance et philosophie de la parole dans le brahmanisme classique*, Haga, 1964.
19. Blanck David L., *Ancient Philosophy and Grammar. The Syntax of Apollonius Dyscolus*, Chico, 1982.
20. Bobzin Hartmut, *Zum Begriff der "Valenz" des Verbums in der arabischen Nationalgrammatik*, in Versteegh, 1983, Paris, 93-108.
21. Böhtlingk Otto, *Pāṇini Grammatik. Herausgegeben, übersetzt, erläutert und mit verschiedenen Indices versehen*. Hildesheim, 1964 (1887).
22. Bolgar R. R., *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge, 1958.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

23. Brekle Herbert Ernst, *Einführung in die Geschichte der Sprachwissenschaft*, Darmstadt, 1985.
24. Cardona George, *Pāṇini. A Survey of Research*, The Hague, 1975.
25. Cardona George, *Pāṇini: His work and traditions*, vol. I, Delhi, 1988.
26. Carter M. G., *A Study of Sibawaihi's Principles of Grammatical Analysis*, Doctoral disertation, Oxford, 1968.
27. Casacchia Giorgio, *Les débuts de la tradition linguistique chinoise et l'âge d'or de la linguistique impériale*, în Auroux, 1989, p. 431-448.
28. Chevalier Jean-Claude, *Histoire de la syntaxe. Naissance de la notion de complément dans la grammaire française (1530- 1750)*, Genève, 1968.
29. Chomsky Noam, *Cartesian Linguistics*, New York, 1966.
30. Chomsky Noam, *Knowledge of Language*, New York, 1986.
31. Chomsky Noam, *The Logical Basis of Linguistic Theory*, New York, 1975.
32. Chrismann H. H. (ed.), *Sprachwiessenschaft des 19 Jahrhunderts*, Darmstadt, 1977.
33. Collart J., *Varron grammairien latin*, Paris, 1954.
34. Comrie Bernard, *Language Universals and Linguistic Typology*, Oxford, 1981.
35. Confucius, *The Analects*, translated with an introduction by D. C. Lau, 1979, Harmondsworth: Penguin Books.
36. Coseriu Eugenio, *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart*, tom I-II, Tübingen, 1971-1972.
37. Covington Michael, *Syntactic Theory in the High Middle Ages*, Cambridge, 1984.
38. Creel Herrlee, *Chinese Thought*, Chicago, 1953.
39. *Current Trends in Linguistics*, vol. 13: Historiography of Linguistics, The Hague, 1975 (editat de Thomas Sebeok).
40. Dascal Marcelo, *La sémiologie de Leibnitz*, Paris, 1978.
41. Dascal Marcelo, *Leibniz Language, Signs and Thought*, Amsterdam, 1987.
42. Dawson Raymond, *Confucius*, Oxford, 1981.
43. Derrida Jacques, *Marges de la philosophie*, Paris, 1972.
44. Descartes René, *Méditations*, în "Rationalists", 99-175, Garden City, 1974.
45. Dominicy Marc, *La naissance de la grammaire moderne*, Bruxelles, 1984.
46. Dreyfus Hubert L., Rabinow Paul, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago, 1982.
47. Egli Urs, *Stoic Syntax and Semantics*, în Taylor, 1987, p. 107-132.
48. Figueroa Esteva Max, *La linguistica europea anterior al siglo XIX*, La Habana, 1987.
49. Formigari Lia, Gambarara Daniele (ed.), *Historical Roots of Linguistic Theories*, Amsterdam/Philadelphia, 1995.
50. Foucault Michel, *Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*,Paris, 1966.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

51. Foucault Michel, *The Order of Things*, London, 1970.
52. Frâncu Constantin, *Conjunctivul românesc şi raporturile lui cu alte moduri*, Casa Editorială Demiurg, Iaşi, 2000.
53. Frâncu Constantin, *Curente şi tendinţe în lingvistica secolului nostru*, Iaşi, Casa Editorială Demiurg, 1997; ediţia a 2-a, Iaşi, Demiurg, 1999.
54. Frâncu Constantin, *Curs de lingvistică generală*, Iaşi, Universitatea «Al. I. Cuza» (multigrafiat), 1979.
55. Frish Helmut, *Relaţiile dintre lingvistica română şi cea europeană*, traducere de Marcel Roma, Editura Saeculum IO, Bucureşti, 1995.
56. Furth Hans, *Thinking without Language*, New York, 1966.
57. Gabelentz Georg von der, *Die Sprachwissenschaft: ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*, Leipzig, 1891.
58. Gätje Helmut, *Arabische Lexikographie: Ein historischer Überblick*, in "Historiographia Linguistica", 12, 1985, p. 105-147.
59. Goody John, *The Domestication of the Savage Mind*, Cambdrige, 1977.
60. Graeser Andreas, *The Stoic Theory of Meaning*, în Rist, 1978, p. 77-100.
61. Graur, Alexandru, Wald Lucia, *Scurtă istorie a lingvisticii*, ediţia a III-a, Bucureşti, 1977.
62. Guillaume J. P., Kouloughli D. E., *The Arabic Linguistic Tradition*, London, 1990.
63. Gulya János, *Some Eighteenth-Century Antecedents of Nineteenth Century Linguistics: The Discovery of Finno-Ugrian*, în Hymes, 1974, p. 258-274.
64. Haiman John, *Natural Syntax*, Cambridge, 1985.
65. Hansen Chad, *Language and Logic in Ancient China*, Ann Arbor, 1983.
66. Harris Ray, Tayler J. Talbot, *Landmarke in Linguistic Thought. The Western Tradition from Socrates to Saussure*, London, New York, 1989.
67. Haugen Einar, *The First Grammatical Treatise: The Earliest Germanic Phonologie*, Harlow, 1972.
68. Hauseholder Fred W., *Linguistic Speculations*, Cambridge, 1971.
69. Heinekamp Albert, *Sprache und Wirklichkeit nach Leibniz*, în Parret, 1976, p. 518-570.
70. Helbig G., *Geschichte der neueren Sprachwiessenschaft*, Leipzig, 1973.
71. Helbig G., Schenkel W., *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, Leipzig, 1969.
72. Hordhangen E., *Foundations of Western Linguistics*, Oslo, 1982.
73. Hymes Dell (ed.), *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, Bloomington, 1974.
74. Ingalls Daniel, *The Brahman Tradition. Traditional India: Structure and Change*, ed. M. Singer, 3- 31, Philadelphia, 1959.
75. Iordan Iorgu, *Istoria lingvisticii româneşti*, Bucureşti, 1976.
76. Iordan Iorgu, *Lingvistica romanică. Evoluţie, curente, metode.* Bucureşti, 1962.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

77. Itkonen Esa, *Universal History of Linguistics*, Amsterdam / Philadelphia, 1991.
78. Ivić Milka, *Trends in Linguistics*, London-The Hague-Paris, 1965.
79. Jahn G., *Vorwort zum zweiten Bande*, în Sibawaihi, 1969.
80. Jankowsky Kurt R., *History of Linguistics 1993*, Amsterdam / Philadelphia, 1993.
81. Jespersen Otto, *The Philosophy of Grammar*, New York, 1965.
82. Joly André, *James Harris et la problématique des parties du discours à l'époque classique*, în Parret, 1976, p. 410-430.
83. Joly André, *La linguistique cartésienne: une erreur mémorable*, în Joly André et Stefanini Jean (ed.), *La grammaire générale des modistes au* idéologues, Lille, 1977.
84. Junnarkar P. B., *An Introduction to Pāṇini*, I-IV, Baroda, 1977-1987.
85. Kaster Robert, *Islands in the Stream: The Grammarians of Late Antiquity*, 1987.
86. Kauppi Raili, *Über die Leibnizsche Logik*, in "Acta Philosophica Fennica", XII, Helsinki, 1960.
87. Kemp Alan, *The Tekhnē Grammatikē of Dionysius Thrax: English Translation with Introduction and Notes*, în Taylor, 1987, 169-190.
88. Kiparsky Paul, *From Paleogrammarians to Neogrammarians*, în Hymes, 1974, 331-345.
89. Kiparsky Paul, *Some Theoretical Problems in Pāṇini Grammar*, Poona, 1982.
90. Koerner Konrad E. F. (ed.), *Progress in Linguistic Historiography*, Amsterdam, 1980.
91. Koerner Konrad, Niederehe Hans-J., *The History of Linguistics in the Near East*, Amsterdam, 1983.
92. Koerner Konrad, *Practicing Linguistics Historiography*, Amsterdam / Philadelphia, 1989.
93. Koestler Arthur, *The Sleepwalkers*, Harmondsworth, 1982.
94. Korhonen Jarmo, 1977, *Studien zu Dependenz, Valenz und Satzmodell*, Teil I, Bern, 1977.
95. Kukenheim L., *Esquisse historique de la linguistique française et de ses rapports avec la linguistique générale*, Leiden, 1966.
96. Kunjunni Raya, *Indian Theories of Meening*, 2nd ed. The Adyar Library and Research Center, 1969.
97. Lakoff Robin, *La grammaire générale et raisonnée ou la Grammaire de Port-Royal*, în Parret, 1976, 348-373.
98. Langhade Jacques, *Mentalité grammarienne et mentalité logique au IV siècle*, in "Zeitschrift für Arabische Linguistik", 15, 1985, p. 104-114.
99. Law A. V., *Grammar and grammarians in the Earlz Middle Ages*, Londra, 1997.
100. Law Vivien (ed.), *History of Linguistics Throught in the Early Middle Ages*, Amsterdam/Philadelphia, 1993.
101. Law Vivien, *Late Latin Grammars in the Early Middle Ages: A Tipological History*, în Taylor, 1987, p. 191-206.
102. Lenders Winfried, *Kommunikation und Grammatik bei Leibniz*, în Parret, 1976,

BCU Cluj / Central University Library

p. 571-593.
103. Lepschy G., *A Survey of Structure Linguistics*, Amsterdam-London, 1972.
104. Leroy M., *Les grands courrants de la linguistique moderne,* Bruxelles-Paris, 1963.
105. Levin Aryeh, *The Distinction between Nominal and Verbal Sentences according to the Arab Grammarians*, în "Zeitschrift für Arabische Linguistik", 15, 1985, p. 118-127.
106. Lloyd G. E. R., *Aristotle: The Growth and Structure of His Thought*, Cambridge, 1968.
107. Locke John, *An Essays concerning Human Understanding*, Oxford, 1975 (1700).
108. Macrea Dimitrie, *Contribuţii la istoria lingvisticii şi filologiei româneşti*, Bucureşti, 1978.
109. Macrea Dimitrie, *Studii de istorie a limbii şi a lingvisticii româneşti*, Bucureşti, 1965.
110. Manchester L. M., *The philosophical Foundations of Humboldt's linguistic Doctrins*, Amsterdam, 1985.
111. Mates Benson, *Stoic Logic*, Berkley, 1953.
112. Mauro de Tullio, Formigari T. (eds.), *Leibnitz, Humboldt and the Origins of Comparativism*, Amsterdam, 1990.
113. Mazzocco Angelo, *Dante's Notion of the «vulgare illustre»: A Reappraisal,* în Aarsleff, 1987, p. 129-142.
114. Mencius, *Mencius*, translated with an introduction by D. C. Lau, Harmondsworth, 1970.
115. Metcalf George, *The indoeuropean Hypothesis in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, în Hymes, 1974, p. 233-257.
116. Mounin G., *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, Paris, 1967.
117. Needham Joseph, *Wissenschaftlicher Universalismus. Über Bedeutung und Besonderheit der chinesischen Wissenschaft*, Frankfurt, 1973.
118. Nuchelmans Gabriel, *Theories of the Proposition: Ancient and Medieval Conceptions of the Bearers of Thruth and Falsity*, Amsterdam, 1973.
119. Ogle Richard, *Two Port-Royal Theories of Natural Order*, în Koerner, 1980, p. 102-112.
120. Owens Jonathan, *The Foundations of Grammar: An Introduction to Medieval Arabic Grammatical Theory*. Amsterdam, 1988.
121. Padley A. G., G. A., *Grammatical Theory in Western Europe 1500- 1700. Trends in Vernacular Grammar*, vol. I-II, Cambridge, 1985-1988.
122. Padley G. A., *Grammatical Theory in Western Europe 1500- 1700. The Latin Tradition*, Cambridge, 1976.
123. Padley G. A., *Grammatical Theory in Western Europe 1500- 1700.* Trends in Vernacular Grammar, I, Cambridge, 1985.
124. *Pagliaro A., Saggi di critica semantica,* Messina-Firenze, 1953.
125. Pariente Jean-Claude, *L'analyse du langage à Port-Royal*, Paris, 1985.
126. Parret Herman, *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics*, Berlin, 1976.
127. Percival W. Keith, *On Priscian's Syntactic Theory: the Medieval Perspective*, în

Aarsleff, 1987, p. 65-74.
128. Pinborg Jan, *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter*, Münster, 1967.
129. Pinborg Jan., *Logik un Semantik im Mittelalter.* Stuttgart-Bad Cannstatt, 1972.
130. Priscian, *Prisciani Grammatici Caesariensis Institutionum Grammaticarum Libri XVIII ex recensione Martini Hertzii*, Hildesheim, 1981.
131. Pseudo-Albertus Magnus, *Quaestiones Alberti de Modis significandi.* Translation and commentary by L. Cr. Kelly, Amsterdam, 1977.
132. Pāṇini, *La grammaire de Pāṇini.* Texte sanskrit, traduction française avec extraits des commentaires par Louis Renou, Paris, 1966.
133. Owens J., *The Foundations of Grammar: An Introduction to Medieval Arabic Grammatical Theory*, Amsterdam, 1988.
134. Renou Louis, *Les connexions entre le rituel et la grammaire en sanskrit*, în Staal, 1972, p. 435-469.
135. Rescher Nicholas, *Scientific Progress*, Oxford, 1978.
136. Ricken Ulrich, *Grammaire et philosophie au siècle des lumières*, Lille, 1978.
137. Rist John M. (ed.), *The Stoics*, Cambridge, 1978.
138. Rist John M., *Stoic Philosophy*, Cambridge, 1969.
139. Rist John M., *The Stoics,* Berkeley, 1978.
140. Rizescu I., 1971.
141. Robins R. H., *A Short History of Linguistics*, London, 1967, 1997 (traducere în românește: *Scurtă istorie a lingvisticii*, Polirom, Iași, 2003).
142. Robins R. H., *Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europa*, London, 1951.
143. Robins R. H., *Ideen- und Problemgeschichte der Sprachwissenschaft*, München, 1974.
144. Rogers David E., *The Influence of Pāṇini on Leonard Bloomfield*, în "Historiographia Linguistica", 1987, p. 89-138.
145. Rosier J., *La grammaire speculative*, Lille, 1983.
146. Rossetti Al., Cazacu B., *Istoria limbii române literare*, Bucureşti, 1961.
147. Rudzka-Ostyn Brygida (ed.), *Topics in Cognitive Linguistics*, Amsterdam, 1988.
148. Ruegg David Seyfort, *Contributions à l'histoire de la philosophie linguistique indienne*, Paris, 1959.
149. Salmon Vivian, *The Study of Language in 17-th Century England*, Amsterdam, 1979.
150. Salus P. H. (Ed.), *On language: Plato to von Humboldt*, New York, 1969.
151. Sampson Geoffrey, *Schools of Linguistics*, London, 1980.
152. Saussure Ferdinand de, *Cours de linguistique générale*, Paris, 1916.
153. Scaglione Aldo, *The Eighteenth Century Debate concerning Linearity or Simultaneity in the Deep Structure of Language: From Buffier to Gottsched*, în Koerner, 1980, p. 141-154.
154. Scharfe Hartmut, *Pāṇini Metalanguage*, Philadelphia, 1971.

BCU CLUJ UNIVERSITY LIBRARY

155. Schouten M. E. H., *The Case against the Speech Mode of Perception*, în "Acta Psychologica", 1980, 44, p. 71-98.
156. Sebeock Thomas, *Portraits of Linguists*, Bloomington, 1966.
157. Sebeok J. H. (Ed.), *Current Trends in Linguistics*, vol. 13: *Historiography of Linguistics*, Haga, 1975.
158. Sergiu Al. George, *Limbă şi gîndire în cultura indiană*, Bucureşti, 1976.
159. Shand John, *Introducere în filosofia occidentală*, traducere din engleză de Laurenţiu Hanganu, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1998.
160. Sîbawaihi, *Sîbawaihi's Buch über die Grammatik*, übersetzt und erklärt von G. Jahn, II, Hildesheim, 1969.
161. Sigerus de Cortraco, *Summa modorum significandi. Sophismata*, ediţie de Jan Pinborg, Amsterdam, 1977.
162. Simenschy Th., Ivănescu Gh., *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1981.
163. Sluiter, *Ancient Grammar in Context*, Amsterdam, 1990.
164. Staal J. F. (ed.), *A Reader on the Sanskrit Grammarians*, Cambridge, 1972.
165. Staal J. F., *Word Oder in Sanskrit and Universal Grammar*, Dordrecht, 1967.
166. Staal Jack F., *Universals. Studies in Indian Logic and Linguistics*, Chicago, 1988.
167. Stéfanini Jean, *La grammaire générale des modistes aux ideologues*, Paris.
168. Steinthal H., *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, tom I-II, Berlin, 1890-1891.
169. Steinthal Heymann, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, Hildesheim, 1971.
170. Sîbawaihi, *Buch über die Grammatik*, tradusă şi explicată de G. Jahn, tom I, Hildesheim, 1969.
171. Tagliavini Carlo, *Panorama di storia della linguistica*, Bologna, 1963.
172. Taylor Daniel J. (ed.), *The History of Linguistics in the Classical Period*, Amsterdam, 1987.
173. Taylor Daniel J., *Declinatio: A Study of the Linguistics Theory of Marcus Terentius Varro*, Amsterdam, 1975.
174. Tesnière Lucien, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959.
175. Thomas of Erfurt, *Grammatica speculativa*. Edition and English Translation by Cr. Bursil-Hall, London, 1972.
176. Varro, *De lingua latina I-II, Varro on the Latin Language*. English Translation by Roland G., Kent, London, 1938.
177. Versteegh C., Koerner K., Niederehe (ed.), *The History of Linguistics in the Near East*, Amsterdam, 1983.
178. Versteegh Cornelis, *Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking*, Leiden, 1977.
179. Wald Lucia, *Pagini de teorie şi istorie a lingvisticii*, Editura All, Bucureşti, 1998.

180. Weiskrantz Lawrence, *Thought without Language*, Oxford, 1988.
181. Wittgenstein Ludwig, *Tractatus Logico-Philosophicus. Logisch-philosophische Abhandlung*, Frankfurt, 1969.
182. Zimmer Heinrich, *Philosophie und Religion Indiens*, Frankfurt, 1973.

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Index de autori

Aarhus, 65
Abaelard P., 60, 61
Adelung J. Ch., 117, 120-121
Aelfric, 57
Aelius Donatus, 50
Albertus Magnus, 61, 62, 191
Alecsandri V., 167
Aleodatus, 51
Ambrogio Calepino, 70
Ammonius, 60, 61
Anderson J., 19, 65
Anonimus Carasebensiensis, 165
Apel K., 91
Apollonius, 50, 103, 186
Apollonius Dyskolos, 20, 50, 55, 65
Arens, 38, 43, 47, 56, 60, 90, 119, 125, 135-136, 139, 186
Arens H., 90
Aristarh de Samothrake, 46
Aristofan din Bizanţ, 46
Aristotel, 13, 30, 35, 38-44, 46, 49-50, 52, 55, 58-60, 64, 66, 74, 85, 93, 95, 103, 182-184
Arnauld Antoine, 83, 186
Arndt H. W., 102
Arvinte V., 162, 177, 186
Ascoli G. I., 156-157
Aurelius Augustinus. See *Sf. Augustin*
Aurifaber. See *Johannes Auribafer*
Ayoub, 68, 186
Bachensky, 44
Bacon Fr., 41, 57, 73-76, 90
Bacon R., 59, 62
Bariţ G., 168, 170
Bărnuţiu G., 168, 170
Bartoli M. G., 138, 160, 174
Basca I., 120
Baudouin de Courtenay I. A., 159
Beadon R., 114
Beauzée N., 73, 86, 94, 109-111, 117, 186
Benfey Th., 130
Benvare W. A., 127
Bergson H., 41
Berkeley G., 80, 191
Bertoni G., 138
Bharţrhari, 7, 17, 23-26
Bhattoji-diksita, 17
Bloomfield L., 21, 191
Boas F., 138
Bobzin, 68, 186
Boethius, 55, 60, 61, 183
Boethius de Dacia, 61
Boethius din Danemarca, 61
Bohas, 68, 186
Böhtlingk O., 20, 186
Bonfante G., 138
Bopp Fr., 20, 124-129, 137, 140-141, 144, 152, 169
Boucherie A., 175
Bréal M., 13, 125, 176, 179
Brinton D. G., 138
Brosses Ch. de, 110
Brugmann K., 9, 151-152, 154-155, 157-158
Budai-Deleanu I., 166, 169
Burdett Francis sir, 114
Burnett J., Lord Monboddo. See *Lord Monboddo*
Burnouf E., 131
Busbecq, flamandul, 71
Caius Iulius Caesar, 48
Calogero, 41
Cantemir D., 159, 162, 164-165, 176
Caray W., 125
Carreras y Artau J., 83
Carter G. M., 68, 187
Casacchia G., 26
Cassetti F., 123
Cassirer E., 93, 95, 103, 133
Cenn Faelad, 57
Chesneau Du Marsais C. See *Du Marsais*
Chézy A. L. de, 124
Ching, 27
Chiril (~ şi Metodiu), 56
Chomsky N., 12-13, 16, 19, 30, 54, 73, 82-83, 85-86, 107, 138, 147, 187
Chrysippus, 44
Cicero, 48
Cihac A., 9, 174-176
Cipariu T., 168-170, 178
Coerdoux G. L., 124
Colebrooke, 125
Condillac, 96-98, 134, 167
Condillac E. B. de, 13, 75, 94-98, 114, 116,

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

121, 123
Confucius, 27-29, 184, 187
Conrad Gesner, 70
Constantin Cantacuzino stolnic, 162, 164
Coseriu E., 30-34, 36-39, 41, 44-45, 50-51, 53, 58-59, 61-63, 72, 75-79, 81-83, 87-88, 90-95, 98, 101-105, 107, 109, 113, 117, 119, 121, 128, 130-131, 133-134, 136, 138, 153, 159, 166, 182-183, 187
Coste P., 75
Coteanu I., 168
Courtenay B. de, 15
Croce B., 41, 91, 93, 136, 138, 184
Croster, 170
Crucigers, 73
Curtius G., 131, 151, 156
Dalgarno G., 83
Dante Alighieri, 64, 65, 71, 159, 190
Darmesteter A., 176, 179
Darnel R. D., 138
Darwin Ch., 139-140, 142-143, 145
De Santis, 90, 93
Delbrück B., 133, 150, 154, 158
Democrit, 30, 33, 42, 184
Densusianu O., 158, 181
Descartes R., 13, 30, 73, 82-83, 87, 111, 187
Desnitzkaja A. V., 141
Devoto G., 138
Diaconovici-Loga, 163
Diderot D., 98
Diez Fr., 130, 157, 166-167, 176-177
Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, 163
Diogene Laertius, 45
Dionysios Thrax, 20, 48, 50, 55
Donatus, 50, 55-57, 61
Du Marsais, 109
Duns Scotus, 62
Dyonisios Thrax, 66
Ecaterina a II-a a Rusiei, 118
Eders, 166
Edmond Ed., 160
Eichhoff, 169
Engel, 166
Epicur, 43
Epimenides, 72
Erasmus din Rotherdam, 71
Fearn John, 117
Fichte J. G., 134
Filippo Sassetti, 71
Fillmore Ch., 13, 16-19, 183, 185
Firth J. R., 70
Flavio Bondio, 162
Formigari L., 12, 54, 110, 122, 187, 190
Forster, 125
Foucoult, 121
Francisco Sanchez (Sanctius), 71
Frâncu C., 13, 17, 19, 23, 44, 52-53, 68, 78, 86, 107, 150, 158-159, 188
Frege G., 41
Frisch H., 166, 168-171, 173-174, 176-179
Gabelentz G. von der, 13, 21, 52, 137, 159, 188
Gambarara D., 54, 110, 122, 187
Gaster M., 10, 175, 180-181
Gébelin Court de, 110
George Sergiu Al., 19, 192
Gheție I., 166
Gilliéron J., 159-161, 174
Giper H., 138
Gotha Ernst de, 122
Grammont M., 36
Graur A., 79
Graur-Wald, 30, 37, 39, 45, 47-48, 50-51, 56, 61, 63, 66-67, 70, 74-75, 78, 86, 90-91, 126-127, 134-135, 136, 149-151, 156, 176
Grigore Ureche, 162-163
Grimm frații, 124
Grimm J., 117, 120, 129-130, 139, 140, 152-153, 159
Griselini F., 166
Gröber C., 167, 180-181
Guichard E., 71
Guțu-Romalo V., 167
Gyarmathi S., 121, 124
Hadrianus, 48
Hallig R., 93
Hamann J. G., 99, 105
Harmois G., 86
Harris J., 88, 103-105, 113, 117, 134, 182-183, 188-189
Harris R., 43
Hart J., 75
Harvás y Panduro Lorenzo, 119
Hasdeu B. P., 9, 118, 158, 160, 162, 169-170, 172-175, 179-180
Havet L., 153
Hazlitt, 117
Hegel G. W. F., 9, 31, 121, 126, 133-134, 139, 147, 182
Heidegger M., 62

Helbig-Schenkel, 68
Heliade Rădulescu I., 167-169
Heraclit, 7, 30-33, 37, 182, 184
Herbart J. F., 146, 149-150
Herder, 99-100, 105, 112, 121-122, 129, 134-135, 182, 186
Herder J. G. von, 99
Hermes, 88, 103
Heroclit, 182
Herodian, 48
Hervás, 117, 121
Hieronymus Magister, 117
Hjelmslev L., 12-13, 65, 107, 128
Hobbes Th., 75-76
Hoffmann E., 31
Homer, 36
Hsün-Ţu, 28
Huang-Ţu, 28
Humboldt Al. von, 132
Humboldt W. von, 12, 96, 99, 105, 112, 120, 123-125, 129, 131-139, 141, 143, 145-150, 152, 156, 158- 159, 170, 179, 190, 191
Hume Al., 75
Hume D., 41, 80-81
Hutter E., 71
Hymes D. H., 138, 188-190
Ibn Barun, 69
Ienăchiţă Văcărescu, 163
Ioan Zaba din Vinţi, popa, 163
Iordan I., 153-158, 160, 162, 179-188
Isidore de Sevilla, 56, 59
Itkonen E., 16, 19, 23-25, 28, 38-39, 60, 67-68, 103, 181, 189
Ivănescu Gh., 125, 142, 192
Ivić M., 13, 147
Jacques Mathias, 69
Jakobson R., 36
Jan von Stabniczy, 65
Jankovsky, 150
Jaspersen O., 144
Jones W., 20, 113, 124
Jones W. sir, 117
Joshi D., 17, 19
Jouffroy Th., 75
Kāśika Vṛtti, 7, 17, 23
Kātyayāna, 7, 16, 22
Kanne J. A., 128-129
Kant I., 12, 24, 30, 99-100, 102, 106, 118, 122, 123, 133-134, 168, 170
Kiparsky P., 21, 23, 189
Knowlson J., 83
Koerner K., 86, 142, 189-191, 192
Kopitar, 166
Körner K., 142, 144, 183
Kratylos, 33, 38, 44
Kraus Ch. J., 8, 118-122, 182, 185
Krug W. T., 168, 170
Kuhn Th. S., 185
Kukenheim, 70, 83, 90, 117, 189
Kung-Hiu. See *Confucius*
Lambert J. H., 102-103, 105
Lambert ten Kate, 117
Lambrior A., 10, 176, 177
Lancelot Cl., 83
Lancelot Claude, 186
Lao-Ţu, 28
Laurian A. T., 9, 167, 168, 169, 170
Law, 57, 189
Lazarus M., 146, 149
Leibniz G. W., 13, 30, 41, 73, 77, 79, 83, 86-90, 92, 96, 100-104, 106, 121, 127, 129, 164, 184, 187-189
Leoni F. A., 57
Lepsius, 171
Leroy M., 13, 124, 131, 135, 143-144, 153, 190
Leskien A., 152, 155
Lewy E., 137
Locke J., 41, 73, 75-80, 86, 88-89, 92, 94, 96, 102-115, 184, 186, 190
Lomonsov, 127
Lord Monboddo, 112, 183
Llul Ramon, 83
Macrea, 179, 190
Madvig J. N., 131
Maillet A., 158
Maior P., 166, 167
Maiorescu I., 169, 170
Maiorescu T., 169, 171, 172, 176
Marcus Terentius Varro, 7, 49, 57
Mardarie Cozianul, 165
Marsais du, 94
Marsene, abate, 82
Marsenne M., 83
Martianus Cappella, 55
Massim, 167, 168
Massim I. C., 170
Mauro Tullio de, 12, 122, 125, 127, 133, 138, 190
Maximus Planudes, 65

Mayer-Lübke W., 155
Meillet A., 11, 125, 126, 136, 160
Meiner, 106, 107, 109, 110
Meiner J. W., 8, 105
Meiner J. W., 105
Meletie Smotrițki, 163
Mencius, 28, 190
Metodiu (Chiril si ~), 56
Meyer Lübke W., 177
Mihai logofătul, 165
Mihai, lexiconul lui~, 163
Miklosich F., 131, 155
Mirievo Jankievich de, 118
Miron Costin, 162, 163
Miron P., 177
Monboddo, 112, 113, 116, 121, 183
Morris Ch. W., 75
Mounin G., 11, 29, 65, 90-91, 190
Müller A., 117
Müller M. Fr., 9, 145, 176
Mussaffia A., 177
Nāgeśa, 17
Napoleon Buonaparte, 124
Negruzzi C., 167
New Castle, marchizul de, 82
Newton I., 94
Nicole P., 83, 186
Nietzsche, 31
Noica C., 33
Noica S., 33
Nuță I., 177
Odobescu Al., 167
Oesterreicher W., 134
Ogden-Richards, 52
Osthoff H., 9, 152, 155
Owens, 68, 190, 191
Pāṇini, 13, 16-17, 19-26, 48, 66-69, 181, 183, 185, 187, 189, 191
Pagliaro A., 31, 37, 138, 190
Pallas S., 118, 121
Paris G., 175-177
Patañjali, 16-17, 22-23
Pätsch G., 133
Paul H., 9, 150, 154-155
Pedersen H., 129
Petru Maior, 166, 169
Petrus Helias, 57
Petrus Ramus, 70-71
Phillippide A., 154, 158, 181
Picot, 170
Pierce Ch. S., 75
Pippidi D. M., 42
Pisani V., 138
Planudes. See *Maximus Planudes*
Platon, 13, 28, 30, 32-34, 36-40, 42-44, 50, 92-93, 100, 182-184
Poghirc C., 166, 173
Popper K., 185
Porphyry, 60
Potebnea A. A., 9, 146, 150, 151
Pott A. Fr., 9, 130, 144
Priestley J., 8, 105, 108, 109
Priscian, 47, 55-57, 61, 103, 190-191
Priscianus din Bizanț, 50
Prodicus, 33
Protagoras, 30, 33
Pumnul A., 9, 168, 170-171
Puşcariu S., 158, 175, 181
Quintilian, 48-49
Radu Greceanu, 163
Radu Tempea, 163
Ramat R., 138
Rask R. K., 125, 127-129, 140
Raspe R. E., 88
Remmius Palaemon, 50
Richelieu, cardinal, 31, 69
Ritschl Fr., 142
Rizescu, 178, 191
Roberto Nobili, 123
Robins R. H., 12, 17, 22, 25-27, 43-44, 50, 55-57, 59, 64-65, 68-71, 74, 87, 96, 105, 111, 117, 119, 124-125, 191
Roodbergen J. A. F., 17
Rosiello, 75
Roth G. M., 105
Rousseau J. J., 94, 97-99
Rousseau N., 97
Roussellot P., 160-161
Roy, 117
Russell B., 41, 72, 75
Russo Al., 167
Sacy S. de, 124
Şăineanu L., 10, 158, 179-180
Sajnovici P., 121
Salus P. H., 62
Saṃkara, 25
Samuil Micu, 163
Sapir E., 137-138, 144, 149
Saussure F. de, 11-14, 20, 21, 40, 44-45, 52, 77, 86, 90, 103, 105, 128, 130, 148, 153,

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

158-159, 175, 178, 180, 186, 188, 191
Scaliger Joseph Justus, 71
Schelling, 134
Scherer W., 127, 154
Schlegel Aug. von, 108, 124, 127, 144
Schlegel Fr. von, 74, 112, 124-125, 127, 139, 143, 149
Schleicher Aug., 9, 112, 126, 139-147, 149, 151-153, 157, 173
Schmidt Th., 75, 142, 161
Schrerr W., 157
Schuchardt H., 144, 156, 157-158, 170-171, 175
Schulze B., 124
Seche M., 176
Séris J.-P., 110
Sf. Augustin, 13, 48, 51-53, 55, 59, 101, 183, 185
Sf. Ieronim, 56
Shaftesbury lordul de, 103
Shand J., 31, 80, 192
Sigerus de Cortraco, 61, 192
Simenschy Th., 16-17, 125, 142, 192
Simion Ştefan mitropolit, 162-163
Siu-San, 29
Smith A., 8, 75-76, 103, 105, 107-108
Socrate, 33-38, 47
Spitzer L., 156-157
Staal J. P., 21, 23, 191-192
Staicu grămăticul, 163, 165
Steinthal H., 9, 133, 137, 146-151, 153, 156, 179, 192
Stewart D., 75
Stiernhielm G., 121
Streitberg W., 133
Sulzer, 166
Sun-Ţu, 7, 28
Süssmilch J. P., 99
Sweet P. R., 132
Sībawaihi, 8, 67-68
Şincai Gh., 163
Tagliavini C., 90, 192
Talbot T. J., 117
Taylor T., 43, 187, 189, 192
Tellier Ch. C. de, 167
Terracini B. A., 138
Tesnière L., 68, 125, 192
Thomas de Aquino, 58-59
Thomas, 61, 182-184, 187, 192
Thomas din Erfurt, 61-62, 64
Thomson W., 125
Thrax Dionysios, 7, 46-47, 55, 70, 189
Thurot Fr., 105
Tiktin H., 10, 171, 177, 178
Titchener E. B., 150
Tooke J., 112-114, 115-117, 121, 182-183, 185
Tooke H., 108, 126
Trier J., 137
Trifu I. See *Maiorescu I.*
Ullmann, 52
Ursu N. A., 163, 167, 169
Varro Marcus Terentius, 47, 55, 192
Vater J. S., 70, 117, 120-121, 144
Vaugelas, 84
Vecchio S., 54
Vergilius Marro Gramaticus, 56
Verner K., 153
Vico G., 41, 90-91, 92-94, 96, 98, 104, 127, 136, 182, 184, 186
Villa-Dei A. de (Villedieu A. de), 57
Vives J. L., 71, 72, 182, 184
Voegelin Ch. Fr., 138
Vossler K., 41, 137, 147
Vostokov Al. H., 9, 130
Wackernagel J., 158
Wald L., 50, 53, 65, 79, 105, 134
Wallis J., 75
Wartburg W. von, 93
Wechssler E., 152
Weigand G., 160
Weisberger L., 96, 99
Weisgerber L., 129, 137
Wenker G., 159
Whitney W. D., 13, 20, 127, 144, 159, 178
Whorf B. L., 138
Whosf, 137
Wilkins Ch., 125
Wilkins J., 83, 117
Windisch E., 131
Wocher, 171
Wolff Ch., 8, 100-103, 183
Wulfila, 56
Wundt W., 9, 146, 149-150
Yasca, 16
Zates, 125
Zenodot, 7, 46
Zenon, 44
Zeuss K. J., 131

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

B.C.U. "M. EMINESCU" IAŞI

25 RON

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

cover by Graphic

Casa Editoriala
DEMIURG

ISBN 973-8076-55-2
9 789738 076556

BABEŞ-BOLYAI UNIVERSITY LIBRARY